

**FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİNİN
ŞƏXSİ ARXIVI**

8197-2/xii 09.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
MƏHƏMMƏD FÜZULİ adına ƏLYAZMALAR İNSTİTUTU

ŞƏKİ REGIONAL ELMİ MƏRKƏZİ

83.3A2

F70

FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİNİN ŞƏXSİ ARXIVI

MƏCBURİ NÜSXƏ

F. Köçərli adına
Azərbaycan Dövlət Uşaq
KİTABXANASI

INV. № 96048

BAKİ – NURLAN – 2005

2015-fond

96048

Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu elmi şurasının 17 iyun 2005-ci il tarixli 6 №-li iclasının qərarı ilə nəşr edilir.

Tərtib edən:

Məmməd ADİLOV,
filologiya elmləri doktoru

Redaktorları:

Arif RAMAZANOV,
Rahib VƏLİYEV

Rəyçi:

Zəkəriyyə ƏLİZADƏ,
geologiya-minerologiya elmləri doktoru

Kompüter icraçıları:

Suad ƏHMƏDOV,
Hüsniyyə QULİYEVƏ

Firidun bəy Köçərlinin şəxsi arxivi, Bakı: Nurlan,
2005, 288 s.

ÖN SÖZ ƏVƏZİ

Azərbaycanın görkəmli ziyalısı, elm və maarif xadimi Firidun bəy Köçərlinin həyat və yaradıcılığı keçən əsrin ikinci yarısından başlayaraq kifayət qədər geniş öyrənilmiş,* əsərlərindən nümunələr təkrar nəşr edilmişdir.** Onun yazılı irsinin qalan hissəsinin nəşri isə hələ də aktual olaraq qalırdı.

Firidun bəy Köçərlinin əlimizə gəlib çatmış şəxsi arxivi AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır. 19 №-li fond da mühafizə edilən bu arxiv aşağıdakı materialları əhatə edir:

- 1. Firidun bəy Köçərlinin məktubları – cəmi 16 saxlama vahidi,*
- 2. Firidun bəy Köçərliyə gələn məktublar – cəmi 16 saxlama vahidi,*
- 3. Tərcüməyi-hal sənədləri – cəmi 4 saxlama vahidi,*
- 4. Firidun bəy Köçərli haqqında materiallar – cəmi 8 saxlama vahidi,*
- 5. Fotolar – cəmi 42 saxlama vahidi,*
- 6. Ailəvi sənədlər – cəmi 13 saxlama vahidi,*
- 7. Başqa şəxslər haqqında materiallar – cəmi 4 saxlama vahidi,*
- 8. Çap kitabları – cəmi 12 saxlama vahidi.*

Beləliklə, cəmi 115 saxlama vahidi altında mühafizə edilən arxiv 1895-1948-ci illərə aid materiallardan ibarətdir.

* B.Ə.Nəbiyev. *F.Köçərlinin həyat və yaradıcılığı. Namizədlik diss.*, Bakı, 1960; B.Ə.Nəbiyev. *Görkəmli tənqidçi və ədəbiyyatşünas: F.Köçərlinin həyat və yaradıcılığı*, Bakı: EA nəşri, 1963.

** F.Köçərli. *Balalara hədiyyə /Tərtibçi: B.Ə.Nəbiyev*, Bakı: Gənclik, 1967; F.Köçərli. *Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə/ Tərtibçi: R.Qəmbərqi*, Bakı: Elm, 1978.

Oxuculara təqdim etdiyimiz bu kitabda Firidun bəy Köçərlinin arxivindəki materialların böyük əksəriyyəti toplanmışdır. Burada yalnız aşağıdakılar obyektiv səbəbdən verilməmişdir:

- 1) *Firidun bəy haqqında məqalənin 7 bəndlilik planı,*
- 2) *Orxon yazısı nümunəsi,*
- 3) *Mirzə Məhəmməd Həsən. Nalə, Bakı, 1916,*
- 4) *Mövludi-Şərif, Şamaxı, 1886,*
- 5) *«Lüğəti-Naci» nəşr kitabı,*
- 6) *Устав Тифлисского Общества Попечения о детях, Тифлис, 1898,**
- 7) *Balalara hədiyyə, Bakı, 1912,*
- 8) *Литература азербайджанских татар, Тифлис, 1903,*
- 9) *Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları. 2 cildə, Bakı: 1925, 1926.***

Öz dövründə çox çoxşqun və hərtərəfli fəaliyyət göstərmiş, keçmiş tələbələrindən tutmuş zəmanəsinin bütün sayılıb-seçilən, görkəmli nümayəndələrindək geniş ziyalı təbəqəsi ilə tez-tez məktublaşmış və yaradıcılıq əlaqəsi saxlamış, maarifçilik ideyalarının inkişafında böyük rol oynamış Firidun bəy Köçərli kimi şəxsiyyətin arxivinin cəmi 115 saxlama vahidindən ibarət olması uyğunsuzluq kimi qiymətləndirilə bilər. Buna görə də arxivi diqqətlə izləmək lazım gəlir.

Materialların böyük əksəriyyətinin ya birbaşa, ya da dolayı ilə Badisəba xanıma aid olması, külli miqdarda fotolar içərisində Firidun bəy Köçərlinin cəmi bir neçə fotosunun olması və fotomaterialların mütləq əksəriyyətinin Badisəba xanıma aidliyi, məhz Badisəba xanımın fəaliyyətini əks etdirməsi göstərir ki, əlimizdə olan arxiv əslində Badisəba xa-

* Sadalanan materialların müəllifinin F.Köçərli olmadığı nəzərə alınmışdır.

** Sadalanan materialların vaxtilə artıq təkrar nəşr edildiyi nəzərə alınmışdır.

nımın topladığı materiallardır. E'əs Firidun bəyin öz arxivinin taleyi necə olmuşdur? Bu suala Badisəba xanımın fondnda s.v. 90 şifrəsi altında saxlanılan Azərbaycan K(b)P Mərkəzi Komitəsinin katibi Mir Cəfər Bağırova ünvanladığı rusca ərizə cavab verir.

Badisəba xanım ərizədə göstərir ki, 1925-ci ildən Xalq Maarif Komissarlığı xətti ilə Azərbaycanın rayonlarında işləməyə başladığı üçün özünün ev əşyalarını rayonlara daşıya bilməmiş və Bakıda yaşayan qardaşı Məmməd Vəkilovun evində qoymuşdur. Əşyalar içərisində əri Firidun Köçərlinin çoxsaylı qiymətli ədəbi materialları da olmuşdur. 1937-ci il noyabrın 10-da qardaşının oğlu Mustafa Vəkilov enkevede orqanları tərəfindən həbs edilmiş və onun şəxsi əmlakı ilə birlikdə Firidun bəyin arxivi də aparılmışdır. Badisəba xanım göstərilən arxivin nə vaxt ona qaytarılacağını soruşur.

Tarix qoyulmamış bu mətndən məlum olur ki, ərizə 1937-ci ilin axırlarından sonra yazılmışdır. Deməli, həmin illərə qədər Firidun bəyin arxivi Badisəba xanımda olmuş, 1930-cu ilin aprelində keçmiş tələbəsi Fərhad Ağazadə (Şərqli) Firidun bəy Köçərlinin bioqrafiyasını yazarkən həmin arxivin materiallarından istifadə etmiş, daha zəngin epistolyar irsdən faydalanmışdır.

Biz bu gün Firidun bəyin şəxsiyyəti və ilkin arxivi haqqında daha geniş təsəvvür əldə etdiyimiz üçün Fərhad Ağazadəyə minnətdar olmalıyıq. Belə ki, dövrünün tanınmış ziyalısı və alimi olan bu şəxs arxivin ilkin variantını araşdırarkən ağılagəlməz bir uzaqqörənlik nümayiş etdirmiş və Firidun bəyin bütün arxiv materiallarının siyahısını çıxarmışdır.

F.Ağazadə müəlliminin biblioqrafiyasını da tərtib etməyə imkan tapmış və bioqrafiyada bu barədə yazmışdır: «Mərhum özü bu məqalələri toplamış və saxlamışdır ki, onun qadını möhtərəmə Badisəbah xanımda durur».

F.Ağazadə Firidun bəyin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları kitabı haqqında danışarkən yazır ki, «Firidun bəyin övladı yox idi, amma övladdan artıq bu əsəri [istər]di.

Hərgah mərhum Firidun bəy sağlığında bilsə idi ki, onun [...] tərəfindən quyulara atılmış əsərini şuralı Azərbaycan meydana çıxaracaqdır, şübhəsiz ki, yuxarıda zikr etdiyimiz həsrətlərin heç birini çəkməzdi. Bu gün haman əsər şuralar əli ilə meydana qədəm qoydu. Əlbəttə, bununla Firidun bəyin ruhu şad və yüksəkdir».

Burada müəllif «şuralı Azərbaycan»a mədhiyyə oxumağa məcbur idi. Belə ki, əslində «şuralı Azərbaycan» Firidun bəyin kitabını səmimi qayğı ilə nəşr etməmiş, buna sadəcə olaraq məcbur olmuşdu. Çünki o dövrdə məktəblərdə ədəbiyyat tarixini keçmək üçün hələ heç bir başqa dərslik yazılmamışdı. Həmin «şuralı Azərbaycan» Firidun bəyi öz «şanlı tarixinin» elə ilk günlərində güllələmiş, adını «xalq düşməni» elan etmişdi. Elə həmin «şuralı Azərbaycan»ın enkevedesi də çox keçməmiş Firidun bəyin şəxsi arxivini darmadağın etmişdir.

Firidun bəyin «şuralı Azərbaycan» tərəfindən izi itirilmiş arxivinin Fərhad Ağazadə tərəfindən tərtib edilmiş siyahısı bu kitaba daxil edilmişdir.

Siyahıya nəzər saldıqda hər bir qeyrətli Azərbaycan vətəndaşının, milli ədəbiyyat və mədəniyyət tarixi araşdırıcısının ürəyi ağrımaya bilməz. Biz hansısa enkevede canilərinin quduz məfkurəsi üzündən daha nələri itirmişik... A.O.Çernyayevskinin 24 məktubu, Nəriman Nərimanovun 2 məktubu, Cəlil Məmmədquluzadənin 22 məktubu, Abbas Səhhətin avtobioqrafiyası və 27 məktubu, Mirzə Ələkbər Sabirin 3 məktubu, İsmayıl bəy Qasprinskinin 11 məktubu, Əhməd bəy Ağayevin 5 məktubu, Ömər Faiq Nemanzadənin 23 məktubu, Yusif Vəzir Çəmənzəminlinin 6 məktubu, Əbdürəhim bəy Haqverdiyevin 5 məktubu, Nəcəf bəy Vəzirovun 4 məktubu, Hüseyn əfəndi Qayıbovun 7 məktubu, Əlimərdan bəy Topçubaşovun 5 məktubu, Samoyloviçin 3 məktubu, Fərhad Ağayevin 10 məktubu, Abdulla Şaiqin 24 məktubu, Salman Mümtazın 17 məktubu, Üzeyir Hacıbəyovun 14 məktubu, Hüseyn Cavidin 4 məktubu, Seyid Hüseyn

nin 4 məktubu, Rəşid bəy Əfəndiyevin 4 məktubu, Sultan Məcid Qənizadənin 78 məktubu, Məmmədəmin Rəsulzadənin, Haşım bəy Vəzirovun, Abbas ağa Qayıbovun, Əhməd bəy Cavanşirin, Sübhənverdixanovun, Əli Səbrinin, Rəşid bəy Axundovun, Məmməd Tağı Sidqinin, Mirzə Həsən əl-Qədarinin, Mahmud Mahmudbəyovun, Qafur Rəşadın, Ceyhun Hacıbəyovun məktubları... Azərbaycan şairlərinin həyat və yaradıcılığı, şeirləri, nağıl və dastanlar, etnoqrafiya və folklor nümunələri, 500-dən artıq adda materialın hamısı məhv edilmişdir... «Şuralı Azərbaycan» enkevedesi tərəfindən...

Üstəlik, zəmanənin xofu da Köçərli irsinin qorunmasına öz təsirini göstərmişdir. «Xalq düşməni» ilə ünsiyyətdə olmuş hər kəs qorxu içərisində yaşayır, bəzi adamlar hər hansı əlaqəsinin izini itirməyə çalışırdı. Məsələn, Qori seminariyasının məzunu Rəcəb Əfəndiyevin oğlu, görkəmli alim Əziz Əfəndizadə xatirələrində göstərir ki, «Firidun bəyin atama yazdığı məktublar saysız-hesabsız idi. Repressiya illərində də onları qoruyub saxlamışdı. 1950-ci ilin bir yay ayında atamın alçaq bir kürsüdə əyləşib yanında mis xəkəndaz qoyduğunu gördüm. Yanındakı qovluqlardan hansı kağızları isə götürüb oxuyur və bir-bir xəkəndaza qoyub kibritlə yandırır. Rəngi qıpqırmızı qızarmışdı. Həyəcanı məni narahat etdiyi üçün soruşdum:

- Ata, bu yandırdıqların nədir?

- Müəllimim Firidun bəy Köçərlinin mənə yazdığı məktublardır, istəmirəm ki, məndən sonra sizə bir xətər dəysin, - dedi.

Yaxınlaşıb məktublardan bir neçəsini nəzərdən keçirdim. Əski əlifbada çox gözəl xətlə yazılmışdı... Bir söz demədim. Firidun bəyin «xalq düşməni» kimi güllələndiyini bildirdim».

* M.Qiyasbəyli. Rəcəb Əfəndiyev (Pedaqoji, metodiki, bədii əsərləri), Bakı: Çarşıoğlu, 2001, s.35-36.

Görkəmli ziyalının tək cə məktub və məqalələrinin deyil, şəxsi arxivində saxladığı digər sənədlərin də taleyi bu cür olmuşdur. F.Ə.Seyidov yazır ki, 1918-ci ildə Qori seminariyasının taleyi F.Köçərliyə asılı qalmışdı. Onu harada əsaslandırmağı yalnız o həll edə bilərdi. Çünki Firidun bəy, bir tərəfdən, Azərbaycan şöbəsinin ən sonuncu inspektoru idi, digər tərəfdən, seminariyanın bütün ləvazimatı onun tabeliyində qalmışdı. Sonralar F.Köçərli Qazax Müəllimlər Seminariyasına elə bir güclü qüvvə toplaya bilmişdi ki, onların qoyduğu ənənə uzun illər yaşamışdı.*

Vaxtilə həmin seminariyanın Firidun bəyin arxivində olan sənədləri də enkevedeyə gedib qayıtmamışdır...

Halbuki sonralar Azərbaycan SSR Maarif Nazirliyinin nümayəndəsi D.Ələsgərovun Badisəba xanıma ünvanlanmış rusca məktubunda Qazax Seminariyasının tarixinin bərpə edilməsində ondan kömək umulurdu...

1958-ci ildə Abdulla Şaiq öz dostu haqqında yazdığı xatirədə «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları» kitabına toxunaraq qeyd edirdi: «Məlum olduğu kimi, F.Köçərlinin bu əsəri XX əsr Azərbaycan yazıçılarına əhatə etmir. O vaxt Manqlisidə F.Köçərli mənə XX əsr ədəbiyyatımız haqqında xüsusi bir əsər yazmaqda olduğunu söylədi və həmin əsərin hazır olan hissələrindən bəzi nümunələr ilə də məni tanış etdi. Lakin müəllifin vəfatından sonra bu əsərin əlyazmalarının necə olduğunu, təəssüf ki, heç birimiz bilmirik».

* * *

Firidun bəy Köçərli arxivinin mühüm bir hissəsini məktublar təşkil edir. Arxivin ilkin fondundakı məktublardan mütləq əksəriyyətinin məhv edildiyi nəzərə alındıqda əlimizə çatan

* Bax: F.Ə.Seyidov. Qori seminariyası və onun məzunları, Bakı: Maarif, 1988, s.140-142.

tan materialların Firidun bəyin yazışmalarının çox cüzi bir hissəsini əks etdirdiyi məlum olur. Ünvanlar nəzərə alındıqda, yəqin ki, məhv edilmiş məktublardan ictimai və elmi dəyərinin daha böyük olduğunu etiraf etmək lazım gəlir. Arxivdə mühafizə edilən kiçik ölçülü kağızlarda və açıqçalarda yazılmış məktub mətnləri daha çox şəxsi əhəmiyyət kəsb edir. Bununla belə, bizə çatmış məktublardan özü də müəllifi bir insan kimi səciyyələndirməyə, Qori Seminariyasının daxili ab-havası haqqında müəyyən qənaətlərə gəlməyə, Firidun bəyin azərbaycanlı tələbələrə və həmkarlarına münasibəti haqqında kifayət qədər dolğun təsəvvür əldə etməyə imkan verir.

Görkəmli pedaqoq Mehdiqan Vəkilov öz xatirəsində qeyd edir ki, F.Köçərli vətəni, xalqını və dilini böyük məhəbbətlə sevən vətənpərvər bir alim idi. Ömrünün axırına kimi övladı olmayan Firidun bəy bütün məhəbbətini, mehr və ülfətini, ümid və arzularını seminariyada oxuyan azərbaycanlı balalarına bağlamışdı.

Firidun bəyin məktublaşmaları da bu fikri təsdiq edir. Onun hətta qətlinə bir neçə gün qalmış məhbəsdən Badisəba xanıma göndərdiyi 17 may 1920-ci il tarixli bir namədə, ömrünün ən ağır dəqiqələrində də müəllim yoldaşlarını və şagirdlərini unutmadığını, onlara salam göndərdiyini görürük. Həmin kağızda Badisəba xanımdan çox darıxmamasını təvəqqe edir, ona insanın başına hər cürə qəza gələ biləcəyini yazırdı. Son cümlələrindən hiss olunur ki, Firidun bəy tezliklə hər şeyin yaxşı olacağına ümid edir, aqibətinin yaxınlaşdığını təsəvvürə gətirmirdi...

Mərhum yazıçı Altay Məmmədov hələ çap olunmamış bir kitabında Firidun bəyin qətlə bağlı Mir Cavad adlı qocaman bir müəllimin xatirəsini vermişdir. Bu xatirədən məlum olur ki, Azərbaycan ziyalılığının ən parlaq nümayəndələrindən biri Firidun bəy Köçərli cəllad götüyünə də dilində düzlük və həqiqət sözləri ilə getmişdir:

«Gəncə üsyanı məğlubiyyətə uğrayandan sonra şəhər-

də qalmış bütün başpapaqlıları həbsxanalara doldurmağa başladılar. Dustaqların sayı həddən artıq çox olduğundan müxtəlif yerlərdə – zirzəmilərdə, damlarda da dustaq saxlamağa başladılar. Mən şəhər polis idarəsinin təcridxanasında idim. On beş adamlıq kamerada əlliyə yaxın dustaq vardı. Uzanmağa yer, tənəffüs etməyə hava yox idi. Bir yandan, içəri təzə dustaqlar gətirilir, digər yandan da, iki bir-üç bir ad-familiya ilə çağırılıb, harasa aparırdılar. Yəqin ki, güllələməyə. İçəri girən hər bolşevik əsgərinin yanında bir erməni də olurdu. Mən artıq hiss etmişdim ki, ermənilərin işarəsi ilə ən seçmə adamları aparırdılar. Mən Firidun Köçərliyi yaxşı tanıyırdım, həm də çox istəyirdim. Ona dedim:

- Ağa, burada vəziyyət çox qəlizdir. Ermənilər bizim sayma-seçmə adamlarımızı bolşeviklərin əli ilə güllələdirlər. Ona görə Sizdən acizənə xahiş edirəm, adınızı gizlədin, yəni deməyin ki, Siz Firidun bəy Köçərliyəsiniz.

Firidun bəy təəccüblə, bir az da qəzəblə mənə baxdı:

- Necə yəni adımı gizli saxlayım?

- Deyin ki, adım Məmməddir, ya Həsəndir, ya da Əlidir. Köçərli famili çox məşhurdur, ermənilər də tanınmış adamların qanına yerikləyir.

Kişi çox sərt görkəm aldı, qəzəblə dedi:

- Çox ayıb olsun sənə, gör nə təklif edirsən. Bəyəm insan da yalan danışarmı?!

Mən daha dillənmədim, qorxdum daha ağır sözlər eşidəm. Bir neçə saatdan sonra bir bolşevik həmin qayda ilə yanında da bir erməni girdilər kameraya. Bir neçə adamın familiyasını soruşdular, ancaq bir söz demədilər. Növbə Firidun bəyə yetişdi. Rus sərt səslə xəbər aldı:

- Adın, familiyan?!

- Firidun bek Koçarlinski! – deyə kişi qürurla dilləndi.

Rus erməninin üzünə baxdı. Erməni him elədi, rus əmr etdi:

- Haydı, durun, çıxın!

Firidun bəy əhvalını pozmadan durub kameranı tərk et-

di. Azərbaycanın bir ziyalı oğlu da dünyadan belə getdi».*

Oxuculara təqdim etdiyimiz bu kitabda Firidun bəy Köçərli arxivinin materialları müvafiq fəsillər üzrə tərtib edilmişdir.

Materialların bir hissəsi orijinaldan transfoneliterasiya edilmiş, əlyazma deyil, latın və kiril qrafikalı makina çapları olan mətnlər yeni yazıya transliterasiya edilmişdir.

Bütün hallarda yazıların diil və üslub xüsusiyyətləri olduğu kimi saxlanmışdır.

Məktublarnın yerləşdirilməsi zamanı qeyd edilmiş tarixlər əsas götürülmüş və xronoloji sıralanmaya əməl edilmişdir. Tarixi göstərilməmiş məktublar isə saxlama vahidlərinə (s.v.) əsasən düzülmüşdür.

Kitaba həmçinin Firidun bəyin makina çapı variantında qalmış bədii tərcümələri, bəraət qazanmasından sonra təkrar nəşr edilməmiş «Mirzə Fətəli Axundov» monoqrafiyası və rus dilindən tərcümə etdiyi «Təlimati-Sokrat» kitabı da daxil edilmişdir.

Məmməd ADILOV,
filologiya elmləri doktoru

* Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti – 80 (Sənədlər və mənbələr toplusu), Bakı: Örnək, 1998, s.60-61.

FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİNİN BİOQRAFİYASI*

1862 – 1920

Mərhum Firidun bəy Şuşa şəhərinin Köçərli məhəlləsində cocuqluq günü keçirmiş, bir çox əziz günlərini orada yaşadığından «Köçərli», yaxud «Köçərli» kəlməsini özünə familiya qərar vermişdir. Haman məhəlləyə də «Köçərli» adını verən mərhumun babalarından Məhəmməd ədli bir şəxs olmuşdur ki, Cavanşirdəki Köçərli kəndindən köçüb Şuşanın bir tərəfində yaşayaraq haman tərəfə də «Köçərli məhəlləsi» adını vermişdir. Bu məhəllədə mərhumun atasından qalma bir evi var idi ki, xərəbəsi hələ imdi də qalır.

Atası Əhməd bəy Qarabağın ortabab bəylərindən hesab olunurdu və Əyricə kəndində özünə məxsus mülkü və torpağı var idi. Qış fəslini burada və yay fəslini də Şuşada yaşardı.

Oğlunun tərbiyəsinə nə atasının təsiri olmuşdu, nə də anası Mina xanımın, çünki anası Mina xanım, o vaxtın bütün xanımları kibi, savadsız idi, atasına gəldikdə, bu da türk dilini sevməzdi, o əsrin mollaları və bəyləri yalnız fars dilinə rağib olduqlarından Əhməd bəy də fars dilini sevərdi. Firdovsinin «Şahnamə»sini əzbərdən bilirdi, onlarca səhifəni uca səslə oxuyub dinləyənləri heyran buraxardı və çox istərdi ki, oğlu balaca Firidun da atası kibi «Şahnamə»çi olsun. Amma Firidun bəy nə şahnaməçi oldu, nə də farsçı. Rus məktəbində rus şairlərinə bələd olduqca, rusların rus dilində dadlı-dadlı şeirlərini oxuduqca düşünürdü ki, hər millətin ana dilində şeirləri və başqa yazıları olduğu kibi,

* Bu xüsusda topladığımız məlumatı Rəşid bəy Əfəndizadə, Həşim bəy Nərimanbəyli və başqaları kibi mərhumu yaxından tanıyan şəxslərdən aldıq.

türklərin də türk dilində şeirləri olmalıdır və türkün şeirləri varmı? Varsa, nə üçün hələ imdiyə kibi toplanılmayıbdır? Bunu kim tolasın və nə cürə tolasın?.. İştə bu suallar Firidun bəyi ömrünün son günlərinə kibi məşğul etmiş və günlərinin də ən dəyərlilərini bu məsələlərin həllinə sərf etmişdir.

Pəs Əhməd bəyin farsçılıq təsiri tərsinə nəticə bağışlamış, yəni Firidun bəydə farsçılıq əvəzinə, türkçülük məhəbbətini oyandırmışdır. Başqa heç bir cəhətdən Firidun bəyə ata və ananın təsiri olmamış və ola da bilməzdi, çünki Azərbaycan türkləri arasında nəinki əlli il bundan irəli, bəlkə, hələ imdi də ev tərbiyəsi mövcud deyil, ona görə hələlik firidunbəylərin yüksəlmələrinə səbəb yalnız və yenə yalnız özlərinin sarsılmaz çalışqanlıqları və yorulmaqbilməz iradələridir.

Firidun bəyin birinci dəfə hankı məktəbə verilməsi xüsusunda ixtilaf var. Möhtərəm Haşım bəy Nərimanbəylinin rəvayətinə görə, 1872-ci ildə birinci dəfə olaraq Mirzə Kərim Münşizadənin məktəbinə verilmişdir. Burada oxuduqları kitablar, çərəkə, cüz, «Gülüstan», «Bustan» və «Leyli-Məcnun» olmuş. Demək, üç il məktəbə gedirkən türkcəni Firidun bəy yalnız «Leyli-Məcnun» kitabında görmüşdür. Bundan başqa türk dilində heç nə görməmişdir və görə də bilməzdi, çünki Çernyayevskinin «Vətən dilləri», Molla Abdullahın «Ümdəyi-ehkamı», «Zübdəyi əl-təvarix»i...* və başqaları çox sonralardan meydana çıxdı. Hər halda Firidun bəy məktəbdə türkcəni deyil, hətta farsca da layiqincə öyrənə bilməmişdir.

1875-ci ildə Əhməd bəy oğlunu rus məktəbinə vermək istəyir və ona görə Avanes bəy adlı xəzinə məmurunu dəvət edir ki, Firidun bəyi rusca və hesabdən hazırlaşdırsın.

* Daha dəqiqi: Çernyayevskinin «Vətən dili», Molla Abdullahın «Ümdətül-ehkamı», «Zübdətüt-təvarix»i... (Red.)

O vaxtın bəyləri oğlanlarına rusca o məqsədlə öyrətdirdilər ki, ovlaqlarında qaban və qırqovul ovlayan qubernatorlardan və ya sərdardan oğlanlarına bir pristavlıq vəzifəsi ala bilsinlər. Onun üçün bir qədər rus dilinə aşına olmaq lazım idi. Pristavlıq vəzifəsi də olmasa idi, rus dili vasitəsilə aralıqda yenə bir aşnalıq əmələ gəlirdi və bu aşnalığın kölgəsində bəyzadələr çar imperatoruna qvardiyaçı olurdular, yaxud evlərində şikar yaparkən qara rəiyyətə bildiklərini edərtilər. Hər halda rus dilini bilmək bəyzadələr üçün vacib bir məsələ idi. Firidun bəy də haman vacib məsələ üçün hazırlan[ırdı] və müvəffəqiyyətli imtahan tutub, Şuşadakı rus məktəbinə girə bildi. Üç-dörd il burada oxudu. Bu məktəbdə rus dilindən başqa, türk dili də təlim edilirdi. Ancaq çar hökuməti, hər yerdə olduğu kibi, burada da türk dilini «xalaxatırın qalması» üçün qoydurmuşdu. Ona görə Firidun bəy bu məktəbdə rus dilini bir qədər öyrəndi, amma türk dilində artıq tərəqqi edə bilmədi.

Başqa bəyzadələrin pristavlığa gərilən və olan məhəbbəti Firidun bəydə nifrət oyatmışdı, bu işi heç sevməz və sonradan şagirdlərinə də bunu məsləhət görməzdi.

Bu halda Firidun bəyin heç də təsəvvürünə gəlməyən bir fikrə zühür etdi və üreyində həmişə bəslədiyi məqsədə tabe onu iriştirirdi. 1879-cu ildə məşhur pedaqoq Çernyayevski Qafqaz şəhərlərini gəzib Qoridəki seminariyanın şöbəsi üçün tələbələr toplayırdı. Şuşaya gəldikdə rus məktəbinə gedib oradakı tələbələrlə, o cümlədən Firidun bəylə də görüşmüş, müəllimin camaata verəcəyi faydalarından müfəssəl danışmış və təklif etmişdir ki, hərgah ataları bu işdə razı olsa, sabahkı gün gəlib özlərini dəftərdə qeyd etdirləsinlər. Firidun bəy atanın tək cə bir oğlu olduğundan atasını tez yumşaltdı və onun razılığını alandan sonra sabahkı gün özünü qeyd dəftərinə yazdırdı və haman il gedib imtahanla ali ehtiyat sinfinə qəbul olunur, amma özünün öz xahişinə görə sonra kiçik ehtiyat sinfinə qaytarılır və bu fikrə sübut edir ki, Firidun bəydə heç bir lovgalıq yox imiş, məqsədi

elm öyrənmək idi, ona görə bu yolda alçalır* və məqsədinə çatmaq üçün hər cəfaya qatlaşırdı.

Qori seminariyasında artıq diqqət rus dilinə verilirdi, türk dili isə, başqa məktəblərdə olduğu kimi, burada da axsayırdı. Hər halda Qori seminariyasını bitirdikdən sonra Firidun bəy türk dilini layiqincə bilmirdi (Bunu dəfələrlə yoldaşları arasında etiraf etmiş) və bu nöqsanı üzərindən rəf etmək üçün gecəli-gündüzlü çalışırdı. Xüsusən İrəvan gimnaziyasına türk müəllimi təyin olunduqdan sonra daha da ciddi çalışmağa məcbur olmuş. İrəvan ziyalılarında Fars Abas və Mirzə Məhəmməd Qəmərli ilə ülfət tapıb vaxtlarını kitab oxumaqda və mübahisələrdə keçirmişlər və bu qədər ciddi çalışqanlığının dəyərli sərəmələri az bir zamandan sonra görülməyə başladı. Belə ki, Mirzə Mehdi Vəlizadənin Firidun bəyə Xonzaxdan yazdığı məktublarının birində deyir: «Mənim əqidəmcə, Siz Qoridə oxuyanda müsəlmanca imdikindən dörd-beş qat az bilirdiniz. Maşallah, yaxşı hərəkət ədibsiniz, müsəlmanca qələm tutmağa qadirsiniz...» (1892).

Hərgah sual verilsə ki, bəs Firidun bəyə şeyxislamliq** vəzifəsi 1907-ci ildə təklif olunurdu, ancaq bunu nəzərə almaq lazımdır ki, mərhumun camaat arasında çox hörməti var idi və öz zamanının ən düşüncəli və progressiv ziyalılarında idi. Firidun bəy bu məzhəbi*** özü üçün münasib bilmədi, çünki ruhaniləri hər yerdə, çox məqalələrində tənqid edən Firidun bəy bu vəzifəni də qəbul etmədi. Hərçənd bu barədə onun yaxın yoldaşları, məsələn, Cəlil Məhəmmədquluzadə və qeyri inteligenlər tərəfindən çox təkliflər edilmişdi.

İstər Şuşa məktəblərində olsun, istər seminariyada, yoldaşları arasında Firidun bəy alçaq təbiətli, yumşaq mə-

* Yəni «özünü alçaq tutur, təkəbbür göstərmir» (Tərtibçi).

** Əslində: şeyxülislamliq (Red.)

*** Əslində: mənəbi (Red.)

cazlı, mehriban və xeyirxah bir şagird idi. Özündən böyük-lərinə hörmət və özündən kiçiklərinə faydalı nəsihətlər verərdi, darda qalmışlarına əlindən gələn köməyini müzayiqə etməzdi. Başqa bəyzadələr kimi təkəbbür[lü] deyil və qara rəiyyətdən qaçmazdı. Bunun rəiyyətə yaxınlaşmasına və üftadə olmasına böyük təsir göstərən zat gürcü dilinin müəllimi Kipiani olmuşdur. Bu şəxs köhnə inqilabçılardan biri olaraq müstəbid çar hökuməti tərəfindən Sibirə sürgün olmuş və orada bir qılçasını dən aparmışdır. Qafqaza qayıdarkən seminariyaya gürcü dilinin müəllimi təyin edilmiş və orada köhnə təbliğatından əl çəkməyərək, gürcü, rus və erməni tələbələrini əl altından təsir göstərdiyi kimi, türk tələbələrini də unutmazdı. Tətil günləri bu tələbələri evinə çağırır, inqilab ədəbiyyatından topladığı kitabça və risalələrdən onlara paylardı və rəhbərlik edərdi. Tələbələr və o cümlədən Firidun bəy də aldığı kitabçaları aparıb dağ təpəsində bulunan köhnə bir qalanın xarabasında gizlincə oxuyurdular və yüksək düşüncələrə qerq olardılar. İkinci Aleksandr öldürüləndən sonra Kipianini də tuturlar. Yol xerci olaraq tələbələr tərəfindən toplanmış pulları ona vermirlər. Bu şəxs Firidun bəyə də böyük təsiri olmuş[dur]. Bəyzadəliyin quru lovğalığından xilas olaraq, getdikcə rəiyyətə yaxınlaşmaq, onun dərdlərinə qalmaq, çarələr aramaq işdə Firidun bəyin bütün yazılarında görülən mövzular[dır]. 1885-ci ildə Firidun bəy İrəvan gimnaziyasına şəriət və türk [dili] müəllimi təyin edilmiş[dir]. O vaxtları şəhərlərdə türk müəllimlərinə vəzifə bulmaq nə qədər çətin bir məsələ olduğunu hamı bilir, çünki şəhər məktəblərində türklərə vəzifə vermək məsələsi çar hökuməti tərəfindən qadağan edilmişdi. Şəhərdə qulluq edən türkləri xoşbəxtlərdən sayırdılar və bunların cümləsində bulunmaq üçün rəslərin, direktorların hörmətini qazanmaq lazım idi. Firidun bəy bu hörməti qazananlardan biri idi ki, məşhur Çernyayevskinin sevimlilərindən biri hesab olunurdu.

Firidun bəy gimnaziyada çalışırdı ki, bir tərəfdən, öz bi-

liyini artırın, o biri tərəfdən, bu biliyi gimnaziya şagirdlərinə calasırı və üçüncü tərəfdən də, bir doğruçu türk inteligenti sifəti ilə türk camaatının xeyir-şərində işləsin. Bu cəhətlərin hər üçündə onun tərəqqisi var idi. Gimnaziya şagirdlərinin az-çox türkçə savadlı olmasına bəis Firidun bəy olmuşdur. Bu şagirdlər sonra Rusiya darülfünunlarından məktublar göndərüb, möhtərəm ustadlarına rizaməndliklər yazmışlar. Haman məktublar hələ imdi də durur.

Bu birimci heyətdən şagirdlərin kitabsızlığı Firidun bəyi hər şeydən artıq düşündürürdü. O vaxtlar hələ meydanda heç nə yox idi. Birinci yazıçılığını Firidun bəy tərcümə ilə başlamış və rus şairlərindən, məsələ, Puşkindən «Torçu balığı», Lermontovdan «Üç xurma»nı və Kolsovdan «A kişi, niyə yatıbsan?» benəzm ilə və «Təlimat şəraitini»^{*} nəsr ilə tərcümə etmişdir.

Tərcüməsi sadə bir dil ilədir. Məsələ:

Bir qoca kişi, bir qoca qarı,
Bir-birinin ənisi, həm yarı... («Torçu balığı»).

***

Ərəblər diyarında, qumlu çöllərdə,
Üç xurma bitmişdi keçmiş illərdə... («Üç xurma»).

***

A kişi, niyə yatıbsan,
İş-gücünü atıbsan?
Bu qədər yatmaq olmaz,
Tənbəllik etmək olmaz.

Bu tərcümələr indiki günlərdə çox dəyərli görünür-

^{*} Əslində: «Təlimatı-Sokrat» (Red.)

sələr də, o zamanlar ən böyük pedaqoqların diqqətini cəlb etmiş və birinci dəfə «Vətən dili» üçün material toplayan Çernyayevski bundan istifadə etmişdir. Bu xüsusda məktubunun birində Çernyayevski belə yazır: «Bənövşə», «Çiçək» və «Dilənçi» adlı tərcümələriniz mənim kitabımın zinəti mənziləsində olacaqdır. Nəzmi yüngül, musiqili və ahənglidir. Qafiyələri də öz yerindədir» (1894). Odur ki, bundan sonra başqalarına tərcümə etdirdiyi şeyləri də Firidun bəyə təshih etməyə göndərirdi (1894).

Başqa bir məktubda yenə Çernyayevski yazır: «Sizin bu əməkləriniz necə olacaqdır? Onları nə bəylər oxuyacaqlar, nə də mollalar. Camaat da savadsızdır. İntelgentlərə gəldikdə bunlar da paxılıqdan çalışacaqlar ki, başqaların bu əməklərə olan həvəslərin qırsınlar, ta ki heç kəs onları oxumasın» (1894).

Həqiqətdə az keçmədi ki, Çernyayevski yazan kimi oldu. Belə ki, Bakı rus-müsəlman məktəblərində oxunurdu. Az keçmədi ki, «bu bəbi kitabıdır, içərisində Allah şərin qərar verib «allahlar» kəlməsini yazmışlar», - deyə şikayətlər yağdırmışlar və qazı Molla Cavadın müdaxiləsi ilə oxunulması qadağan edilmişdir (Soltan Məcid Qənizadənin məktubundan).

Haman kitab xüsusunda Mirzə Mehdi Vəlizadə yenə məktubunun birində belə yazır: «Sokratı başdan-ayağa oxudum, onun haqqında rusca da oxumuşdum. Türkcəni oxumaqdan muradım əhval bilmək deyildi, ancaq Sizin insanızın təhər-tövrünə baxıb, aşına olmaq idi. Doğrusu, çox xoşuma gəldi» (1892). Bu qədər çəkilən zəhmət, demək olar ki, sahibinə heç nə vermədi, çünki bu kitabları pulla almaq həvəsi heç kəsdə yox idi. Odur ki, o kitabların ən çox hissəsi müftəcə paylanılmışdı (Xüsusən şagirdlərinə).

Ancaq bu kitabları meydana gətirincə Firidun bəy bir çox məşəqqətlərə düşər olmuşdu, hələ maddi və mənəvi əziyyətləri bir kənar da dursun. Qafqazda türk mətbəəsinin yoxsulluğu ən böyük bir əngəl törətmişdi. Bir mətbəə yox

idi ki, «Sokratı» orada çap etdirsin. Axırda mərhum Səfərəli bəy Vəlibəyov Krıma səyahət edərkən hamam əsəri özü ilə aparıb Baxçasarayda «Tərcüman» mətbəəsində çapa vermişdir, lakin bunun çapı illərcə uzandı. Tamam yeddi il İsmail bəy Qasprinski ilə Firidun bəyin arasında yazışma davam etdi. Axırda tənqə gəlib Firidun bəy əsərini geri istədi. Buna cavab olaraq, İsmail bəy məktubunda belə yazır: «Biz bu kitabı çap edib qurtarınca senzoruq iddiası ki, bir ildir gəlib keçdi, dübarə senzordan izn istəməyə məcbur olduq. Tiflisə yazdıq, cavab vermədilər. Axırda məlum oldu ki, Peterburqda cənab Smirnovlar (baş senzorlar) yazmışlar və bu cənabdan izn alıb qurtarınca kitabın təb'i də bu qədər ləngə düşdü» (1892).

İştə görünüz, o zamanlar əsər meydana çıxarmaq nə çətin bir məsələ imiş. Senzordan izn almaq məsələsi illərcə uzanıb gedərmiş. Başqa tərcümələrini Firidun bəy İrəvanda və Şuşadakı erməni mətbəələrində çap etdirə bilmişdir.

1896-cı ildə Firidun bəy Qori seminariyasına şəriət və türk dilinin müəllimi təyin edilir. Buraya köçürülməsi ruhanilərə xoş gəlmirdi, çünki qorxurdular ki, «başı şapkalı» molla sonralardan şeyxisləmləşməyə düşsün. Amma necə ki, aşağıda görəyik, ruhanilərin zənni yanlış idi. Onun məqsədi bütün Qafqaza müəllimlər hazırlayan seminariya məktəbində müəllimlik yerini tutmaq idi. Buradan öz fikrini tələbələr vasitəsi ilə həyata keçirə bilirdi, yəni milləti savadlandırıb tərbiyə verə bilirdi. Odlur ki, öhdəsinə götürdüyü bu ağır vəzifəni layiqincə aparırdı və ömrünün axırına kimi bir müəllim sifəti ilə yaşadı. Halbuki, başqa köhnə müəllimlər kimi, istəsə idi, [özü üçün] faydalı bir vəzifə də ala bilirdi. Bunu Firidun bəy yapmadı və ya yapanlardan da razı qalmazdı, çünki müəllimlik onun nəzərində ən müqəddəs bir iş idi. Odlur ki, özü kimi 25-30 illərcə müəllimlikdə davam etmiş şəxsləri, məsələ, Abakarovu, Vəzirovu çox dost tutardı. 35 il müəllimlik etdi, əllərindən bir çox şagirdlər gəlib-getdi.

Amma demək olmaz ki, şagirdlərinə bir çox şeylər öy-

rətdi. Niyə? Ondan ötrü ki, bir tərəfdən, o vaxtın istibdad şiddətliyi, o biri cəhətdən, ətrafındakı mühit və məhdud şərtlər ona imkan vermirdi ki, istədiyi proqramla iş görsün. Bu xüsusda onun «Şərqi-Rus» qəzetəsində bir məqaləsi var. Yazır: «Tələbələr türk dilini bilmir, çünki türk dilinə hökumət mültəfit olmur, «xala xətrin qalmasın» deyər həftədə bir-iki dərs, o da aşağı sinflərdə, həm də məcburi deyil. 1835-ci ildə, hökumətə görə, rus şagirdləri Qafqaz dillərindən birini öyrənməlidirlər. Belə ki, türk müəllimi həm türk şagirdlərinə, həm də rus şagirdlərinə dərs deməlidir. Əlifbanın çətinliyinə görə də bu atılıb-düşməkdən bir şey hasil olmur. Bu müəllimlərin də məvacibi 20-dən 40-a kimidir, halbuki başqalarına 150-200 rublə verilir» (1903).

İştə bu avaraçılıq nəticəsi olaraq, Firidun bəyin şagirdləri ondan savadın özünü deyil, hamam savadı kəsb etmək yollarını öyrənə bilmişdilər. Buna dəlilimiz odur ki, hamam şagirdlərin ən çoxu seminariyanı buraxdıqdan sonra qulluqda və camaat işlərində davam edərkən özlərinə savad qazana bilmişlər. İstibdadın kölgəsində türk dili bu halda ikən imdi görək şəriət dərsləri nə halda idi. Çar hökumətinin ümdə siyasətindən biri də o idi ki, hankı elm və fənn dərsi olursa-olsun, hamam dərslərin köməyi ilə rus dilini qüvvətləndirmək lazım idi. Odlur ki, hər bir dərslərin, o cümlədən şəriətin də rus dilinə tərcüməsi tələb olunurdu. Bu fikrə gürcü və erməni tələbələrindən artıq, türk tələbələrini tənqə gətirmişdi, çünki erməni və gürcü dillərində Tövrat və İncil kitabları olduğu halda, türklərin Qur'anı ərəb dilində idi. Hər ayəni qabaqca türk dilinə və sonra da rus dilinə tərcümə etməli idi. Bu iki çətinliyin öhdəsindən gələ bilməyən türk şagirdləri ayənin ərəbcəsini və türkcəsini buraxıb, ruscağını əzbərləyirdilər, ta ki imtahan əsnasında ruscasını düzgüncə söyləyə bilsinlər.

Bununla kifayətlənməyib, hökumət «Tarixi-müqəddəs»in rus dilində nəşr edilməsini tələb etdi və bunun icrasını da inspektor Smirnov Qədir əfəndiyə və Firidun bəyə həva-

lə etdi. Bu kitab meydana çıxar-çıxmaz bir çox gurultular qopdu, hətta qəzetələrdə Firidun bəyə çoxluca məzəmmətlər yazıldı. Ancaq bu gurultular artdıqca Firidun bəyin də hörməti istibdadçı hökumət kişilərinin yanında artmağa başladı, fəqət o gündən ki, Gəncə müsəlmanları Firidun bəyin camaat məktəblərinə inspektor iritxab edilməsini istədilər, haman gündən başlayaraq, Firidun bəyin də hörməti azalmağa başladı, çünki zalım çar hökumətinin siyasəti belə idi: camaata xoş gəlməyən şəxsi dost tutardı, amma camaatın dostunu, sevimlisini də istəməzdi.

Demək olar ki, Firidun bəyin işlərinin fəna cəhəti bu «Tarixi-müqəddəs» idi ki, mərhum Qədir əfəndi ilə bu işə cəbrən girişmişdilər. Hər halda Firidun bəyə bir ruhanilik vəzifəsi verilmiş və bu vəzifəni Firidun bəy fanatik bir molla kimi deyil, zəmanənin istəyinə görə aparırdı. Hərçənd müsəlmanları dincə iki firqəyə ayıraraq, hər firqə üçün bir şəriət müəllimi təyin edilmişdi. Fəqət Firidun bəy vəzifəsini elə bir yolda aparırdı ki, hər iki tərəfin arasında özgələr tərəfindən qazılmış olan bu məzhəb uçuğunu getdikcə dolur, dözülməz və düşünülməz bir hala gətirilirdi. Odur ki, seminariyanın sabiq direktoru Misyoni Miropyev [?-tərt.] başqa bir yərə köçürülürkən demişdi: «Seminariyada nə şiə məzhəbi qalmış, nə də sünni məzhəbi. Burada bir Köçərli məktəbi var, bir də Əfəndizadə məktəbi...»

Şiə və sünniyə təfavüt qoymadığına yenə bir dəlil var ki, idarei-ruhanilərin ziddinə olaraq, sünni qızı almışdı. Təbii ki, bu da hər iki idarəyə xoş gəlməmişdi.

Firidun bəyin ruhaniliyi nə cürə düşündüyü barəsində bir çox məqalələri var ki, onlardan bəzilərini burada göstərməliyəm. Məsələ, müharibənin şəriət nəzərincə zərərini göstərərək bir yerdə yəhudi peyğəmbərlərinin sözlərini zikr edir: «Qılıncı sındırın, cüt qayıdırın, nizəni sındırın, kotan və ora qayıdırın...» («Həyat», 1905).

Başqa yerdə: «Hər kəs hər nə fəsad törədirsə, günahı özündə deyil, müsəlmançılıqda görür, bu xətdir...» («İr-

şad», 1906). Üçüncü yerdə: «Yarımçıq oxumuş mollalarımızdan və ziyalılarımızdan qara rəiyyətə böyük zərər olur» («İrşad», 1906).

Dördüncü yerdə ruhanilərin dünyadan nifrət edib axirətə mütəvəccəh olmaq kimi puç moizələrini tənqid edərək, müsəlmanları dünyaya həvəsləndirir, dünya işlərinə alışdırıb deyir: «Hərəkət edin, qapı-bacalarınızı açın ki, evinizə işıq düşsün, üfunətli və ağır havası dəyişirilsin» («Həqq yolu», 1911).

Beşinci yerdə: «Ruhanilər camaatın eybini özünə deməkdən çəkinirlər, çünki varlılara möhtacdırlar. Odur ki, camaatın da fisqü fücuru şiddət etmişdir...» («Yeni iqlal», 1916).

Altıncı yerdə Qafqaz şairlərinin ruhaniləri həcv etdiklərini birer-birər göstərərək deyir: «Ruhanilər öhdəsinə götürdüyü ağır və mühüm təklifləri ağıl və vicdanları buyurduğu kimi icra etmərlər, varlı vəzirli adamların xahiş və təmənnası mövcubincə rəftar edirlər, çünki ehtiyacları təmin deyil, ona görə ittifaq əvəzinə, nifaq törədirlər» («İqlal», 1916).

İştə hərgah o zamanlar ruhani sinfinə hörmətlər göstərilirsə də, Firidun bəyin ruhaniliyi o kimi puç hörmətlərdən uzaq idi. Onun ruhaniliyi yalnız camaatın ittifaqına və dünyasına kömək edən bir ruhanilik idi ki, bu da o vaxtın ruhanilərinin heç də xoşuna gəlməzdi. Şagirdlərinə verdiyi şəriət dərsi də imkan dairəsində bu proqram və üsuli-idarə üzrə olacaq idi. Odur ki, 1907-ci ildə şeyxulislamlıq vəzifəsi boşalan kimi Qafqazın bir çox yerlərindən Firidun bəyə məktublar yazılır, təkliflər olunur ki, haman vəzifəni öhdəsinə alsın. Haman məktubun birində belə deyilir: «Öz barəndə yazdıqlarına mən şərik deyiləm. Mən onu deyirəm ki, indi Qafqazda səndən savayı elə bir adam yoxdur ki, şeyxulislamlıq səndən artıq olsun. İndi bizim üçün bu fikirdən əl çəkmək millətin istiqbalını... kimi nadanlara və buna oxşayan sarıqlılara tapşırmaqdır. Bunu da biz millətə xəyanət hesab edirik. Hər bir müsəlman necə ki, görürəm, sən

adını çəkir, ona görə biz sənə təkid edirik ki, bu yolda çalışasan» (Ç.M.Q., 1907).*

Başqa bir məktubda yazılır: «Mən elə bilərəm ki, Siz özünüz aşkar bilə-bilə ki, Siz olmasanız oraya bihəmiyyət və cahil mollağın birisi keçib, milləti satacaqdır, uzaqda durub tamaşa etmək, işi cahil camaatın rəyinə buraxmaq, başaracağınız bir vəzifə-milliyədən qaçmaq Sizin həmiyyəti-milliyənizə münasib deyil» (A.F., 1907).

Bu qədər ciddi təkliflərə baxmayaraq, Firidun bəy şeyxülislamlıq vəzifəsini özündən rədd etdi, çünki Firidun bəydə ruhanilik marağı yox idi. Ruhanilərin həmişə əleyhinə gedən Firidun bəy vəzifə tutmaq üçün özünü molla şəklinə sala bilməzdi.

Dinindən və şəriətdən bəhs etdik, imdi keçək onun başqa işlərinə. Firidun bəy camaat qayğısına ürəkdən yan bir sadıq inteligent idi. Bunun bu sədaqəti yalnız şagirdlərinə deyil, hətta başqa inteligentlərə də böyük təsiri olmuşdu. Demək olar ki, Firidun bəyin təsiri ilə tərbiyələnməmiş bir çox kimsələr ortalığa çıxdı. Bunların bəziləri hələ bizimlə bərabər yaşayırlar. Bunlardan elələri var ki, Firidun bəyin dəlaləti ilə mahir yazıçılar olmuş və bəziləri də onun göstərdiyi cığırı tutub, onu özlərinə məslək qərar vermişlər. Biz burada onlardan bir neçə misal göstərməliyik.

1899-cu ildə seminariya tələbələri arasında bir ixtilaf törəmişdi. Ona görə günahkarları həbsə alıb təklif etmişdilər ki, hər kəs öz günahını ayrıca yazsın. Bu yazıları gözdən keçirərkən şagirdlərin birisinə Firidun bəy belə demişdi: «Sizdə qabiliyyət görünür, çalışınız gələcəkdə mahir bir yazıçı olasınız». Firidun bəyin bu sözləri haman şagirdin üreyinin dərinliyində qaldığından üç il sonra Sabunçu məktə-

* İmdiki halda yaşayan zatların adlarını tamamilə deyil, ilk hərfləri ilə qeyd etmişəm. Bu məqsədlə ki, adlarının tamamilə yazılmasına o şəxslərin, bəlkə, rizaməndliyi yoxdur, amma mərhum şəxslərin adları bu təvəncəsinə qeyd edilmişdir (Şərqli).

bində müəllimlik edərkən öz qüvvəsini sınımış və birinci dəfə olaraq köçəri arvadının kol arasında çocuq doğması macərəsini «Kaspi» qəzetəsinə yazmışdı. Çap olunmuş məqaləni qəzetədən kəsib məktub içində ustasına göndərən müəllim: «Alınız, bu Sizin nəsihətin səmərəsidir», - deyərək təşəkkür etmiş və ondan sonra Bakı və Tiflis qəzetələrinin məşhur bir yazıçısı olmuşdu (Ç.M., 1902).

İkinci bir şagirdinin əlinə məktub verib «Şərqi-Rus» qəzetəsinə işləməyə göndərmişdi (1903). Haman şagird sonralardan o qədər tərəqqi etmişdi ki, «İrşad», «Tərəqqi» və başqa türk qəzetələrinə baş müdir sifəti ilə dəvət olunurdu.

Şairlərimizə də Firidun bəyin təsiri az olmamış, onun məktubları arasında Səhhətdən və Sabirdən bir işarə görmədiksə də, bəzi tanışların iddiasına görə, Firidun bəyin bu iki şairə böyük təsirləri olmuşdur.

Abbas ağa Qaibov Nazimin altmış illiyi münasibəti ilə Firidun bəy «Səda» qəzetəsinə dörd felyeton yazıb, şairin əsərlərindən nümunələr göstərmişdi. Haman felyetonun birində Firidun bəy belə yazır: «Həqiqi şair öz əsr və zəmanəsinin gərəklərini ayinəsi olsun, əbnai-vətəni ağlamaq zamanı ağlatsın, gülmək zamanı güldürsün, millət və vətən yolunda canlar fəda emək lazım isə, vətən oğullarının üreyinə yandırıcı od salıb, onları hər qism fədakarlığa və cannisarlığa sövqamənd eləsin» («Səda», 1909).

Buna cavab olaraq, Abbas ağa Qaibov bu aşağıdakı sözləri məktubunda yazmışdır: «Haqqımda «Səda» qəzetəsində müfəssəl yazdığınız məqaləni əvvəldən axıradək diqqətlə oxudum... Məxfi qalmasın ki, mən tamamilə qırx il bundan əqdəm Nasir Mustafa ağaya «gördüm» qafiyəsi ilə yazdığım iki parça şeirdən mədədə bu axır vaxtlaradək bir elə əhəmiyyətli şey vücuda gətirməmişdim. Ancaq Sizin 1903-cü ildə Azərbaycan ədəbiyyatına dair yazdığınız kitabçada mənim adıma da şair zümrəsində çəkməyiniz məni məcbur etdi ki, əlimə qələm alıb, vaxt keçmiş olsa da, ləməhələ Sizin sözünüzün təsdiqi üçün, cüzi də olsa, bir əsər

meydana gətirim və belə olmağında zərrəcə xilaf yoxdur. «Sədə»da zikr etdiyiniz əsərimin cümləsinə bais Siz olub-sunuz... Hərgah qırx il bundan əqdəm mənim şeirimə sizin kimi qədr verən olsa idi, indiyə kimi əqəllən otuz-qırx cild kitab yazardım. Sizin məqalənin nəticəsi olaraq, bu halda özümdə artıq qüvvei-şairanə hiss edirəm...» (1909).

Həqiqətdə Abbas ağanın «Rüstəm və Söhrab»ı Firidun bəyin təsiri ilə ortalığa çıxmışdır. Firidun bəyin təsiri ələlxüsus şairlərin dilinə və üslubuna da olurdu. «Gülzar» və «Ədəbiyyat məcmuəsi» ortalığa çıxar-çıxmaz Firidun bəy hamam kitabların dil çətinliyindən bir çox yoldaşlara şikayətlər yazmış və o cümlədən A.T.Ş.-ə yazdığı məktubunda belə deyir: «Ana» sözünü «validə»yə, «ata» sözünü «pə-dər»ə, «uşaq» sözünü «çocuğ»a, «bala» sözünü «yavru»-ya çöndərməklə dilimizi əlimizdən almaq istəyirsiniz. Məgər «ana» «annə»dən pisdir» (1913).

Başqa məktubunda yenə hamam şəxsə belə yazır: «Mənim xoşuma gəlmədiyi ancaq kitabın dilidir. Bu mətləbdə sizə əyandır ki, mən Osmanlı türklərinin dillərini və yazılarını xoşlamıram. Əgər o maddələr ki, «Gülzar»a daxil olmuşdur, məhz bizim söylədiyimiz dildə olsaydı, onun qədir və qiyməti mənim nəzərimdə daha da artıq olardı. Ümidvaram ki, ikinci çapında buna mültəfit olacaqsınız» (1913).

Bu sözlərin böyük təsirləri olmuşdur. Belə ki, bundan sonra çocuklar üçün yazdığı mənzumələrdə çox sadə bir türk dili kullanmışdır.

Yenə başqa bir şair türk şeirlərindən şikayətlənərək çılx türkçə şeir yazmaq fikrinə qurşanmağı xüsusunda Firidun bəyə məqsədini bildirdiyi halda Firidun bəy də belə cavab vermişdir: «Əgər bu fikrinizi ibtidada azacıq olsa, qüvvədən fele gətirə bilsəniz, böyük iş görmüş olarsınız».

Euna cavab olaraq şair yazır: «Sizin bu cümləniz məni artıq dərəcədə fərəhləndirdi, şadlığımdan gözlərim yaşardı... Biz özgə paltarları ilə toya gedən kasıb arvada bənzəyirik. Toyda nə qədər qəşəng görünsek də, evə qayıdanda istər-

istəməz əynimizdəkiləri soyunub yiyəsinə qaytarmalıyıq. İndi ki belədir, yaxşısı budur ki, öz paltarlarımızı geyib, öz bəzəklərimizi taxaq» (S.M., 1916).

Xülasə, Firidun bəyin şairlərə, ədiblərə bir zaman az çox təsiri olmuş və bu təsir də özünü göstərməmiş olmadı. Biz dedik ki, Firidun bəy vəzifəsini doğru düşünən bir intelligent idi. Qulluq cəhətindən Gürcüstanda yaşamağa məcbur idisə də, yenə, hər vechlə olur-olsun, camaatına əl uzatmaq məqsədində idi. Bu da yazıçılıqdan başqa, ayrı yolla ola bilməzdi. Bəli, Firidun bəy yazıçı idi, dəyərli bir qələm sahibi idi. Onun qələminə yalnız türklər deyil, ruslar, gürcülər belə, böyük hörmətlər göstərirdilər, çünki ruscada onun çox dəyərli məqalələri çap edilirdi. Odur ki, Qafqaz mühərrirləri arasında məşhur olduğu kimi, Moskva və Peterburq (indiki Leningrad) şəhərlərində də məşhur idi.

Məktubları arasında bir çox dəvətnamələri var. Yeni bir qəzetə meydana ilk qədəmini atdığı halda Firidun bəydən məqalə istərdi və o da bu dəvəti diqqətsiz buraxmazdı. Hərgah bu gün Firidun bəyin türkcə və rusca çap edilmiş məqalələrini siyahıya almış olsaq, hamam siyahı 15-20 səhifəlik yer tutar. Mərhum özü bu məqalələri toplamış və saxlamışdır ki, onun qadını möhtərəmə Badisəbah xanımda durur. Doğrudur, bəgünkü şura quruluşu istibdadın puç fəlsəfəsinə baltalar çalmış və uçurmuşdur və hamam fəlsəfə dövründə yazılmış məqalələr də faydasızdır, - demək caiz olsa da, Firidun bəyin məqalələrinə bu nəzərlə baxmaq olmaz, çünki onun məqalələri istibdad fəlsəfəsinə yanaşmamış, hətta daban-dabana zidd olmuşdur. Aşağıda onun məqalələrindən bəzilərini göstərərək, bu iddiamızı sübut edəcəyiz.

Əvvəla, Firidun bəy əməkçilərə faydası olmayan imtiyazlı siniflərlə düşmən idi. Xüsusən faydasız mollaları, müftəxor bəyləri, mərdümazar qoçuları, rüşvətçil məmurları, yalançı millətperəstləri... sevməz və yeri gəldikcə işlərdən məqalələr yazardı. Bəylər xüsusunda, mollalar xüsu-

sunda yuxarıda 5-6 məqalələrini göstərdik. «Cavanşirin əhvalı»na dair yazdığı məqaləsində Zakirin əlli il bundan əqdəm həcv etdiyi qüsurların hələ baqi qaldığını göstərmiş[dir] («İrşad», 1906).

«Bizim və xaricilərin inteliqent firqəsi» adlı məqaləsində etiraf edir ki, türk ziyalılar xas siniflərdən (yəni bəylər və mollalardan) törədikləri üçün avam camaata yaxınlaşmırlar, onların hallarına yanmırlar... («Tərəqqi», 1909).

«Fəqir tələbələrin halına yanmaq» adlı məqaləsində dövlətliklərdən belə şikayət edir ki, varlılar fəqir tələbələrə kömək etməyi quru bir kağız göndərməklə başlarından rədd edirlər. Bunlardan 3-5 yüz rublə ilə pristavlara qonaqlıqlar edənləri var, amma bəş manat kasıb şagirdlərə verənləri yoxdur. Hətta fütqərə uşaqlarının oxumaqlarını istəməzlər və belələrinə paxıllıq və həsəd ilə baxırlar... («Tərəqqi», 1909).

Başqa bir məqaləsində yalançı millətpərəstlikdən bəhs edərək deyir: «Hər sinfin adamları millətpərəstlik iddiasına düşüb, bir yandan, biçərə milləti satıb-soyub talan edirlər, bir yandan da, özlərini millət qeydi çəkən və millət halına yanan şəxslər cildində göstərmək istəyirlər. Bu qisim millətpərəstlər, əlbəttə, nifrət və lənətə layiqdirlər» («Yeni iqbal», 1916).

«Dinmə, ver» adlı məqaləsində Bakı qoçularının pul almalarından və Qarayazı meşəbəylərinin Şıxlı və Salahlı kəndlərindən vergi yolu ilə rüşvət almalarından şikayət edir. Halbuki haman kəndlərin bir çox oxumuşları və ziyalıları olduğu halda, kəndlilərə heç birinin ürəyi yanmır («Tərəqqi», 1909).

Bu imtiyazlı siniflərə bu qədər məzəmmət edərək Firidun bəy əməkçi firqəsinə, onun təbirincə, «qara rəiyyətə» həmişə tərəfdar olmuşdur. Məqaləsinin birində adını «Ağacın kökü» adlandırıb heyfslənir ki, varlılarımız və oxumuşlarımız ona əl uzatmırlar («İrşad». «Qaranlıqda qalanlarımız», 1906).

«Əcəlsiz ölənlərimiz» adlı başqa bir məqaləsində şikayət edir ki, qara rəiyyətə layiqincə təbabət olmur, ona görə yalançı təbiblərin müalicələrindən camaat fövt olub gedir («İrşad», 1906).

«Köçərilərin halı» adlı məqaləsində köçmək məsələsinin ağırlaşdığını göstərərək, qazaxlılara və başqa köçərilərə kömək edilməsini tələb edir və bu məsələni üç felyetonda yazıb çoban və sayəci sözlərindən bir çox nümunələr göstərmişdir («Tərəqqi», 1909).

Haqqı tapdalanmış qara rəiyyətə bu qədər diqqət vermiş bir yazıçı, şübhəsiz ki, o vaxtlar çadır altında bağlı qalmış türk qadının halını unuda bilməzdi. Həqiqətdə Firidun bəyin həm türkçə, həm də rusca türk qadını xüsusunda bir çox məqalələri var.

«Hərəkətsiz hissəmiz» adlı bir məqaləsində Firidun bəy sübut edir ki, qadınların bağlı qalmasına görə müsəlmanlar çox nemətdən məhrum olurlar. Qadınlar bağlı qaldıqca tamamilə mədəniyyətə irişmək mümkün olmayacaqdır («Tərəqqi», 1909). Haman məqalədən «Zaqafqaziya» qəzetəsində bəhs edərək Firidun bəy şikayət yazır ki, müsəlman inteliqentləri bu qədər mühüm bir məsələyə əhəmiyyət vermirlər («Zaqafqaziya», 1910).

Yenə haman qəzetənin 11-ci nömrəsində bir çox tarixi dəlillərdən sonra Firidun bəy yazır ki, çox heyflər olsun ki, bunun kimi mühüm bir məsələyə türk qəzetələri heç diqqət vermək istəmirlər. «İslama görə və islamda qadın» əsərinin müəllifi olan Əhməd bəy Ağayev islamın tərəqqisini əlifbanın dəyişilməsində və qadının azadlığında gördüyü halda, idarə etdiyi «İrşad» və «Tərəqqi» qəzetələrində bu xüsusda heç nə yazmamış. Baron Rozenin çadra xüsusundakı məqaləsini «Tərcüman» qəzetəsində dərc etmiş olan İsmail bəy Qasprinski də qadın məsələsinin həllini ruhanilərə buraxaraq, kənardan bəkləyir ki, hansı tərəf güclü çıxsın, özünü o tərəfə saxlasın. Amma «Molla Nəsreddin» məcmuəsi bunların ziddindədir («Zaqafqaziya», 1910).

«İmdiki halda müsəlman qadını» adlı məqaləsində Firidun bəy inteliqentlərdən tələb edir ki, qadını çadradan xilas etmək məsələsini öz öhdələrinə alsınlar. Çadranın nə dərəcədə dəhşətli bir məsələ olduğundan söyləyərək, «Birinci qaranquşlar» adlı kitabçanın müəllifi Şanayevin sözlərini zikr edir. Haman Şanayev 1890-cı ildə İrəvan küçələrində birinci dəfə olaraq başdan-ayağa kimi çadraya bürünmüş qadınlara rast gəldiyi halda bu aşağıdakı sözləri demişdi: «İnsaniyyətə toxunan və ləkəli bu bir şapalaqdır ki, heç bir zaman bunu insaniyyət unutmayacaqdır» («Zaqafqaziya», 1910, nömrə 2).

«Keçmişdə müsəlman qadını» adlı məqaləsində bir çox dəyərli simalardan danışaraq, axırda Firidun bəy sübut eləyir ki, bu çadranı sonralardan ixtira etmişlər («Zaqafqaziya», 1910, nömrə 31).

«Xanımlarımız» adlı məqaləsində Firidun bəy belə yazır: «Müsəlman arvadları sair millət və əqvamın arvadlarına nisbətən daha ziyadə rəhmdil, şəfqətli və mehriban olurlar... Müsəlman arvadlarının əli və ayağı bağlı, üzü, gözü örtülü olmağına biz tərəfdar deyilik. Əsrimiz o əsr deyil. Əli bağlı və üzü örtülü olduqda iş görmək çətindir və mümkün də deyildir... Ancaq həya və ismət əndazəsindən çıxmalıdır» («Yeni iqbal», 1916).

Bu qədər dərdlərə ağlayan gözlər, şübhəsiz ki, məhərrəm fikrəsini də unutmayacaqdı. Bu xüsusda Firidun bəyin iki məqaləsinə rast gəldik: birisi «Çağırılmamış qonaqlar» və ikincisi də «Məhərrəm»dir. Birincisində Firidun bəy yazır ki, məhərrəm ayı hələ girməmiş İrandan Qafqaza bir çox dərviş, seyid və mərsiyəxarı dəstələri gəlirlər. Bunların arasında İran cuhudlarından özlərinə «seyidəm» deyə iddia edənləri də olmuş. Birisi avam camaatı aldadıb pullarını yığandan sonra Qüdsi-xəlilə qaçmışdır («Novoe obozrenie», 1895).

İkinci məqalədə məhərrəmin tarixindən və aşuranın icrasından bəhs edərək, bu vəhşiliyin get-gedə zəifləməsin-

dən söyləyir və bunu inteliqentlərə istinad edir («Respublika», 1917).

[Məqalələrinin] birində Qazax məktəblərini şöhrətləndirmiş olan İsa bəy Abakarova və Əhməd ağa Mustafayevə «bizim Pestaloçımız» demişdir («Tərəqqi», 1909). Başqa bir məqaləsində Haşım bəy Vəzirovun Qarabağda tutulması haqqında qələmindən odlar yağdırmış («İrşad», 1906).

Haşım bəy Nərimanbəyli ilə irəvanlılar arasında ixtilaf törədiyi halda məqaləsi ilə aralığa sülh vermiş («İrşad», 1906). Üç felyeton içərisində müəllimlərin halından bəhs edərək məvaciblərin azlığından, bəzilərinin bu işə məhəbbətsizliyindən, ölkəmizdə birinci dəfə olaraq üsuli-cədid yaymış olan naxçıvanlı mərhum Xəlilovdan, şuşalı Səfərəli bəy Vəlibəyovdan və lənkəranlı Teymur bəy Bayraməlibəyovdan təriflər yazmış («Tərəqqi», 1909). Başqa bir məqaləsində müəllimlərin kəndlərdən uzaqlaşmasını bəyanlar vermiş («İrşad», 1906), çar hökuməti qarşısında haqdan məhrum olmuş müəllimləri «Taybuynuz öküz»ə oxşatmış («İrşad», 1906). Başqa məqaləsində deyir ki, müstəbid hökumət türk dilinə məktəblərdə mənə vermir, çünki «Ağlamayan uşağa süd verməzlər», yeni onun təsəvvürüncə, bunu türklər hökumətdən tələb etməli idilər («Yeni iqbal», 1915). Axırda Qori seminariyasına kifayətlənməyərək, məqaləsinin birində tələb edir ki, hökumət iki yeni seminariya açsın, birini Bakıda türklər üçün və o birini də Şimali Qafqazda dağlılar üçün («Zaqafqaziya», 1910).

Müəllimlərə və məktəblərə bu qədər böyük mənələr verdiyi üçün müəllimlərin və şagirdlərin də Firidun bəyə ürəkdən hörmətləri var idi. Məsələ, onun şagirdlərindən biri məktubunda belə yazır: «Neçə gündür ki, Rusiyadan qayıtmışam, fəqət bu günədək cənabınıza, uzaqdan da olmuş olsa, quru salamımı yetirməmişəm. Yəqin mənə bərdə xəyalınıza «Xəlil nə tez ustadını unutdu» gətirirsiniz. Sizi unutmam. Siz mənə nəinki ustad idiniz, Siz mənə artıq idiniz, ata idiniz. O qədər ki, məhəbbət mən Sizdən görmü-

şəm, bu vaxta qədər bir kimsədən görməmişdim və görmə-rəm də. Siz çalışırdınız, özgələrə məhəbbət göstərsiniz, bəlkə, bu hiss Sizin təbiətinizin bəzəyi...» (1913).

Bir zaman Haşım bəy Vəzirov «Səda» qəzetəsində «Köhnə müsəlman – təzə müsəlman» məsələsini ortalığa atandan sonra Firidun bəy ondan məhəbbətini kəsib, məktub daha yazmadı. Bunun müqabilində Haşım bəy məktubunda Firidun bəyə belə yazır: «Özün bilirsən ki, mən dünyada heç kəsə boyun əyən deyiləm, amma sənə əyirəm. Sənə mən həmişə inanmışam və sənin sözlərin həmişə mənə təsir eləyib. Mən səni necə istəyirəm və necə istəyə-cəyəm, istəyir yüz qat da bundan artıq qanısoyuqluq edə-sən...»

Firidun bəy çoxlarının tədbirçisi, məsləhətçisi, yolgö-tericisi olduğundan, hər kəsin ürəyində bir dərdi olsaydı, qabaqca Firidun bəyə yazardı. Buna yazılmış məktublarda nələr görülmür. Gah Tumanovdan dəvətnamə alır ki, Tiflisə gəlib camaat darülfünununda leksiyalar oxusun (1908), gah İstanbul məktəbləri müfəttişi Əhməd bəy Ağayevdən məktub alır ki, müəllim institutlarının və seminariyaların qu-ruluşu haqqında bildiyi əsərləri ona nişan versin (1909), gah Tehran progimnaziyasına, gah Tiflisdəki İran məktəbi-nə İran konsulu müəllim istəyir, gah Akop Mərcanyan hankı türk qəzetəsinin əlverişli olduğunu soruşur ki, Mərdəgir məktəbində (Tərtər yanındadır) türk çocuqlarına oxutdurub bəyanlar versin, gah da Stepan Qanayan adlı bir şəxs də Firidun bəyden «Koroğlu» dastanını istəmiş... Xülasə, bir məsələ yoxdur ki, Firidun bəyin ondan xəbəri olmasın. Ca-maatın çalışqanlarını hamıdan yaxşı Firidun bəy tanıyırdı. Çernyayevskinin, Əhməd bəy Cavanşirin və Mirzə Fətəli Axundovun ətraflı bioqrafiyalarını Firidun bəy yazmışdır. «Bizə hankı elmlər lazımdır» məsələsinə başqaları cümlə-sində Firidun bəy də müdaxilə etmişdir («Zaqafqaziya», 1910, nömrə 72). Qoqolu, Çexovu, Tostoyu və başqa rus ədiblərini yeri gəldikcə türklərə tanıtmışdır. Demək olar ki,

Azərbaycan türkləri arasında birinci tənqidçi mərhum Firi-dun bəy idi. Mirzə Fətəli, Nəcəf bəy və Haşım bəy Vəzirov-ların, Nərimanovun və İshaq Mədədovun komediyalarını bi-rinci dəfə o, tənqid etmiş, «Vətən dili», «Asari-Dağıstan» və başqa bu kimi əsərlər ortalığa gəldikcə onun tənqidi ilə qar-şılanmışdır.

İştə bu qədər zəhmətlərin, bu qədər ciddi çalışqanlıqın kölgəsində Firidun bəyin köməkçiləri gündən-günə artıb, Qafqazın bütün künc-bucaqlarından ona əl uzadırdı. Bu kö-məkçilərin artmasına başqa səbəblərlə bərabər, bir də onun məktuba həvəslə və keçirilməzin diqqətlə cavab yaz-mağı idi. Bu xüsusda məktubunun birində Mirzə Mehdi Və-lizadə belə yazır: «Doğrusu ki, bu qədər kimsələrdən na-mələr alıram və cavab yazıram, amma bəzərgüvarım Sizin kağızınız kimi faydalı və fərəhəfza içində az olur və bəlkə, heç olmur. Ona görə cavabı dəxi Sizə artacaq həvəs və xa-hişlə yazıram» (1893).

Hər dostuna məktub yazmaq, hər dostundan gələn məktuba da vaxtılı-vaxtında dəyərli bir cavab yazmaq mə-sələsi Firidun bəyin ən böyük bir əsərinin ortalığa gəlmə-sinə bais olmuşdur. Belə ki, Azərbaycan şairlərinin əsərlə-rini toplamaq üsulu o zamanlar yalnız yazışma yolu ilə ola bilərdi. Bu üsulu qəbul edərək, Firidun bəy istədiyi məqsə-dinə çatdı və yoxdan bir şey yaratdı ki, adına «Azərbaycan ədəbiyyatının ilk tarixi» demək səzadır.

Firidun bəy Qafqazın hər yerini özünə vətən bilirdi, hər yerinə təfavütsüzcəsinə məhəbbəti var idi. Hətta bəzi yer-ləri, məsələ, Qazaxı doğma yurdu Qarabağdan artıq sevər-di. Odur ki, seminariyanın Şuşaya deyil, Qazaxa köçürül-məsinə tərəfdar olub, bu yolda çalışdı və məramına da çat-dı. Cürətlə demək olar ki, hərəgah Firidun bəy olmasa idi, seminariyanın bu qədər zəngin kütübxanasını və başqa büsatını Gürcüstandan buraxmayacaqdılar. Firidun bəyin bir çox tanışları olan gürcü ədiblərinin ciddiyyəti ilə bu qə-dər mallar Gürcüstandan çıxıb, Qazaxa daxil oldu. Şübhə-

siz ki, bu cəhətdən Firidun bəyin qazaxlılar boynunda az-
çox haqqı gerek olmuş olsun. Hər halda burası inkar ediləsi
deyil ki, Firidun bəy Qazaxı çox sevdi, çünki Azərbaycanın
bir çox şairləri buradan törəmişdi.

Bir dəfə Firidun bəy anlamışdı ki, bir milləti yaşadan
dildir və o dili yaşatdıran şairlər, ədiblərdir. Firidun bəyin di-
lə nə dərəcədə böyük məna verdiyini bilmək üçün Əl-Qə-
darinin «Asari-Dağıstan»ına yazdığı tənqidində Uşinskinin
sözlərini şahid çəkməyi kifayət edər. Belə ki, Firidun bəyə
görə, Uşinski demiş: «Bir millətin külli-ixtiyarı əlindən alınsa
da, cəmi mal və dövlət əlindən getsə də və hətta tərk-i-və-
tən olub əsirlik halına düşsə də, yenə o millət puç və zay
olmaz, bu şərtlə ki, o millətin öz ana dilində danışmağa və
oxuyub-yazmağa ixtiyarı ola. Amma, biləks, hərgah millətin
tək dilini əlindən alıb da, sair ixtiyarlarını özünə versələr, o
millət çox yaşaya bilməyib tezliklə məhv və nabud olacaq-
dır. Yەر üzündə ondan bir əsər və nişan qalmayacaqdır».

Ana dilini yaxşı bilmək üçün milli şairləri bilmək, el ədə-
biyyatını toplamaq lazım idi. Firidun bəy Azərbaycan şivə-
sini kasıb bilənlərdən deyildi. Bu xüsusda dostu[na] (A.S.)
yazdığı məktubunda belə deyir: «Dilimiz xüsusunda etdiyi-
niz iradları qəbul edə bilmərəm. Əvvəla, dilimiz Siz zənn
etdiyiniz qədər kasıb və fəqir deyil. Biz dilimizi bilmirik və
bunda təqsir bizdədir, dilimizdə deyil. Fars və ərəbə meyl
və rəğbətımız o qədər çox olmuşdur ki, öz dilimizdə olan
sözləri atıb, əvəzinə əcnəbi dillərinin qəliz ibarələrini və
sözlərini götürmüşük və götürdüyümüz sözlər və ibarələri
öz dilimizin şivəsinə uy[uş]durmayıb, həmin hal ilə dilimize
qarıdırmışıq və naqabil pinəçilər kimi, əlimizə hər nə dü-
şübsə, paltarımıza yamamışıq. Özəl libasımızı hoqqabaz li-
basına bənzətmişik. Ərəbin cəm siğəsi dilimizin evini yıxıb-
dır. «Əfkari-aliyyə», «dövəli-xariciyyə», «məhafili-siyasiy-
yə», «həlli-müxtəlifə»... və bu qisim həddi və hesabı olma-
yan ibarələr deyilmi dilimizi çətinləşdirib dolaşlıq hala sa-
lan? Bizim qəzetələrdə çap olunan məqalələr, teleqraf tər-

cümələri, hətta elanlar o qədər dolaşlıq və çətin dildə yazılır
ki, oxuyanlar başa düşmür və başa düşmədikləri halda qə-
zetə oxumaqdan rəğbətleri kəsilir. Mən demirəm ki, dilin
dövlətini, vüsətini almağına çalışmaq lazım deyil. Xeyr, çox
lazımdır. Dünyada hər şey gündən-günə tərəqqi tapdığı su-
rətdə, dili bir halda saxlamaq olmaz, dilə də lazımdır tərəqqi
vermək. Amma dilin şivəsini itirmək və üslubunu pozmaq
böyük fəsaddır. «Əfkari-aliyyə» əvəzinə, «uca fikir» yaz-
saq, nə olar? «Əfkari-aliyyə»ni qanan az olar, amma «uca
fikirlər»i anlayın çox olar və dilin şivəsi pozulmaz» (Qori,
1911).

Demək, Azərbaycan şivəsinin dəyərli və zəngin oldu-
ğunu sübut etmək üçün əldə material lazım idi və bu mate-
rialı toplamaq məqsədi ilə Firidun bəy geniş bir kampaniya
açdı. Bir tərəfdən özü və o biri tərəfdən də ölkənin hər tərə-
finə yayılmış olan şagirdləri bu materialı toplamağa girişdi-
lər. Demək olar ki, Firidun bəy ömrünün ən çox hissəsini
bu işə sərf etdi və özünün bir məktubunda etiraf etdiyinə
görə, qalın bir kitab doldurası qədər yalnız el ədəbiyyatı
toplamışdır (Qori, 1911).

Topladığı materialdan bəzilərini Firidun bəy Qafqazın
türk ziyalılarına göstərmək istədi. O zamanın türk ziyalıları
rusca savadlı olduğundan birinci nümunəsini 1903-cü ildə
«Литература азербайджанских тюрков» («Azərbaycan
türklərinin ədəbiyyatı») adı ilə çap etmiş və yaymışdır. Bu
kitabça gözənilməyən bir halda artıq məhəbbət və şövq ilə
qarşılandı. Hər yerdən məktublar yağdırıldı ki, bu əsər ikinci
dəfə türk dilində və daha da müfəssəl çap etdirilsin. Omsk-
dan (Sibirdən) İsməhəmmədov belə yazır: «Sizi inandırırım
ki, Rusiyanın müsəlmanları, Sizin bu əsəriniz çıxmayınca,
Azərbaycan ədəbiyyatından heç nə bilməzdilər» (Omsk,
1903).

Yoldaş Nəriman Nərimanov da Odessadan belə yaz-
mışdı: «Sizin bu kitabçanız bütün türk tələbələrinin xoşuna
getdi. Tələbələr bilirlər ki, Sizin daha çox materialınız var

və bunları Siz türkcədə çap etdirmək xəyalındasınız. Ona görə çox şad oldular və bunun türkcəsini çapda görmək arzusundadırlar» (Odessa, 1904).

Həmin məzmununda İsmail bəy Qasprinski, Mirzə Məcid Qənzadə, Ələkbər bəy Rəfibəyov və başqaları da məktublar yazmışlar. Bu məktublardan sonra Firidun bəy özünə bir az da cürət verib, el ədəbiyyatından topladığı materiallardan bir hissəsini türkcə «Balalara hədiyyə» adı ilə 1912-ci ildə nəşr etmiş və bununla ən çox türk maraqlılarının rəğbətini qazanmışdır. Bu kitabın xüsusunda Əli Sultanov Firidun bəyə yazdığı məktubunda belə yazır: «Bu kitabdan vətən qoxusu, südü, mal təzəyi, dağların ətri, köçərilərin tütüsü gəlir...» (1913).

«İqbal» qəzetəsinin 366-cı nömrəsində Kazımoğlunun bu xüsusda dəyərli bir tənqidi var ki, bəzi yerləri burada dərc edilir: «Bu kitab mətbuatımız tarixində birinci olsun gərək. Hərçənd bu kitab zahirdə uşaqlar üçün yazılmışdırsa da, lakin bütün ənənəti-milliyəsi türkiyə mənsub nağıl və hekayələri, Qafqaz türklərinin ata-babadan qalma düzgü və tapmacaları, milli misal və nəğmələri, uşaqlara məxsus oyuncaqları tərtib etdiyindən bizi keçmişimizlə aşina edir, bizi kəndimizə tanıtır və keçmişimizə qarşı bizdə milli bir duyğu oyandırır... «Balalara hədiyyə» kitabına birinci kitab demək səzadır, zira istər Cinci Zeydandan tərcümə edilmiş «Üzrayı-qırıqlar», «Kərbəla yanğıları», istər Tostoydan tərcümə edilmiş hekayələr bizim malımız olmadığı kimi, ruhumuzu kəndiliyimizdən çıxarıb, yaxın illər bundan irəliyə sürükləyir və ya heç ağılımız kəsmədiyi Avropanın şəhərlərindən birinə və ya köyünə sövq edir... Bu gün bütün türk qövmü sakit olan yerlərdə bu kimi hədiyyələr nəşr edilse idi, millətimizə və dilimizə böyük bir xidmət etmiş olurdu, zira babalarımız arasında söylənən və işlənən misal və tapmacalardan, nəğmə və düzgünlərdən bir çoxu xatirimizdən fəramuş olmuş türk sözləri öyrənərdik və əvəzində istifadə etdiyimiz əcnəbi sözlərini dilimizdən və yazımızdan kənar

edərdik. Möhtərəm Firidun bəy Köçəri cənabları bizdən ötrü kəndi hədiyyəsi ilə böyük bir ciğir açdı. Ümid edirəm ki, başqaları da o ciğirə gedərlər...» («İqbal», 1913).

Bu qədər göstərilmiş rəğbətlərdən sonra Firidun bəyin cürəti daha da böyümüş və mənzurunda tutduğu böyük əsərin vücuda gətirilməsinə daha artıq şövq və həvəslə girişmişdir. Əsərin bir hissəsi hazır olandan sonra Firidun bəy bu xülyaya düşmüş ki, Qafqazın bir neçə şəhərlərində bir-iki leksiya oxumaqla yazdığı əsəri camaata bildirsin, amma müstəbid çar hökuməti buna izn verməmişdir. Bu xüsusda dostu A.S.-ə yazdığı məktubunda belə deyir: «Bizim bu əsri-şumda ağızını açıb iki kəlmə söz danışmağa da izn vermirlər. Mənim qəsdim bu idi ki, əvvəlcə Gəncəyə gedib, orada bir-iki leksiya oxuyub, oradan Bakıya azim olam, amma Tiflisdə məsləhət olunmadı. Mən də kiriyib, farağat oturdum. Görək, bir vaxt olar, bizim də ağızımız açılar, dərdlərimizi açıq söylərik...» (Qori, 1912).

Bundan sonra Firidun bəy əsərini çap etdirmək üçün türklərin maarif cəmiyyətlərinə müraciət etmiş (birinci dəfə Bakıda «Nəşri-maarif» cəmiyyətinə və sonra da «Nicat» cəmiyyətinə), amma hər ikisindən, necə ki, məlumdur, bir nəticə hasil olmamış, çünki bu cəmiyyətlər işə ticarət nəzəri ilə baxmışlar və qorxmuşlar ki, Firidun bəyin əsərinə sərf edəcəkləri pulları cəmiyyətə bir fayda verməsin, yaxud tamamilə batsın. Hələ «Nəşri-maarifin» irsal-mürsəli qurtarmamışdı ki, qəflətən 1914-cü ildə cahan müharibəsi başladı və bu kimi məsələlər unuduldu. Bu xüsusda yenə haman dostuna Firidun bəy belə yazır: «Tarixdə misli görülməmiş olan bu böyük müharibə tam fikir və xəyalımı işğal edibdir. Gecələr də rahat yata bilmirəm. Xahişim var idi ki, sentyabrın əvvəllərində Bakıya gəlib, bu zavallı əsərlərimin çap olunmaq məsələsini Sizin kimi dostların vasitəsi ilə bir növ düzəldə idim. Dava araya düşüb mane oldu... Bu qədər biləsiniz ki, bu zəhmətlərimin çap olunmasından mənim də niyyətim pul qazanmaq deyil, ancaq ədəbiyyatımıza xidmət

etməkdir...» (Qori, 1914).

Müharibənin ilk aylarında «Nicat cəmiyyəti» bu əsəri çap etdirmək xəyalına düşdü, amma... kağız bahalandı və «Nicat» da bu təklifi özündən rədd etdi. Bu xüsusda Firidun bəy başqa bir məktubunda haman dostuna yenə yazır: «Bu halda kağız baha qiymətə satılmağa görə kitabların çapı davacı sonraya qaldı. Bu [...] işlərimin gətirmədiyindən. Nə vaxt dava qurtaracaq, sülh olacaq və kağızın qiyməti ucuzlaşacaqdır, bunlar düzəldikdən sonra «Nicat»ın fikri və tədbiri nəyə mübdəl olacaq. Zakir nə xoş demiş:

Əfsus ki, islamın işi müşkülə düşdü,
Yox dəxi səbrdən özge, belə düşdü...»

(Qori, 1915).

Axır ki, məktublarnın birində Firidun bəyin çox həsrətlə yazılmış belə nisgilli sözləri var. Belə ki, yazır: «Vəli, məcmuənin işi dərin quyuya düşübdür. Kim onu oradan çıxardacaqdır, bilmirəm...» (F.B.).

Bəli, Firidun bəy bu əsərə tamam ömrünü sərf etdi. Bunu heç kim çap etmək istəmədi. Nə türklərin maarif cəmiyyətləri, nə çar hökuməti, nə də Müsavat!

Firidun bəyin övladı yox idi, amma övladdan artıq bu əsəri [istə]di. Hərgah mərhum Firidun bəy sağlığında bilsə idi ki, onun [...] tərəfindən quyulara atılmış əsərini şuralı Azərbaycan meydana çıxaracaqdır, şübhəsiz ki, yuxarıda zikr etdiyimiz həsrətlərin heç birini çəkməzdi. Bu gün haman əsər şuralar əli ilə meydana qədəm qoydu. Əlbəttə, bununla Firidun bəyin ruhu şad və yüksəkdir.

Ona ürəkdən deyək:

Sağ olsun xalq ədəbiyyatını dirildən şuralı Azərbaycan!

Şərqli

15.IV.36*

F. 19, s. v. 37

* Makina çapında səhv getmişdir. Müəllifin 1931-ci ildə vəfat etdiyini nəzərə alsaq, görünür, 15.IV.30 olmalıdır.

FİRİDUN BƏYİN BADİSƏBA XANIMA MƏKTUBLARI

Гори
Татарское Отделение
Е.В.Б.
Фридун-беку г. Кочарлинскому
Bu kağız Badisəba xanım Köçerlinskiyə yetişəcəkdir.

15 aprel 1897

Əizza Badisəba,

Bu gün saat beşdə salamat gəlib Yevlağa yetişdim. Bir saat məndən sonra Fərhad, Hidayət bəradər Abazər və Məşədi Mehdiqulu bəyin arabasılə Yevlağa gəldilər. Onlar bu ümidlə gəliblər ki, sən də mənimlə gəlmiş olasan. İndi bu saat buradan çıxacağam və özüm də tezliklə gəlirəm. Təvəqqe edirəm ki, darıxma və xiffət eləmə. Tiflisdə Şahmar bəyin oğlu Səmədi gördüm. Onların da naxoşları yaxşıdır. Olsun ki, Qoriyə gələlər. Gəlsələr, hörmət elə. Evdən muğayat ol. Fərhad, Hidayət sənə dua göndərirlər və mən üzündən və gözlərindən öpürəm və səni bərk qucaqlayıram. Firidun Köçərli.

Fərhadın qulağı ağrıyır. Olsun ki, mənimlə ora gələ. Vəssalam. Firidun.

F. 19, s.v. 2

Mənim carım Badisəba,

Səndən ayrıldıqdan sonra gəlib bir gün Tiflisdə qaldım və oradan gəldim Qoriyə. Evimizin hər şeyi öz yerindədir, heç zad xarab və tələf olmayıbdir. Hər gün dərsə gedib qayıdıram evə. Heç yana getmirəm. Amma inspektor çox şey veribdir, onu yazıram. Qorinin havası bir az soyuqdur, amma yer qurudur, palçıq yoxdur. Hamı səni xəbər alır və ha-

mının sənə duası var. Xədicə xanım və uşaqları salamatdırlar. Balaca Məmməd bir az naxoş olub, indi o da yaxşıdır. Təvəqqe edirəm ki, artıq qalmayasınız. Məlum elə görüm, nə vaxt gələcəksən. Oradan gələndə Müqəddəsətünnisa xanımın yanına gəl, çünki o bizdən küsübdür, lazımdır onu görmək və Tiflisdən mənə yaz, gəlüm səni gətirim. Məndən Fatma xanıma, Abihəyat xanıma, Züleyxa xanıma çox-çox dua. Uşaqların üzündən öpürəm. Əlbəttə, orada çox qalmayasan və qohum-əqrəbanı görəni kimi gələsən. Sənsiz burada tək dura bilmirəm. Artıq bir əhval yoxdur, yazım. Üzündən-gözündən və alnından çoxlu öpüb, salamat olmağın Allahdan istəyirəm. Səni çox istəyən Firidun Köçərli.

22 aprel
1897, Qori

Əgər sənə bir şey lazım olsa, yaz məlum elə, tez göndərim. Firidun.

F. 19, s.v. 1

Əzizə Badisəba,

Ancaq bu gün bilmişəm ki, sən çoxdandır Tiflisə gəlib-sən. Sən tərəfdən çox nigaran var idim. Tiflisdə olmağın bilib, arxayın oldum. Sənə iki kağız göndərmişəm Qazağa Əhmədağanın üstə. Heç birinə cavab almamışam. Sabah padşah prazdniki olmağa görə direktor bizə izn verməz. Amma cümə axşamı izn alıb səni gətirməyə gələrəm. Məndən çox salam bəradəri-girami Mənsur ağaya, zihörmət Müqəddəsətünnisa xanıma və əzizə Dürretünnisa xanıma yetirərsən. Səni çox istəyən Firidun Köçərli.

Mayın 5-də
1897, Qori

F. 19, s.v. 1

Əzizə Badisəba,

Lillahilhəmd, mən sağ və salamat gəlib buraya çıxdım. Burada hamı salamatdır və ev də öz qaydasındadır. İsmayıl qab-qacağı, kuxnını və padvalı silib-süpürübdür. İnspektorun, övrətinin və Əbdülqəni bəyin sənə salamları var. Marusya da bir az naxoş olmuşdu, indi yaxşıdır. Sənə çox dua göndərir. Əgər bazar günü gəlmək bacarmasan, bazar ertəsi günortaüstü orada olacağam. Amma çalışıram ki, bazar günü gəlim. Bura çox soyuqdur. Məndən Tiflisdə olanların hamısına salam edərsən. Adlarını yazsam, çox uzun çəkər. Mustafa ağanı öpürəm. Salamat qal. Firidun Köçərli.

Fi-5 yanvar
1898, Qori

F. 19, s.v. 2

Əzizə Badisəba!

Səni naxoş qoyub gəlmişəm. Fikrim sənənin yanındadır və çox nigaranam. Yaz görüm indici necəsən. Yaxşı olursanmı? İki gündür sənə kağız yazmıram. O səbəbə ki, səndən kağız gözləyirdim. Niyə bu vaxta kimi bir əhval yazmırsan? Əlbəttə, bu kağıza tez cavab yaz göndər və nə vaxtı gələcəksiniz, onu da bildir və məndən çox-çox dua və salam mehriban bəradərim Mənsur ağaya, hörmətli Müqəddəsətünnisa xanıma və Dürrətünnisa xanıma yetirəsən.

Burada qəribə bir əhval yoxdur ki, yazam. Çox yağış yağır. İsmayıl ağağil sağ-salamat köçüb-getdilər Kutaisə. Fatma xanım bir azca yolda açılışdı və Qoridə onlardan ayrılanda mənimlə xudahafiz edib əl verdi. Onların sənə duası var. Daha salamat olasan. Özündən müğayət ol. Firidun Köçərli.

30 aprel 1898
Qori

F. 19, s.v. 2

Əzizei-mehribanım Badisəba,

Sizi Tiflisdə qoyub gələndən sonra dübarə Tiflisə gəlmişdim. Müqəddəsətünnisa xanımgil Tiflisdə olmadığına görə Mənsur ağa bizə iltifat göstərmədi və mənim ürəyim də evlərə yapışmadı. Əgər bir şey mane olmasa, Salahliya gələcəyəm. Sənə nə qədər pul lazım olsa, Məmməddən alarsan. Mən onun özünə yazmışam və bu tezlikdə pul göndərəcəyəm. İsmayıl burada iki manat xərclik verdim və üç manat da yol pulu verdim. Məmməd kişiye pul verərsən və hesabını düz çəkərsən. Məndən cəmi qohum-əqrəbaya salam edərsən və hər nə qulluğun olsa, yazıb göndərərsən. Biz xozyaykagildə çörək yeyəcəyik. Abbas bəy tək günü buradan getdi. Xədicə xanım və Qədir əfəndi sənə dua göndərirlər. Xozyayka və qızları həmçinin çox salam edirlər. Əgər sən orada çox qalmalı olsan, İsmayılı bir həftədən sonra göndər gəlsin. Baqi, hamıya çox salam-dua və səni öpürəm. Firidun Köçərli.

Fi-19 oktyabr
1899, Qori

F. 19, s.v. 3

Гор. Гори
ея высокоблагородию
Бади-Саба хануму
г-же Кочарлинской
в Татарское Отделение

Əzizei-mehribana Badisəba,

Səndən ayrılardan sonra sağ və salamat gəlib Əyricəyə yerləşdik. Yevlağda Fərhad ilə tapışdıq və Əyricəyə bir-

yerdə getdik. Bu gün ki ayın 29 ola, Fərhad ilə biryerdə Bakıya gedəcəyik və orada iki gün qalıb, yanvarın əvvəlində oradan çıxıb, ikisində günortaüstü Qoridə olacağam. Əgər, işdi, bacarmasam, üçündə gələcəyəm. Amma çalışacağam ki, 2-sində orada olam ya səhər, ya axşam. Əyricədəkilər tamamən salamatdırlar, sənə dua göndərirlər. Əgər Fatma xanımgil mən gələne kimi oraya gəlsələr, saxlagılən və yaxşı hörmət elə. Fərhadın sənə çox duası var və deyir ki, rami cınayanda mənə yaddan çıxartmasın və səni də Bakıya qonaq çağırır. Baqi, bizdən Qədir əfəndigilə salam, Əbdüləli bəyə həmçinin. Zülfüqarın və Şəmilin üzündən öpürəm. Xozeynə və uşaqlarına salam. İsmayıla da Əli dua göndərir. Baqi, salamat olasan. Allah amanında. Vəssalam. Firidun Köçərli.

Fi-29 dekabr
1899, Yevlax

F. 19, s.v. 3

Əzizei-mehribana Badisəba,

Əvvəla sənin və sənin yanında olan qohum-əqrəbanın salamat olmağıdır, saniya bizlər də salamat varıq və sənin ayrılığından qeyri bir qəmimiz yoxdur. Belə məlum olur ki, orada bəradərim Mənsur ağagil və Məmməd ağagil sənə artıq hörmət edirlər ki, evi-əşiyi bilmərrə unudubsan və bir də Qcriyə gəlmək istəmirsən. Əlbəttə, yazıb məlum elə görək nə vaxt gəlmək xəyalındasan və Müqəddəsətünnisa bacıgil də gələcəkdimi? Mümkün olsa, onları da getir. Əgər onlar gəlmək istəməsələr, yazgilən, gəlib səni getirim. Burada təzə xəbərler çoxdur, yazmaqla başa gələsi deyil. İnşaallah, gələndə söylərəm və digər əziz Abdulla ağa buradan naxoş getdi. Surəti şişmişdi. Ondan çox nigaran qaldıq. Əlbəttə, bir xəbər yazasan və bir də əgər mümkün ol-

sa, Müqəddəsətünnisa xanımla gedib Əlimərdan bəy Topçubaşovun bacısına və övrətinə vizit verəsiniz. Çünki sentyabrın əvvəlində onlar Abastumandan buraya məhz səni görməyə gəlmişdilər və çox əfsus etdilər ki, səni görmək onlara meqdur olmadı və bir də bəradərim Məmməd ağaya deyərsən ki, zəhməti qəbul edib bizə bir şkaflı paltar asmaq üçün alsın. Nə çox böyük olsun və nə xırda. Miyanə olsun. Baqi, sənin salamat olmağıdır. Məndən çox ərzi-salam əvvəla xanımlara və sonra ağalara. Nuri-didəm Mustafa ağanı mənim tərəfimdən öpərsən. Firidun Köçərli.

Fi-4 sentyabr 1900

Qori

Və bir də mənim libasım və bıçağım qalıbdır Tiflisdə Mənsur ağanın evində. Gələndə onu da gətirərsən və bir nazik şeydən zontikinə üz aldır Məmməd ağaya, zontikçiyə versin üz çəkməyə. Çox ola bilər ki, zontikçinin özündə parça olsun. Firidun.

F. 19, s.v. 4

Əzizlərim Badisəba və Fərhad,

Əvvəla məlumunuz olsun ki, sağ və salamat gəlib Bakıya yetişdim və gələn günün sabahısı gedib bizim paçotni popeçiteli gördüm. Bir neçə nəfər müəllimlərlə özü də mənə sabaha ki, ibarət olsun bazar günündən və ayın 11-dən, qonaq təklif edibdir. Ona binaən mən bazar ertəsinədən və ya tək günündən tez buradan çıxma bilməyəcəyəm. Əyricəyə getməyim namələumdur. Qulu əminin kağızını göndərdim mötəbər adamlar. Bakı əhlinin çoxusu ilə tanış olmuşam. Müəllimlərin hamısı Fərhadı dua göndərir. Hüseyinli xan mənimlə gəlmədi xanımları naxoş olmağa görə. Əgər Müqəd-

dəsətünnisa xanımgil və Mədinə xanım oraya gəliblərsə, mən gələnə kimi buraxmayasınız və hamısına salam yetirəsiniz və Ələkbərin üzündən, Hidayətin üzündən mən tərəfdən öpəsiniz və özünüz də mənsiz xiffət etməyəsiniz. Çünki mənim üçün burada yaxşı keçir və özüm də tez gələcəyəm və Fərhadın yüz manatını göndəriblər, qalıbdır məvacibi. Görək mümkün olsa, onu da alıb göndərəcəyəm və heç bir şeydən özünüze korluq verməyəsiniz. Baqi, sizin salamat olmağınız. Hamınızı öpürəm. Firidun Köçərli.

Fi-10 mart 1901
Şəhri-Badikubə

Cahangirə, Zülfüqara, bizim xozeyinin külfətinə və özünə, İsmayıla salam-dua. Firidun. Smirnovgilə, Rəşid bəyə, Əbdüləli bəyə salam. Firidun.

F. 19, s.v. 4

Əzizei-mehribana Badisəba,

Əvvəla sizin hamınızın salamat olmağıdır. Mən də, Al-laha şükür, sağ və salamat gəlib Dilicana çıxdım və Fərhadın kağızını alıb sənə göndərirəm. Biçarə Balış xanım ölübdür. Məmməd ağadan hələ tel yoxdur. Bu gün axşama kimi gözləyəcəyəm. Əgər tel olmasa, sabah tezdən Axtı tərəfə yola düşəcəyəm və əgər tel olsa, Tiflisə gedəcəyəm və burada Əhməd ağaya tapşıracağam ki, sizə məlum eləsin ki, mən Tiflisə getdim və Əbdürrəhman ağa at gətirsin ayın 23-nə kimi. Sizə kağız olmasa, bilin ki, Məmməd ağagil Tiflisdə qalmalı oldular və digər Hüseyinli xangil də iki gündür ki, gəliblər buraya. Sənə çox salam göndərirlər. Təvəqqe edirəm ki, onlar üçün bir qədri qaymaq və bir az təzə yağ

göndərəsiniz. Əgər Dilicana gələn adam olsa, Əhməd ağa bilir, harda olurlar və sizin üçün bir qədri meyvə alıb göndərdim Axtıdan. Yenə sizə kağız yazaram. Baqi, salamat olasınız. Səni və Əbdürrəhmanı və uşaqları bus edirəm və Fatma xanıma, Abihəyat xanıma, Abdulla ağaya ərzi-salam edirəm və Paşa ağanı, Xəlil ağanı öpürəm. Firidun Köçərli.

Fi-20 iyun 1901
Dilican

F. 19, s.v. 4

Əzizei-mehribana Badisəba,

Budur, iki gündür ki, İsmayılğilin yanından gəlib, Vladıqafqazda oluram və buradan, əgər hava yaxşı olsa, Kislovodskiyə gedəcəyəm. Əizzi İsmayıl və əzizə Fatma xanım salamatdırlar. Kefləri kökdür və özləri də çox yaxşı dolanırlar. Hacər bala çox gözəl, təmiz və mehriban bir qızıdır, özü də mənimlə çox tez dostlaşdı. Belə ki, mən bir yana gedəndə ağlayırdı. Əhvalat çoxdur, inşaallah, gələndə söylərəm. Nuxadan gəlmək mümkün olmadı, çünki yolu narahat və qorxuludur. İnşaallah, buradan ayın yeddisində çıxacağam və birbaşa gedəcəyəm Tiflisə Vladıqafqaz yolu ilə və əgər vaxtım olsa, bir günə gedəcəyəm Qocora Məmmədi yoxlamağa. Yolda Baxış bəy və Sara xanımla görüşdük. İmdi onlar da buradadır öz qayınıgildə və mən də onlarda qonağam. Sara xanım və Baxış sənə çox dua göndərirlər. Yəqin ki, mənsiz çox xiffət edirsən. Əgər gəlib səni salamat görməsəm, səndən küsəcəyəm. Məndən çox ərzi-salam Fatma xanıma, hansının ki, yağı və peniri yolda mənə artıq əziyyət yetirdi. Bir də tövbə ki, mən Dağıstana yağ aparam, harda ki, yağ da boldur, penir də. Abihəyat xanımdan çox dua. Əbdürrəhmanı və uşaqları çox öpürəm. Məndən ərzi-

salam mehribanım Abdulla ağaya, xanımına və uşaqlarına. Həmçinin ərzi-salam Xanım bacıya, Əsəd ağaya və uşaqlarına. Əbdürrəhmana deyərsən ki, iyulun 12-də Dilicana mənə at göndərsin. Elə olsun ki, 12-sində at orada olsun ki, həman gün sizin yanınıza çıxaq. Baqi, sənin salamat olmağındır. Səni çoxlu öpürəm və xoşbəxt və salamat olmağın Allahdan diləyirəm. Tatışın da üzündən öpürəm. Firidun Köçərli.

Fi-4 iyul 1901
Şəhri-Vladiqafqaz

F. 19, s.v. 4

Дорогая Бади-Саба!

Здоровье мое хорошо, немножко есть жар, и немножко голова болит. Горло теперь не болит. Не приду ужинать, боюсь холода и есть не хочется.

Любящий тебя Ф.Кочарлинский.

16 окт. 1901 г.
Гори

F. 19, s.v. 4

Əzizə Badisəba!

Əvvəla sizin salamat olmağınızdır, saniya bizlər də salamat varıq. Ancaq siz tərəfdən nigaran varıq. Məlum edəsən görək əzizə Fatma xanım necədir, bilmərrə yaxşı olubdurmu və sən nə vaxt gələcəksən və əzizə Mədinə xanım və nuri-didə Mustafa ağa salamatdırlarmı? Və gələn vaxt əzizə Mədinə xanımı da gətir ki, orucluğu uzun gecələrini rami ilə keçirin və bir də mənim tərəfimdən əzizə Müqəddəsə

sətünnisa xanıma salam yetirib deyərsən ki, bağışlasın, tələsdim və vaxtım az olmağa görə gedib onunla xudahafiz etmədim. Tatış salamatdır və sənə dua göndərir. Baqi, salamat olmağınızdır. Firidun Köçərli.

Fi-5 dekabr 1901
Qori

F. 19, s.v. 4

Əzizə Badisəba,

Əgərçi mən özüm də buradayam, amma ürəyim sizin yanınızdadır. Əlbəttə, tezliklə yazasan görək Hacərin naxoşluğu nə oldu. Əgər qızılça isə, neçə vaxta kimi qurtara bilər və əgər ayrı naxoşluğa həkim gətirmək lazımdı, Məmmədə degilən həkim gətirsin və əgər imdi heç bir zad yoxsa, sabah hamınız gəlin. Əlbəttə, Mədinə xanımı da gətir və məndən əzizə Müqəddəsətünnisa xanıma salam edib degilən o da təşrif gətirsin. Buranın havası çox yaxşıdır. Baqi, salamat olmağınızdır. Yolunuza intizardaram. Firidun.

Fi-22 aprel 1902

F. 19, s.v. 5

Əzizə Badisəba,

Sağ və salamat gəlib Əyricəyə varid olduq. Bağ-bağça hələ ki, var yaxşıdır. İşləbdən Əyricəyə kimi bizi yağış döydü, paltarımız təmiz islandı. Saat onda axşam qaranlıqda yağış döyə-döyə gəldik Əyricəyə. Çox zəhmət çəkdik. Bu gün gedəcəyik Yevlağa, oradan da, əgər bacarsaq, Gəncə-

yə və sonra Qoriyə. Əzizi Hidayətə deyəsən ki, gedib Şəfi-bəyov İsmayıldan 15 cild kitabın qiymətini alsın ki, eylər yeddi manat yarım və beş manat yarım Talib Mahmudov verəcəkdir. Onu da alsın, versin sənə və digər Xankəndindən Ələkbərlə biryerdə gələrsən. O, Tiflisdə düşürsün, gəlin uşaqlarla Qoriyə. Bu kağızı verərsən Hidayət Şəfibəyova. Göstərər ki, pulu versin. Əgər sənə pul kifayət etməsə, Baxış bəydən alarsan nə qədər lazım olsa. Baqi, bizdən ərzi-salam əzizə Bənöfşə bacıya, Qulu əmiyə, Həyat mamaya, Afərinə, Sara bacıya, Sayad xanıma və sair qohum-əqrəbaya. Teymur bəygil hələ buradadır, sizə salamı var. Firidun Köçərli.

Fi-24 avqust 1902

Müqbil bəydən Fərhad iyirmi beş manat göndərir Məşədi bəyə.

F. 19, s.v. 5

Əzizei-mehribana Badisəba!

Əvvəla sizin salamat olmağınızdır, saniya bizlər də salamat varıq və burada bir qəribə əhval yoxdur ki, sənə yazam. Öz əhvalatından bir xəbər yaz göndər, görək daha qızdırma gəlmir ki və yaxşı olursanmı və nə vaxt gələcəksən? Gələn vaxtı əzizə Mədinə xanımı dəxi gətir və Mənsur ağa söz veribdir ki, səni gətirsin. Onda əzizə Müqəddəsətünnisə xanımgili dəxi gətir. Qərəz, tiflisdəkilərin hamısını özünlə gətir və gələn vaxtı Mirzə Şərif Mirzəyəvə xəbər verdir, çünki o da istəyir ki, öz övrəti ilə bir neçə günə Qoriyə gəlsin. Ələkbər onun evini tanıyır, gedib xəbər versin ki, bacım Qoriyə getdi, siz də buyurun və bir də gələn vaxtı bir girvənkə zirişk alıb gətir və Ələkbərə tapşırıram mə-

nim üçün bir cüt çəkmə tapşırırsın, öz ayağındakı kimi. Qiyməti iki manatdır ermənidə, alıb gətirərsən və özün üçün isti corab al və özünə daha nə lazım olsa, alarsan və bir də yenə bir karobka kiliz uzun müştüklü mənim üçün aldırarsan. Ələkbər yerini bilir. Baqi, sənə salamat olmağındır. Səni, nuri-didələrim Məmmədi və Mustafa ağanı öpürəm və yerdə qalanların hamısına çoxlu salamlar göndərirəm. Müqəddəsətünnisə xanım mənə nar vermişdi, onları da alıb gətirərsən. Baqi, yenə hamılıqla salamat olarsınız. Firidun Köçərli.

Fi-2 oktyabr 1903
Qori

F. 19, s.v. 5

Əzizei-mehribana Badisəba,

Əvvəla sizlərin salamat olmağınızdır, saniya, lillahil-həmd, bizlər də salamat varıq və bir qəmimiz yoxdur sizin ayrılığınızdan qeyri. Uşaqlar, hələ ki var, yaxşı dolanırlar. Gah kisə ururlar və gah düyü arıtdırırlar, bir sayaq günlərini keçirdirlər. Mən gələndən sonra bir neçə gün bərk soyuq oldu. İndi yenə gün çıxıbdır, hava yaxşıdır. Yaz görəkim siz necə dolanırsınız. Həkimin davası Sultan bacıya kömək edirmi və Şəkər xanımın həkiminə özünü göstərdimi və oraya gedəndən bəri naxoş olmayır ki və Məmməd ağagil necə dolanırlar, onlara çox əziyyət yetirmirsiniz ki? Hərgah Sultan bacı yaxşı isə və Məmməd ağagilə artıq zəhmətiniz dəyirsə, onda çıxıb gələ bilərsiniz. Bədir xalqa bu qədər zəhmət vermək. Mən gələn bazar günündən, yəni ayın 21-dən tez gələ bilməyəcəyəm, çünki qulluq işi çoxdur və pul yoxdur. Hərgah orada qalmalı olsanız, bazar günü məni gözləyin ki, məvacibi alıb gələcəyəm. Keykavus naxoş ol-

mayır ki? Hərgah naxoş olursa, onu da həkimə göstərmək lazımdır. Bu gün Məşədi Qulu əmidən kağız var idi. Hamilıqla salamatdırlar. Ancaq Bənöfşə xanım sən tərəfdən çox nigarandır. Ayın 20-də uşaqları buraxacaqlar. Hidayət Əyri-nigarandır. Ayın 20-də uşaqları buraxacaqlar. Hidayət Əyri-cəyə gedəcəkdir. Bilmirəm Tatişi onunla göndərim, yoxsa qalsın. Daha burada bir qəribə əhval yoxdur yazam. Qazlar və toyuqlar da salamatdırlar. Sizlərə duası var. Amma pulumuz qurtarıbdır. Gündə birisini kəsib yeyirik. Baqi, məndən ziyadə ərzi-salam cəmi Tiflisdəki qohum-əqrəbalara, Mü-qəddəsətünnisa xanımgilə, Mənsur ağaya, Dürrətünnisa xanıma. Mən Məmmədi, Sultani, Mustafa ağanı, Keykavusu öpüb, əzizə Mədinə xanıma da çoxlu salam göndərirəm. Bizə görə nə qulluğunuz olsa, buyurasınız. Vəssalam. Firi-dun Köçərli.

Diləfruz xanıma da bizim burada qalan xanımlar və mən salam-dua göndəririk.

Fi-14 dekabr 1903
Qori

F. 19, s.v. 5

Əzizə Badisəba!

Hazırlaşgilən ki, axşam sən də Məmmədlə gedəsən. Özünə bir dəst isti paltar götür. Mən bilən, əynindəki boz şal paltarı götürsən, yaxşı olar və bir də yaşıl mahut paltarı götür və boz paltonu dəxi götürərsən. Mən də ya Qaraka-nidzedən və ya Ter-Arutyurovdan təvəqqe edərem, əgər mənim əvəzime bir-iki saat dejurii eləsələr, gəlib səni apa-raram vağzala. Hər halda sən lazım olan paltarı özünlə gö-tür. Firi-dun.

Fi-12 yanvar 1904

F. 19, s.v. 6

Əzizə-mehribana Badisəba,

Xeyli vaxtır ki, gedibsən və bizə bir əhval yazmırsan və nə vaxtı gələcəksən, onu dəxi məlum etmirsən. İki gün bundan irəli bir kağız yazıb Salahlı stansiyasına İsmayıla göndərdim və ondan təvəqqe elədim ki, artıq qəm və qüسسə edib ağlamasın və orada çox qalmasın, çünki orada qaldıq-ca könlü xarab olacaqdır, gəlsin bir müddət Tiflisdə qalsın və bir neçə gün burada qalsın. Ümidvaram ki, sən də onun-la gələsən və nə vaxtı gəlməyini məlum edəsən. Bizlər də salamat varıq və sənin ayrılığından başqa, bir qəmimiz yox-dur. Bu gün Sultandan və Süreyya xanımdan sənə kağız var idi. Fatma xanımın vəfatını eşidib, sənə sərsalamatı ya-zıblar. Həman kağızı sənə göndərirəm və bir də məlum edəsən, hərgah sənə pul lazım isə, göndərim, çünki səndə pul yox idi. İsmayıl ağadakı cən manatı almayasan, onun xərci çoxdur, hələ yenə lazımdır ona pul vermək ki, borca düşməsin və pulu haraya göndərsəm, gəlib tez çatar, mə-lum edəsən. Baqi, mənim tərəfimdən hamıya ərzi-salam edərsən və uşaqların üzündən öpərsən. Əbdürrəhman ağanı Tiflis vağzalında bir öteri gördüm. Çox zəif gözüme gəldi. Ona məxsusi salarn edib deyərsən ki, Firi-dun səni öpür. Əlbəttə, İsmayılı qoymayasan çox korluq və xiffət elə-yə. Tez kağız yazasan. Firi-dun Köçərli.

Fi-27 yanvar 1904
Qori

F. 19, s.v. 6

7 aprel 1904
Qori

Əzizə Badisəba,

Əvvəla sənin salamat olmağındır, saniya bizlər də sa-

lamat varıq, amma budur, bir həftədir ki, sən buradan gedibsen, bu vaxta kimi bir əhval yazmırsan və bizi çox nığaran qoymusan. Sən mənə söz verdin ki, gedən kimi kağız yazacaqsan. Səbəb nə oldu ki, bir əhval yazmırsan? Əzizə Müqəddəsətünnisa xanımın əhvalı necədir? İmdi yaxşıdır mı və əzizə Dürrətünnisa xanımın xeyir işini nə vaxt qurtaracaqsınız? Əgər tez qurtarmaq olmayacağına, qayıdıb gələsən, lazım olan vaxtı yenə gedərsən. İsmayıldan dünən kağız aldım. O dəxi Tiflisə gələsi olmadı. Mən də qulluq işlərindən qurtarmışam, amma inspektor məni öz yerinə qoyub Tiflisə gedir on günə. Əlbəttə, bir-iki günə mən yenə bacararam Tiflisə gəlməyə, amma iş budur ki, Bəhməni tək qoyub bir yana gedə bilmirəm. Əlbəttə, tezliklə əhval yazasan. Hamınıza salamım var. Firidun Köçərli.

Tatışın işi necə oldu və onun atası gedibdir, yoxsa oradadır?

F. 19, s.v. 6

Əzizei-mehribana Badisəba,

Qoriyə salamat gəlib gördüm ki, əzizi İsmayıldan kağız var. Onun xahişi budur ki, biz uşaqları gətirib Qoridə saxlayaq, Tiflisdə qalmasınlar. Ona binaən yazıb məlum edirəm ki, əzizə Dürrətünnisa xanım yaxşı olub Müqəddəsətünnisa xanımın yanına gedəndən sonra sən uşaqları ya bəradərim Məmməd ağa ilə və yainki Paşa ağa ilə götürüb gələsiniz. Daçnı poyezdlə gəlmək lazımdır ki, gündüz buraya düşəsiniz və əgər Paşa ağa gəlməli olsa, həman günü axşam poyezdlə getmək mümkündür. Yox, əgər onlar heç biri gələ bilməsələr, məlum edəsən, özüm gəlim getirim. Amma gələn bazar ertəsindən və tək gündən tez gələ bilməyəcəyəm, çünki bazar günü də dejurnıyam. Hər halda bu kağız

alan kimi əzizə Müqəddəsətünnisa xanımın və Dürrətünnisa xanımın əhvallarını yazıb məlum edərsən. Allah Müqəddəsətünnisa xanıma salamatlıq versin. Ümidvaram ki, yaxşı ola və axırı xeyirə dönə və nə vaxtı gəlməyini dəxi yazasan və əzizi-mükərrəm Mənsur ağaya da salam edib üzr istəyərsən ki, gələndə onu görə bilmədim və bu kağızı bəradərim Məmmədə göstərib deyərsən ki, İsmayılın xahişi uşaqları Qoriyə aparmaqdır və bir də gələndə mənim dərmanımı da alıb gətirərsən. İsmayıl əgər almayıbsa, deyərsən ki, hələ almasın. Sən gələndə aldırıb gətirərsən. Amma həman dərmanın reseptini bəradərim Məmmədə verərsən, deyərsən ki, üzünü götürdürüb versin sənə ki, gətirərsən. Baqı, mən tərəfdən hamıya salam edərsən. Əxuyi-mükərrəm İbrahim ağaya, övrətinə və uşaqlarına. Firidun Köçərli.

Fi-25 aprel 1904

Qori

F. 19, s.v. 6

Əzizei-mehribana Badisəba,

Bu gün hazırlaşırıdım ki, günortadan sonra saat dördde çıxan poyezdlə Tiflisə gəlim. Amma cənab Məmmədrza ağadan tel aldım ki, bu ayın 26-da nikahdır, gələsən. Ona görə mən də istəmədim ki, bu gün gedib, sabah gələm və bir gündən sonra yenə gedəm. İnşaallah, şənbə günü səhər tezdən orada olaram. Əzizə Müqəddəsətünnisa xanımın naxoşluğu məni çox qəmgin eləyir. Allah-Taala tezliklə ona şəfa versin.

Uşaqlar salamatdır. Bəhmən bir dəqiqə mənsiz durmur. Zülfüqar da buradadır. İnspektor Tiflisə gedib və məni də öz yerində qoyubdur, ona görə Tatarski Otdeleniyanın işlərinə baxıram. Məndən hamıya ərzi-salam edərsən. Səni

və əzizim Məmmədi, Mustafa ağanı və Hacəri öpürəm. Firidun Köçərli.

Fi-23 iyun 1904

Qori

F. 19, s.v. 6

Əzizei-mehribana Badisəba,

Bu gün sənin kağızını alıb və salamat Abaşaya çıxdığını bilib, xatircəm və şad oldum. Mən də, lillahilhəmd, salamat varam və sizin ayrılığınızdan qeyri bir qəmim yoxdur. Bəhməni könlüm çox istəyir. Bu halda mənim oraya gəlməyim mümkün deyil. Dərslər və dejurstva başlanıb, iş çoxdur. Ancaq istəyirəm ki, şənbə günü saat dördə gedəm Tiflisə Müqəddəsətünnisa xanımı görməyə və bir gecə orada qalıb, bazar günü qayıdam Qoriyə. Hacər tərəfdən arxayın ol, salamatdır. Hər gün gedir dərsə və Marusya ona yaxşı muğayat olur. Amma Hacərə xeyli xərcim çıxıb. Sən gələndə siyahısını sənə göstərəm. Hidayət də sən gedəndən sonra naxoş oldu, imdi yaxşı olur. Bu gün Zülfüqardan kağız var idi. Onu Gəncəyə təyin edibdilər. Ev-eşik salamatdır, arxayın ol. Baqi, səni, İsmayılı və uşaqları çoxlu öpürəm. Firidun Köçərli.

Fi-9-nda sentyabr 1904

Qori

F. 19, s.v. 6

Əzizei-mehribana Badisəba,

Əvvəla sən salamat olmağındır, saniya bizlər də salamat varıq və uşaqlar da salamatdırlar. Nigaranlıq ancaq

siz tərəfdəndir. Təvəqqe edirəm ki, bu kağızı alan kimi yazasan görək, cənab Müqəddəsətünnisa xanım necədir. Yaxşı olurmu və sən gəlməyin nə vaxtı mümkün olacaqdır? Mən bu qabaqda gələn prazdniklərdə dejurniyam, yoxsa özüm gələdim. Əlbəttə, tez əhval yazılan və bir də Məmməddən həm kağız və həm tel var idi. Kağızda yazır ki, hər yeri əzilibdir, sağ əlinin sümükləri sınıbdır, sağ ayağı əzilibdir, sol əli əzilibdir və üz-gözü yaralanıb. Amma kağızı karandaşla özü yazıbdır yəqin ki, sol əli ilə. İki gün bundan irəli tel göndərmişdi ki, imdi yaxşı oluram və özüm də tez gələcəyəm. Belə məlum olur ki, sağalır və Səlim bəy Rüstəmbəyovdan çox razılıq yazır. Mən belə güman edirəm ki, imdi əhvalı əzizə Müqəddəsətünnisa xanıma da deyə bilərsən. Əbdürrəhmana dəxi olan əhvalı yazdım. Mən buraya gələn halda bəradərim Mənsur ağa mənim açarlarımı aldı ki, Müfti əfəndinin şkafini açsın, amma tələsib mən gəldim, açarlar onda qaldı. Mümkün olsa, onları göndəresiniz. Mümkün olmasa, özün gətirərsən. Mən tərəfdən cənab Müfti əfəndiyə, əzizei-möhtərəmə Səadət xanıma, Müqəddəsətünnisa xanıma və Gövhər xanıma ərzi-salamı edərsən. Həmçinin ərzi-salam var Mənsur ağaya, bəradərim Səmədə və Abbas ağaya. Baqi, sən salamat olmağındır. Kağızın cavabını tez göndər və Müqəddəsətünnisa xanımdan əhval yaz. Firidun Köçərli.

Fi-23 sentyabr 1904

Qori

F. 19, s.v. 6

Əzizei-mehribana Badisəba,

Bu saat sən kağızını aldım. Müqəddəsətünnisa xanımın yaxşı olmağını bilib, çox-çox şad oldum. Ümidvaram ki, indən sonra yaxşı ola. Sən yazırsan ki, mən gəlib səni həki-

mə göstərim. Amma bu halda mənə mümkün deyil. Bazar günü mən dejurnıyam, gələ bilməyəcəyəm. Əlbəttə, sən özün gələsən, sonradan yerə biryerdə gedib həm Müqəddəsətünnisa xanımı yoxlarıq və həm də səni həkimə göstərərəm və o vaxta kimi Məmnəd ağa da gələr, ona da yoxlamaq lazımdır. Hər halda səni həkimə sonra göstərək. İndi sənin işin yox isə, gələsən. Uşaqlar da təkdir və mən də qulluqda oluram. Müqəddəsətünnisa xanım izn versə, gələsən, yenə gedib onu, inşaallah, ziyarət edərək və gələndə cənab Müfti əfəndidən vədə elədiyi kitabçanı alıb gətirərsən, yenə tezliklə geri qaytararam və məndən ziyadə ərzi-salam cənab Müfti əfəndiyə, ülyacənablar Səadət xanıma və Müqəddəsətünnisa xanıma, bəradərlərim Mənsur ağaya, Abbas ağaya və Səmədə. Mənsur ağa və ya Səməd gətirib səni vağzaldan yola salmağı hər ikisindən təvəqqe edirəm. Baqi, salamat olasan. Mümkün olsa, bazar günü gələsən, olmasa, bazar ertəsi dağını poyezdlə, hansı ki, Tiflisdən dördə qırx dəqiqə işləyəndə çıxır. Firidun Köçərli.

Fi-24 sentyabr 1904

F. 19, s.v. 6

Г. Гори
ея высокоблогародию
Бади-Саба ханум
Г-же Кочарлинской
Спросить в Татарском Отделении

Əzizə Badisəba!

Salamat gəlib Yevlağa yetişdim. Amma burada Qulu əmigidən fayton gəlib çıxmayıbdır. Budur, saat doqquzun

yarısıdır, hələ bir kəs gəlib çıxmayıbdır. Xahişim var ki, Bərdəyə gedib, oradan gedim Əyricəyə. Bir az da gözləyib, azim olacağam. Tiflisdə Fərhadı görmədim. Yəqin ki, gəlib gedibdir və ya çox ola bilir ki, hələ heç Qarsdan çıxmayıbdır. Buranın havası yaxşıdır. Əyricədə hər nə təzə xəbər olsa, sənə yazaram. Baqi, sənin salamat olmağındır. Uşaqlardan muğayat ol və Bəhmənə acıqlanma. Səni və uşaqları çoxlu öpürəm və hamınızı bağrıma basıram. Səni çox istəyən Firidun Köçərli.

Fi-26-sında dekabr 1904

Yevlağ

F. 19, s.v. 6

Əzizei-mehribana Badisəba,

Budur, neçə gündür ki, çox həsrətlə sənin yolunu gözləyirəm. Mən belə fikir eləyirdim ki, bayramın sabahısı günü gələcəksən, çünki sənin orada artıq qalmağının bir mənası yoxdur. Ona görə bayram günü günortadan sonra Tiflisə gedib iki gün dalbadal vağzala çıxdım, bəlkə, sən gələsən. Amma gəlmədin. Bilmirəm səbəb nə oldu ki, bu vaxta kimi orada qaldın. Naxoş deyilsən ki? Hərgah naxoş isən, tel ilə mənə məlum etdir, gəlib səni gətirim. Bəlkə, özgə bir naxoş var. Onu da məlum edəsən. Bəradərim Mənsur ağa deyirdi ki, Dürretünnisa xanım naxoşdur. Əlbəttə, ondan mənə bir əhval yazasan və nə vaxtı gəlməyini dürüst bildirəsən. Çox təəccüb edirəm sənin işlərinə. Bir aydır ki, evdən çıxıbsan, demirsən ki, evim-eşiyim necə oldu. Hacəri istədim feltşerin evinə qoyam, amma orada yer olmadı. Marusya istədi aparsın öz evlərinə. Mən razı olmadım. Kəsüb getdi və bu vaxta kimi buraya gəlmir. İndi Hacər öz yanımda olur. Gündüzlər gedir Rəşidin uşaqları ilə biryerdə dərs oxuyur.

Axşamlar gəlib evdə yatır. Qərək, sənsiz çox korluq çəkirik. Əlbəttə, mümkün olan qədri tez gələsən və tezliklə bir xəbər yazasan. Hamı qohum-əqrəbaya salamım var. Firidun Köçərli.

Fi-əvvəlində dekabr 1904

Qori

Və əgər mümkün olsa, yağ alıb gətirəsən. Məşədi Qulu əmi bir az göndərmişdi, acı çıxdı. Pul nə qədər lazım olsa, əzizim Əbdürrəhmandan alarsan. Mən ona tezliklə göndərəm. İmdi də göndərəm idim, amma qorxuram gəlib vaxtında çatmaya. Firidun.

F. 19, s.v. 12

Гор. Гори
В Татарское Отделение
Ея Высокоблагородию
Бади-Саба ханум
Г-же Кочарлинской

Əzizə Badisəba!

Salamat gəlib Yevlağa çıxdım və Hidayəti vağzalda tapdım. Əyricədəkilərin hamısı salamatdırlar. Zemlemərlər hələ gəlməyiblər və mən indi onları gözləyirəm. Gərək bir saata gəlsinlər. Hərgah gəlməsələr, onda iş təxirə düşəcəkdir. Burada istilər düşübdür və milçək artıbdır, ələxüsus diddili milçəyi. Sən özünü gözlə. Əyilib-qalxma və bir şeyə yapışma. Yeməkdə dəxi özünü gözlə ağır xörək yemə. İnşaallah, bir həftəyə kimi gələm. Darıxmayasan. Hidayətin sənə, Hacərə salamı var və mən dəxi hər ikinizi öpürəm.

Səni çox istəyən Firidun Köçərli.

Fi-19 may 1905

Yevlağ

F. 19, s.v. 7

Əzizei-mehribana Badisəba,

Buranın əhvalatını bilmək istəsən, şükür olsun Allaha, sağ və salamat varıq və bir qədimiz yoxdur sənin ayrılığından başqa. Siz buradan gedəndə Bəhmənin gözü ağrıyırdı. Məlum edəsən görək, yaxşı oldumu və siz salamat gedib oraya çıxdınız mı? Sən mənə söz vermişdin ki, tez-tez sənə kağız yazacağam. Nə üçün verdiyin sözə əməl etmədin? Hər gün səndən kağız gözləyirəm. Hacər hər gün dərindən sonra gedir Marusya ilə və axşama kimi orada oynayır və oxuyur, axşamlar gəlir evə. Zülfüqar Əbdürrəhman ağa gətirdiyi şəkərçörəyinin birini tamahı düşüb yeyibdir və həman şəkərçörəyi onu bərk pozubdur. İmdi yorğan-döşəkdə yatır və gün-gündən zəif düşür. Dünən Məmmədəli bəydən tel var idi. Zülfüqarın əhvalını soruşur. Mən də cavab yazdım ki, həkimlər məsləhət görürlər onu Suxuma göndərməyi. Tezliklə tel göndər görək, bu prazdniklərdə pansionları bitşdirəcəklərmi? Hərgah bitşdirməsələr, iş çətin olacaqdır və mənəim gəlməyim, bəlkə, məqdur olmaya. Amma bitşdirdsələr, gələcəyəm. Bu məsələ bugünlərdə gərək həll olunsun. Onda əhvalatı sənə yazaram və bir də mənəim burada yadımdan çıxdı, səndən soruşam ki, Abihəyat xanım ilə donluq parça neçə arşından gərək olsun. Doğrusu ki, mən heç sənsiz bacarıb o parçaları ala bilməyəcəyəm. Hacəri istəyirdim ki, İsfəndiyarla göndərim, amma İsfəndiyar dəxi deyir ki, mən getməyəcəyəm. Görək nə tövr olacaqdır. Əzizei-mehribana Dürretünnisa xanım necədir, salamlatdırmı və mən gələne kimi orada olacaqdırmı? Mən tə-

rəfdən ona məxsusi salam ədib mənim əvəzimdən çocuğunun üzündən öpərsən və həmçinin əzizə Abihəyat xanıma, Xanım bacıya və sair qohum-əqrəbaya ərzi-salam edərsən. Səni, Əbdürrəhmanı, uşaqları və Bəhməni çoxlu öpürəm. Daha nə yazım? Mənim fikrim-xəyalım sənin yanındadır. Səni çox istəyən Firidun.

Fi-18 mart 1906

Qori

F. 19, s.v. 7

Fi-22 mart 1906

Qori

Əzizei-mehribana Badisəba!

Sənin və Əbdürrəhman ağanın kağızını bu saat aldım və çox şad oldum. O qədər şad oldum ki, heç sən xəyalına gətirə bilməzsən. Sabah balaca uşaqlar gedirlər. Əgər onlarla böyük uşaq da olsa idi, Hacəri də göndərərdim. Olsun ki, tezliklə mən də gələm, inşaallah. Hərgah mənim tez gəlməyim mümkün olmasa, onda Hacəri göndərərdim, sonradan özüm də gələrəm. Heyfa ki, Dürretünnisa xanım gedibdir və mən onunla görüşə bilmədim. İnşaallah, bir vaxt olar ki, gedib Bakıda görüşərik. Buralar tərəfdən arxayın ol. Hamımız salamat varıq. Zülfüqar da yavaş-yavaş yaxşı olur. Bəlkə, bugünlərdə Fərhad da gələ. Onda onu da gətirərik. Daha salamat olasan. Bəhrənən balanı çoxlu öpürəm. Xanım bacıya və Abihəyat xanıma salam-dua edərsən. Uşaqları öpərsən və Hacər də sənin əlini öpür. Zülfüqar da salam edir hamınıza. Mən də öz Cənnətimi öpürəm və xəyalla günümü xoş keçirirəm. İnşaallah, tezliklə görüşərik. Sənin Firidunun.

F. 19, s.v. 7

Əzizə Badisəba!

Bu saat kağızını aldım və elə bil ki, təzədən cana gəldim və səni görməyə o qədər meylim artdı ki, istədim hava ilə uçub gəlib səni görə, yenə qayıdım. Sən məni axır vaxtda lap xarab edibsən. Allah sənə insaf versin. Mən indi, bu saat uşaqlar ilə gələ bilərdim, amma Zülfüqar gündüzdən geri gedir, bilmirəm nə eləyim. Qalmışam mat-məttəl. Onu bu halda qoyub gedə bilmirəm. Havalar da düzəlmir ki, onu Suxuma göndərəm Ağalar ilə. Hərgah bu yaxınlarda gələ bilməsəm, onda ayın 31-də, ya aprelin 10-da gələcəyəm. Kağızını gecə saat doqquzda almağa görə bacarıb yemi alıb Əbdürrəhmana göndərə bilmədim. İnşaallah, özüm gələndə gətirərəm. Əzizim Əbdürrəhmana daha əlavə kağız yazmağı bacarmadım, bağışlasın və yazmağa dəxi bir əhval yoxdur. Mənim gəlməyim barəsində o zəhmət çəkməsin. Hərgah ayın 30-dan tez gələsəm, Salahlı stansiyasına gələcəyəm və oradan piyada da gələ bilərəm. Hərgah otuzundan sonra gələsəm, onda Söyütbulaq stansiyasında düşəcəyəm. Hərgah siz Qarayazıda olsanız, yanınıza gələrəm, olmasanız, İsmayıl adam tapar və ya özü məni Salahlıya gətirər. Bu barədə fikir etməyin. Hidayəti göndərdim Əyricəyə. Daha bir əhval yoxdur ki, sənə yazam. Səni, Əbdürrəhmanı və uşaqları öpüb, Xanım bacıya və Abihəyat xanıma salam-dua göndərirəm. Bu saat Əhməd ağadan kağız aldım. Salamatdır. Əli İsgəndər də kağız yazmışdı, sənə salamı var. Yenə də səni öpürəm və salamat olmağını arzu edirəm. Səni çox istəyən və canını-başını, bütün bədənini sənə bağlayan Firidun.

25 mart 1906

Qori

Hacəri uşaqlar ilə göndərirəm. İsfəndiyara tapşırırsam. Bilmirəm, salamat gətirib çıxardacaqlarmı?

F. 19, s.v. 7

Əzizə Badisəba,

Bu gün ki, ibarət ola noyabrın 16-mıncı günündən, Salahlıya toya gedən uşaqlar gəldi. Mən həman işin barəsində İsfəndiyardan əhval tutdum və onun söhbətindən bir şey anlaya bilmədim və onun sözündən belə məlum olur ki, Musa ağanın oğlu İbrahim ağa hələ Dalni Vostokdan qayıtmayıbdır və onun barəsində Salahlıda, görünür ki, söhbət yoxdur. Ayrıca ancaq ondan mən bir şey soruşmadım, amma kənardan əhval tutdum və belə anladım ki, Əsəd ağanın qızının barəsində bir söhbət yoxdur. Belə olan surətdə sənə lazımdır ki, Salahlıya gedəsən və dürüst əhval biləsən. Mənə yaz görək, nə vaxtı gedəcəksən. Məmmədi, səni, nuri-çəşmim Mustafa ağanı öpürəm və əzizə Mədinə xanıma salam edərsən. Quba bacının və uşaqların sizin hamınıza duası var. Səni çox istəyən Firidun Köçərli.

Fi-16-sında noyabr 1906

Qori

F. 19, s. v. 7

Əzizei-mehribana Badisəba,

Neçə vaxtdır ki, getmisən, bir dəfə də kağız yazmırsan ki, görək orada nə qayıırısan. Sultan bacının əhvalatını niyə özün tamamən yazmırsan? Budur, bir həftə var ki, Fərhada kağız yazmışam. Ondən cavab yoxdur. Bilmirəm niyə cavab yazmır. Yəqin ki, Sultan bacı yenə xarəbdir. Ayın 6 və 7-sində çox pis yuxular görüb, Sultan bacı tərəfdən artıq danırıram. Əlbəttə, olan əhvalatı özün təfsilən yazıb göndərgilən. Gəncədən gələn təzə həkim Sultanın naxoşluğuna nə dedi və müalicəsi nə oldu? Burada feldşerin deməyi ilə onun naxoşluğu malyariyadır və göndərdiyim dərman

malyariya dərmanıdır. Əgər [...] dərmanları kömək eləməsə, onda feldşerin dərmanını necə ki, Fərhada yazmışam, o qərar ilə verin və hər şeydən artıq gözləyin ki, yeməyi ağır xörək olmasın. Birdən bilməzsiz, yağlı və gec həzm olan xörək verərsiniz. O, mədəsini dəxi də artıq pozub xarəb edər və bir də yeri gərək təmiz və isti olsun. Heyfa ki, o yatdığı otağa gün düşmür. Əgər bir az yaxşı olsa idi, buraya gətirərdik. Ümidvaram ki, burada tez yaxşı olardı. Havanın dəyişirilməyi malyariya naxoşluğunda əvvəlincici şərtidir.

Mən də bir sayaq dolanıram. Özüm burada isəm də, fikrim və xəyalım sizin yanınızdadır. Qış günü olmağa adam bir yana çıxmaq bacarmayır və Hacəri də yalnız evdə qoymaq olmur. Ona görə çox vaxtı evdə otururam! Tək evlər, sənsizlik, adamsızlıq, qəm və qüسسə – budur bizim halımız. Bunlar hamısı keçər, tək Sultan bacı yaxşı olsun və siz salamət olun. Gecələr Hacərlə arifmetikadan məşğul oluram. Heç zad bilmir. Belə ki, gələn çetvertdə arifmetikadan şəksiz «iki» alacaqdır. Budur üç-dörd gündür ki, burada bərk qış düşübdür. Hər gün qar yağır və soyuq külək əsir. Yaz görək, oraların havası və ruzgarı necə keçir. Əgər orada soyuq olsa, yaxşı olmayacaqdır naxoş üçün.

Əzizə Quba bacı nə işdədir? Keçən ayın 24-də gərək onun işinə baxa idilər. Baxıblarmı, yoxsa Mehdi bəy yenə qaçıbdır? Əzizə Diləfruz necədir? Doğrudanmı, yaxşı xazyaykalıq edir, yoxsa Fərhad yalandan onu tərif edirmiş? Saranın gözləri yaxşıdırmı, əmisini heç yadına salırmı, yoxsa gözdən iraq olan köniüldən də iraq olur? Rəna heç böyüyübdürmü, yoxsa yenə irəliki kimi balacadır? Sən gedəndən bəri nə Məmməd ağadan və [nə] Əbdürrəhmangildən bir xəbər yoxdur. Niyə, bilmirəm, bizdən kəməltifat olublar. Görünür ki, məni səninlə anırlarmış. Məmmədəli bəydən də hələ ki, var bir xəbər yoxdur. Görünür ki, şeylərini gözləyir. Baqi, səni və uşaqların hamısını öpürəm. Sultan bacıya degilən ki, özünü bərkitsin, yaxşı olsun. İnşaallah, onu Kislovodskiyə aparacağam. Yaz görək, Hidayət sözünüze qulaq

asırmı və necə dolanır. Həyat mamamgil necədir, salamat-
dırlarımı? Ona da salam edərsən. Əli bəyə də salam edər-
sən və Böyükkişi bəyin xanımına və uşaqlarına, Bəylər bə-
yin külfətinə və sair qohum-əqrəbaya, Kərimbəylinin xanım-
larına salam var. Kərimbəylinin xanımlarına Səmədin də ka-
ğızında salam yazmışam, amma sonradan başa düşdüm
ki, Səməd xanımlara dua yetirməyəcək. Baqi, yenə sala-
mat olasınız və sizin hamınızı Allaha tapşırıram. Səni çox
istəyən Firidun Köçərli.

Yazıldı dekabrın 9-da bazar günü. Qori
1907-ci sənə

Hacərin və Səlimin sizin hamınıza duaları var. Firidun.

Və mən də, inşaallah, buradan azad olan kimi gələcə-
yəm dekabrın 23-ü və ya 24-ündə. Gəlmək gününü piş əz
vaxt məlum edərim. Hər nə qulluğunuz olsa, məlum edəsi-
niz və Fərhadə deyərsən ki, tez-tez kağız yazsın. Firidun.

F. 19, s.v. 8

Əzizə Badisəba!

Üç-dörd gün bundan irəli sənin adına Səməd bəyin üs-
tə bir kağız göndərmişəm. Yəqin ki, imdi vüsul olubdur və
kağızda buranın əhvalatını yazmışdım. Amma o kağızı ya-
zan günün sabahısı, bu ayın onunda burada biz müəllimlə-
rə, şagirdlərə və cəmi Qori əhlinə böyük bir bədbəxtlik üz
verdi. Biçarə Aleksandr Nikolayeviç Potapov, bizim istəki
feldşer qəflətən öldü və onun vəfatı bizim hamımızı, xüsu-
sən mənə çox pərişan elədi. Bilirəm ki, bu xəbər sizi də
qəmgin edəcəkdir. Quba bacını, səni, Fərhadı, Hidayətli
Sararı və hətta Bahadır bəygili də. Bu xəbəri Sultanın ya-
nında oxumayasan, ürəyi xarab olar. Biçarə mənə söz ver-

mişdi ki, prazdniklərdə o da mənə Əyricəyə gedib orada
Sultanı yaxşı edəcəkdir. Yazığın arvadı, anası və bacısı öz-
lərini öldürür.

Seminariya yüz əlli manat basdırılmağına pul buraxdı
və bundan əlavə, bizim uçitellər hər ayda öz məvacibimiz-
dən bir qədri pul biçarənin külfətinə söz verdik.

Onun dəfni sabah olunacaqdır və çox işlər o barədə
mənə, Kakalyovskiye və Levitastanskiye həvalə olunubdur.
Bu gün də mən çox çalışmışam. Bahadır bəyin kağızının al-
tında sən yazmışdın ki, Sultan bacı üç gündür ki, babat
olur. Sənin bu üç-dörd kəlmə sözlərin mənə xeyli təsəlli
verdi. Səy eləyin görək bir sayaq onu yaxşı edə bilərsizmi?

Mən də bacarsam, ayın 23-də buradan çıxıb, 24-də
sübh orada olacağam. İyirmi ikisində də mümkün idi çıx-
maq, amma iş bu üzrədir ki, həman günü Qız Gimnaziya-
sında vəçer var və Hacərə də həm kitabdan oxumaq və
həm səs ilə oxumağa rol veriblər. Mən istəyirəm ki, orada
olam və bir də yazasınız görək, mən gəlməli olsam, bəs
Hacəri neyləyim? Onu da gətirmək lazımdırımı, yoxsa bura-
da Maşugildə qoyum? Baqi, hamınızı öpüb, salamat qalma-
ğınızı Allah-Taaladan istəyirəm. Səni çox istəyən Firidun
Köçərli.

Yazıldı 11-də axşam dekabr 1907.

Qori

Niyə daha Fərhad mənə kağız yazmayır?

F. 19, s.v. 8

Əzizi-mehribanım Badisəba,

Gələn vaxtı sən mənə lap nahaq dalaşdın. Əgər dü-
rüst fikir eləsən, görərsən ki, mənə sözüm haqdır. Mənə
xahişim budur ki, ikimiz də birdən Sultanı bu zəif və ürəyi

nazik halda qoyub çıxmayaq. Onda o, çox xarab olardı və bir də lazım idi bilmək, görək bu həkimin davası ona xeyir edəcəkdir? Həkim məni dürüst inandırdı ki, onun naxoşluğu çox qorxulu deyil, amma müalicəsiz sağalmaz. Lazımdır ki, onu başa salasan ki, dərmanları vaxtında içsin və əməl eləsin.

Böyükkişi bəyə tapşırıbmışam, sənə nə qədər pul lazım olsa, verəcəkdir. Yənə də təkrar edirəm, Hidayətlə gedib Dürrətünnisa xanımı görəsən və Abdulla ağa da oradadır, gələndə onunla gələ bilərsən. Əgər Sultan bacı bir az yaxşı olsa, gələrsən və bir də məndən xanımlara salam edərsən. Gələndə elə tələsidim, əzizə Pəri xanımı, Maya xanımı, Hürzadı və Zeynəb xanımı görə bilmədim. Cümləsinə salam edərsən. Bağışlasınlar. Gədələrə salamatı verməyə də macalim olmadı. Nə qədər lazım bilsən, salam verərsən və əzizi Məmmədə deyərsən ki, həkimin davasının nəticəsini mənə yazsın. Baqi, salamat olasan. Səni çox istəyən Firidun.

2 fevral 1908

Yevlağ

F. 19, s.v. 8

Əzizə Badisəba,

Sizdən ayrıldıqdan sonra salamat gəlib Qoriyə çıxdım. Gecə vağzalda qalıb, səhər saat səkkizdə evə gəldim. Yuxusuz olmağa görə uzandım ki, bir az yatam. İsgəndər mənə xəbər gətirdi ki, Sizi Tatarski Otdeleniyaya çağırırlar, Əbül Şixlinski öldü. Tez otdeleniyaya gəldim. Gördüm ki, keçinibdir. Biçərə cavan oğlanın ölməyi mənə çox təsir elədi. Beş il zəhmətdən sonra hasilə yetən zamanı onun qəflətən ölməyi bizim hamımızı xarab elədi. Deyilməyə görə, özü də Qazı Səidəddin əfəndinin qızına nişanlı imiş. Allah

rəhmət eləsin.

Bizim uşaqlar salamatdır. Sənsiz çox korluq çəkirik. Məlum edəsən görək, əzizə Fatma xanım imdi necədir, yaxşı olurmu? Bizdən sonra Məmmədrza ağa orada neçə gün qaldı? Onun müalicəsi Fatma xanıma xeyir elədimi və məlum edəsən görək, əzizə Abihəyat xanım naxoş oldumu və salamat qurtardımı? Xanım bacının dişləri ağrıyırdı, imdi yaxşıdırımı? Əzizə Dürrətünnisa xanım yaxşıdırımı və səninlə buraya gələcəkdirmi? Əbdürrəhmanın və uşaqların üzündən mənim əvəzimdə öpərsən və hamıya salam edərsən. Abdulla ağanın qızı necədir? Həsən ağaya deyərsən, İsgəndər salamatdır və özünə də qaloş aldı. İmdi onun məndə doxsan qəpiyi var. Hərgah əzizə Mədinə xanımı (müəllimə) görsən, məndən salam edərsən. Baqi, salamat qalasan. Məlum edəsən görək, nə vaxtı gələcəksən və Həcər də sənə, əzizə Fatma xanıma, Dürrətünnisa xanıma, Əbdürrəhman ağaya və hamıya salam edir. Səni çox istəyən Firidun Köçərli.

Fi-24 yanvar 1909

Qori

Mədinə xanıma deyəsən ki, onun üçün kitablar yazdım, gələcəkdir.

F. 19, s.v. 9

Əzizə Badisəba!

Axır ki, sən də bizi yada salıb kağız yazdın. Hərgah bu kağızın gəlməsəydi, işlər çox yaman keçəcək idi. Onda, şəksiz, cuhudun arvadını axtarıb tapacaq idim. Amma imdi o fikirlərdən daşındım. Əzizə Mədinə xanım tez-tez mənə kağız yazmağı könlümü açıb, məni toxdadır. Yoxsa bərk xiffət edirdim. Budur, sabah bir həftədir ki, okruqa mənim

raportum gedibdir. Hələ bir cavab yoxdur. Bilmirəm, cavab olmadığına səbəb nədir. Direktor özü də təəccüb edir. Bir iki-üç gün də gözləyəcəyəm, əgər cavab olmasa, özüm Tiflisə gedib izn istəyəcəyəm. Əgər Məmmədgil orada olsa idi, Hacəri də aparardım və oradan izn alıb, bir də Qoriyə qayıtmazdım, birbaşa Qarakəlisaya gedərdim. Amma imdi Hacəri aparıb orada kimin yanında qoyum? Sayalını apar-sam, gədə burada tək durmaz və evi gözləyə bilməz. Amma ikisi biryerdə hayandırılar və evdən yaxşı muğayat olarlar. Rudabə xanım Bəyim ilə ancaq dünən Hacikəndə getdilər. Ayın 20-sindən imdiyə kimi hazırlaşdırlar. Əgər Zülfüqar təkid etməsəydi, yenə də hazırlaşdırlar. Rudabə xanım sənə çox salam göndərirdi və səni Hacikəndə təklif edirdi.

Srağagün Əlimirzə Nərimanov ki, Tehranda müəllimdir, buraya gəlmişdi. Hüseynbəyov sağ və salamatdır və özündən kağız var idi. Həştad beş manat Qazağa Əbdürəhmanın adına pərevod edibdir ki, əzizə Diləfruzaya versin və sənə Nərimanovdan kəpətlük yapon parçası göndəribdir. İstəsən, gətirərəm. Mənə də bir cüt tufli göndəribdir və yenə on beş manat pul göndəribdir ki, Diləfruzaya verim.

Biz hamımız salamat varıq. İnşaallah, izn çıxan kimi gələcəyəm. Hacəri də gətirəcəyəm.

Polonskinin arvadı sənə çoxlu dua göndərir və özü də bu yaxınlarda gedəcəkdir. Allahyarın atasından hələ bir xəbər yoxdur. Anna Georgiyevnaya pul vermək lazımdır, onlar da göndərmir.

Qonşumuz Maçaidzenin qızının balaca oğlu öldü. Biçarə anası özünü öldürür.

Məndən çoxlu salam edərsən bəradərim Məmmədrza ağaya və əzizələrim Dürretünnisə xanıma və Mədinə xanıma və həmçinin Mustafaya və Bahadırçikə. Balaca qızının üzündən və gözündən çoxlu öpürəm və səni də çoxlu öpürəm. Hacər əlini öpür. Sayalı və Cəbrayıl razılıq edib dua göndərirlər. Xazyaykanın da sənə çoxlu salamı var. Daha

salamat olmağındır. Səni çox istəyən Firidun Köçərli.

31 iyul 1909

Qori

Budur, saat dördün yarısı olubdur. Hələ çörək yeməmişəm. Zülfüqarı gözləyirəm. Özüm də bərk acmışam. Daha yazmağa təqətim yoxdur. Yoxsa əzizə Mədinə xanıma yenə bir otkritka yazardım. Firidun.

F. 19, s.v. 9

Əzizei-mehribanım Badisəbə,

Siz tərəfdən nigaran idim, amma dünən telin gəlib məni xatircəm etdi. Amma yazırsan ki, еду дальше. Mən dürüst bilmədim ki, Söyütbulağdan düz bir kəndəmi gedirsən, yoxsa Salahlı stansiyasınımı? O bərədə də bir az fikrə düşdüm. Ev-eşik salamatdır, xatircəm olasan. Bişmişimi Hüseynağa hazırlayır. Ayın 22-sində dejurnı olmasaydım, mən də gələ bilərdim toya və bir də «Tarixi-müqəddəs»in çapı üçün Smirnov istəyir məni sabah Tiflisə göndərsin. Sabah da bilməsəm, gerek şənbe günü gedəm və həman günü geri qayıdam. Çünki ev sahibsizdir. Xazyayka da Kutaisə gedibdir. Anna Georgiyevnagildə qulluq edən aşpaz Aleksey ki, bir fağırhal adamdır, onlar daha saxlamaq bacarmırlar, istəyirlər buraxsınlar ki, bir özgə yerdə özünə qulluq tapsın. Amma bu şərtlə ki, gecələr gedib onlarda yatsın. Əgər razı olsan, onu mən tutaram, çünki çox halal adamdır və özü də yaxşı aşpazdır. Bu təklifi mənə Qarkanidze eləyir və deyir ki, çünki gecələr sizdə yatmayacaqdır, Anna Georgiyevnagildə yatacaqdır, ona binaən on manatın yeddisini siz verərsiniz, üçünü də Anna Georgiyevnagil verərlər. Əgər sən oradan ayı üç manata və ya altı ayı iyirmi manata

bir arvad qulluqçusu tapsan ki, yumaq da bacara və biz bir yana gedəndə Hacərin yanında ola, onda mən Alekseyi tutmaram. Bu barədə öz fikirini mənə yazgilən, yainki İsgəndərlə göndər. Hacəri də İsgəndərgil ilə göndərə bilərsən. Baqi, hamınızı öpüb, salamat olmağınızı arzu edirəm. Firidun Köçərli.

Fi-20 oktyabr 1910
Qori

F. 19, s.v. 9

Гори, Тифл. губ.
Ея высокогородию
Бади-Саба ханум
Г-же Кочарлинской

Əzizə Badisəba,

Salamat gəlib çıxdım Yevlağa. Heç kəsi burada tapmadım. Altı manata fayton tutub gedirəm Əyricəyə. Oradan da əhval yazaram. Hər halda ya Rəşid bəyə və ya inspektora deyəsən ki, mən vaxtında gələ bilməsəm, mənim əvəzimdə yoldaşlardan birisi dejurit eləsin, mən gələndən sonra onların yerinə eləyəyəm. Rəşid bəy söz veribdir, yenə də yadına salmaq lazımdır. Baqi, salamat olmağınızdır. Hacərə, Matryonaya və Mustafaya salam edərsən. Sənin Firidunun.

7-sində aprel 1912
Yevlağ

F. 19, s.v. 10

Əzizə-mehribanım Badisəba,

Bu gün Məmmədza ağadan yetişən tel bizi bir az xatircəm elədi. Yoxsa əzizə Dürrətünnisa xanım bacıdan ötrü çox darıxırdıq. Təvəqqe edirəm ki, bu kağızı alan kimi dübarə onun əhvalını və yaxşı olmağını müfəssələn bizə yaz göndər. Yəqin bil ki, mən bir dəqiqə də olsa, əziz bacımı yadımdan çıxartmıram və gecə-gündüz Allaha dua edirəm ki, o, tez yaxşı olsun.

Burada iş çoxdur. Hər gün saat 8-dən imtahana gedib, saat üçdə qayıdıb, çörək yeyib, beşdə yenə də ya imtahana və yainki sovetə gedirəm. Əsgər ağanın oğlu yaxşı imtahan tuturdu, dünən arifmetikadan xarabladı. Kazım ağa da oğlunu gətiribdir. Mustafa ağa da oğlu Yasini gətiribdir. Müəllim Əhməd ağa da buradadır. Əhməd Abbasov da uşaq gətiribdir. Qərəz, gələn çoxdur. Amma bir az görək axırı necə olacaqdır. Allahyar da imtahana gəlibdir. Amma əvvəlinci günü yaza bilməyib, otkez aldı. Bahadırğildən onun barəsində iki dəfə tel gəlib. Amma nə etmək ki, bacarmadı imtahan tutmağı. İstəyirəm ki, onu Əhməd ağaya verim. Hazırlaşdırırsın. Bu barədə Bahadır bəyə yazmışam. Görək nə cavab çıxacaqdır. Eşitdim ki, Xanım bacı da oraya gedibdir, doğrudurmu? Orada işə, məndən ona salam edəsən. Burada müəllimlər hamısı öz yerində qalıblar və cümlənin salamı var sənə, xüsusən Nina Nikolayevnanın. Quba bacı və Hacər sənsiz darıxırlar. Dürrətünnisa xanıma çox salamları var. Mən də səni öpürəm və Dürrətünnisa xanım bacıma çoxlu salam göndərirəm. Arzu edirəm ki, özü tez sağalıb, öz əli ilə mənə kağız yazsın. Məmmədza ağanı, Əbdürrəhmanı, Müqəddəsətünnisa xanımı öpürəm. Mehdi ağaya salamım var. Səni çox istəyən Firidun Köçərli.

Tez cavab yaz.

29 avqust 1912
Qori

F. 19, s.v. 10

Əzizei-mehribanım Badisəba,

Sənin kağızın və bəradərim Məmmədrza ağanın kağızı bizi qəmdən və fikirdən xilas elədi. Allaha çox şükür ki, əzizə Dürrətünnisa xanım bacı belə ağır naxoşluqdan xilas oldu. Bizim duamızı Allah-Taala eşitdi. Məndən ona əzi-salam edib, gözyadınlığı verərsən. Neçə gün bundan mü-qəddəm bəradərim Məmmədrza ağaya da kağız göndər-dim və Dürrətünnisa xanımı buraya təklif edirəm. Əlbəttə, gələndə onu da gətirərsən. İmdi yəqin orada soyuqlar dü-şübdür. Amma artıq qalmağının məzmunu yoxdur. Mümkün isə, tez gələsiniz və əgər Məmmədrza ağanın fikri orada çox çalmaqdır və Dürrətünnisa xanım da yaxşıdır, onda məsləhət budur ki, sən gələsən və tapşırısan ki, bizim şey-ləri onlar gətirsinlər Tiflisə. Sonra mən gedib özüm gətir-ərəm. Gələndə avtomobil ilə gələsən və Tiflisdə dayanma-yasan, oradan çıxanda tel ilə mənə xəbər verərsən. Əgər hamınız biryerdə gələsəniz, yenə oradan çıxanda və buraya gələn gününü mənə ya tel ilə və ya kağız ilə məlum edə-sən. Hamımız sənin intizarını çəkirik və əzizi Dürrətünnisa xanımı görmək istəyirik. Baqi, Allah amanında olasan. Məmmədrza ağaya məndən salam edərsən, uşaqları öpər-sən. Quba bacının və Hacərin əzizə Dürrətünnisa xanıma çoxlu salamları var, onu və səni öpürlər. Mən də səni çoxlu öpürəm. Sənin Firdununun.

7-sində sentyabr 1912
Qori

F. 19, s.v. 10

Əzizə Badisəba,

Burada olan və başımıza gələn əhvalatı Məmmədə yazdım. Adam oturduğu yerdə işə düşür. Hər halda mən

belə zənn edirəm ki, bundan mənə bir şey olmaya. O cür kağızları hər adama göndərə bilərlər. Belə ki, mənim düş-mənim mənə göndərib, sonradan gedib jandarmski uprav-leniyaya xəbər veribdir. İndiyə kimi qulluq işlərində mən-dən bir xəta sadir olmayıbdir və bir işdə bədgüman olma-mışam. Hər halda könül bulandıran işdir. Məmməd ağaya qəsdən kağızı rusca yazdım ki, jandarmski upravleniyanın rəisinə, lazım bilsə, mənim kağızımı göstərsin və onu inan-dırsın ki, mən elə işlərə qarışan adam deyiləm. Əgər məs-ləhət görsə, mən özüm də gələ bilərəm ki, gedib ora da əh-valı, hər kimə lazım isə, söyləyim. Mən çox istərdim ki, bu iş bizim okruqa xəbər verilməsin. Smirnova əhvalı söylə-dim. Deyir ki, əlbəttə, yaxşı iş deyil, amma qorxusu yoxdur. Qərəz, Allaha pənah. Darıxmayasan. Səni, Məmmədi və uşaqları öpürəm. Mədinə xanıma salam edirəm. Quba bac-ının və Hacərin hamınıza duası var.

Həkimə mən on manat verdim. İyirmi iki manat da sən verərsən. Yaz görək gözün yaxşı olurmu? Səni incitmir ki? İkinci operasiya nə vaxt olacaqdır və mən nə vaxtı gələsən, səni gətirə bilərəm? Baqi, salamat olmağındır. Firdun.

Məmmədin kağızına müntəzirəm. Firdun.

23 oktyabr 1912
Qori

İsgəndər skarlatinadan naxoş olubdur. Qorxusu yox-dur. Yaxşı olur. Firdun.

F. 19, s.v. 10

Əzizə Badisəba!

Şükür olsun Allaha, salamat gəlib çıxdım Qoriyə. Smir-nov mənim getməyim barəsində bir söz deməyib, Xanım

bacının əhvalını soruşdu. Mən də dedim yaxşıdır. Burada bərk qış var. Bir qarlı-yağışlı gündə gəlib çıxdım buraya, Allah göstərməsin. Gecə evimizdən başladı dammağa. Spalnyadan damdı və qalereyadan damıb qapının üstündən uçub töküldü. Bir sayaq dolanıyıq. Hələ qulluqçu yoxdur. Gələndə gör Tiflisdən qulluqçu taparsanmı. Xörəyimizi bişirən Mustafa olur. Bu gün Quba xanım südlü plov bişirmişdi. Sabah da Hacər borş bişirəcəkdir. Pis olsa, verəcəyəm Nikoya. Tezlik ilə yaz görək əzizə Xanım bacı və Diləfruz yaxşıdirlarmı? Gələndə, mümkün olsa, Diləfruzu da getir. Bəlkə, burada tez yaxşı ola. Əbdürrəhmanı, uşaqları və səni öpürəm. Əsəd ağaya salam, Abihəyat xanıma da salam edərsən. Baqi, salamat. Firidun Köçərli.

6 dekabr 1912

Qori

F. 19, s.v. 13

Əzizei-mehribana Badisəba,

Sənin əvvəlki telin məni çox təşvişə saldı və belə qət elədim ki, ayın 17-sində bayram günü Hacəri aparıb Tiflisdə qoyub, özüm gedəm Salahlıya. Çünki Hacərin orada naxoş olmağı məni çox darıxdırdı. Əbdürrəhman ağanın bir sürü uşağı var. Onların birinə difterit dəysə, cümləsi naxoş olacaq. Bir yandan da toy. Gəlib-gedən, qarışıqlıq... Qərəz, Hacərin bu vaxtı naxoş olmağı məni çox məğşuş elədi. Sabahısı səndən dübarə tel aldım ki, Hacər imdi yaxşıdır, gəlməyə bilərsən. Bu tel məni bir az xatircəm elədi. Əgər Hacərin dərdi olmasa, yenə də gələrdim. Qız uşağıdı, tək qoya bilmirəm. Oraya da gətirmək xatadır. Gedib o da naxoş olar. Mədinə xanım da Tiflisdə deyil ki, aparıb onun yanında qoyam. İmdi belə oldu ki, daha gələ bilmədim. Yaz gö-

rək Hacər imdi necədir və nə sayaq oldu ki, difterit aldı? Buradan gedəndə o, salamat deyildi və vağzalda mənimlə salamatlaşanda əlində qızdırması var idi. Mən belə zənn edirəm ki, o buradan naxoş getdi və orada naxoşlamayıb. Hər halda indi lazımdır ondan müqəyyəd olmaq. Amrına bilmirəm ki, orada harda olur. Yenə Xanım bacının evi məsləhətdir. Əbdürrəhmanın evinə, əlbəttə, buraxmayasan və uşaqları da onun yanına getməyə qoymayasan. Bilmirəm, neçə vaxt o orada gərək qalsın və sən də mi onun yanında qalacaqsan, yoxsa sənə mümkündür gəlmək? Bizə də çətindir dolanmaq, necə ki, mən evdə oluram, Hacər bir sayaq oxuyur, mən evdə olmayanda iş görmür, oxumur, yatır. Qərəz, oranın əhvalını necə ki var, yaz göndər. Çox darıxıram. Əgər pulun azlıq eləsə, Əsəd ağadan ala bilərsən, yainki yaz, göndərim. Əzizə Mələksimanın üzündən öpərsən və mən tərəfdən toyunu mübarək edərsən və Güləndam xanıma da mübarəkbadlıq edərsən. Hacər gedib orada Xanım bacıya əngəl oldu və toyda kefinizi pozdu. Belə bilsə idim, heç göndərməzdim. Allah axırını xeyirə döndərsin.

Cəmi qohum-əqrəbaya salamım var. Abihəyat xanıma da mən tərəfdən təbrik edərsən və Əbdürrəhmanın üzündən öpərsən. Baqi, salamat olmağınızdır. Biz tərəfdən xatircəm ol. Dünən Hacərin müəlliməsi bizə pul almağa gəlmişdi. Lisovskaya dedi ki, Hacər imdi özünü düzəldir və firəng dilində verilən dərsləri hazırlaşdırır. Dərsini öyrənməmiş yatmağa qoymuram. Özünə də ip almışam, nə isə [h]örür. Səni və qızların hamısını öpür. Daha salamat qal. Əzizə Mədinə xanıma və Nurseyyidə xanıma salam. Səni çox istəyən Firidun Köçərli.

16-sında oktyabr 1914

Qori

F. 19, s.v. 11

Badisəba!

Bu gün inspektor bizi nahara təklif eləyir. Ona binaən İsmayıl obed hazır eləməsin. Firidun.

15 yanvar

F. 19, s.v. 12

Əzizə Badisəba,

Cümə günü səhərdən gəlmişəm Tiflisə və burada səni bazar gününə kimi gözləyəcəyəm. Əlbəttə, gələsən. Məndən cümlə qohum-əqrəbaya ərzi-salam edərsən. Əbdür-rəhmanı və uşaqları öpürəm. Abdulla ağagilə və Həsən ağagilə salam edərsən. Əgər köprü daşıbsa, Qazaxdan gələrsən. Firidun.

F. 19, s.v. 12

1918

15 oktyabr

Əzizə Badisəba,*

Telini aldım. Salamət olmağına çox şad oldum. Mənim işlərimə bu günlərdə ministrlər baxacaqlar. Qət olunan kimi gələcəyəm. Nakinov və Nikomni gözləsinlər. Üç-dörd günədək gələcəyəm. Baqi, salamət olmağınızdır. Firidun Köçərli.

* Bu məktub «Комитет Бакинской организации Партии социал-революционеров» blankında yazılmışdır.

Badisəba xanım Köçərliyə yetişəcəkdir.

F. 19, s.v. 11

Əzizə Badisəba,

Təvəqqe edirəm ki, çox darıxmayasan. İnsanın başına hər cürə qəza gələr. Mənim üçün lazımdır bir stəkan-nəlbəki, bir rukamoynik (şagirdlərin emalirovannaya qrafinlərindən biri), bir lampa, bir üzsilən, iki dəsmal, mənim çustum, bir taz, bir çaydan, bir qədri çay, mənim ağ tujorkam.

Müəllimlərə və şagirdlərə salam. Səbr elə. Firidun Köçərli.

17 may 1920

F. 19, s.v. 11

Badisəbə xanım Köçürüskiyə verəcəkdir.

F. 18, v. 11

15 yanvar 51

Əzizə Badisəbə

Təvədə edirik ki, çox danırsınız. İnanın başına
 bir çürə gələr. Mənim üçün lazımdır bir stəkan-
 (ü) bir tükəməylik (səğirdən) əngirənəyə dəfələk
 (ben bir) bir lampə, bir üzəlir, iki dəməli, mənim qutum,
 bir də bir qaydan bir qayda-ay mənim əşləyəm.

Məhərrizlərə və əngirənəyə salam. Səni ələ Firdun Kö
 nərdə. Nəzərdə mənzərə tədqiqatçılarıdır. Ənənə
 nəsəf və otağa əlində. Nəzərdə tədqiqatçılarıdır. Ənənə
 gəng nəzərdə, tədqiqatçılarıdır. Ənənə Firdun Kö
 nərdə.

F. 18, v. 11

F. 18, v. 11

1918

15 yanvar 51

Əzizə Badisəbə

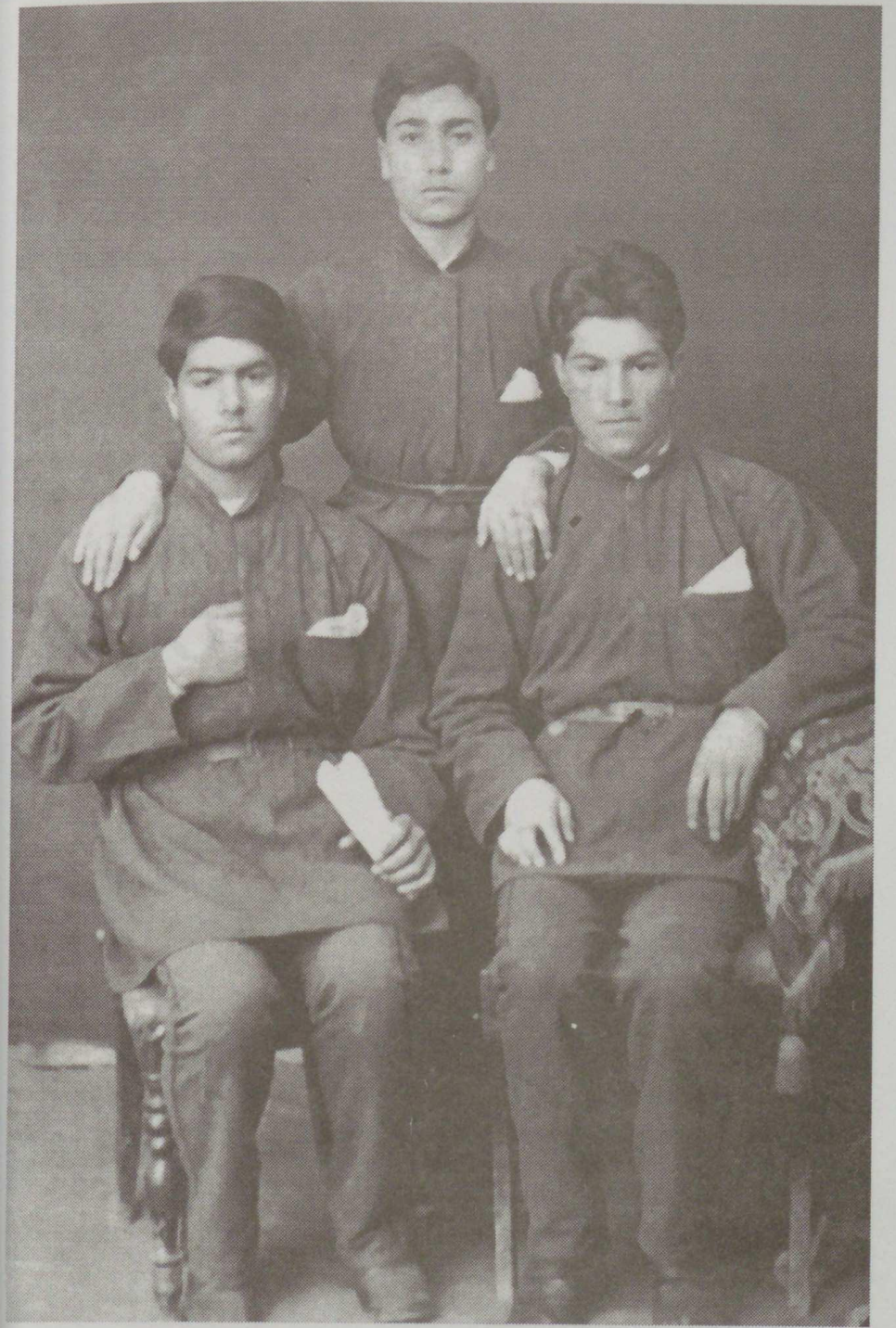
Mənim üçün baş çürəyə təvədə edirik. Mənim
 üçün baş çürəyə təvədə edirik. Mənim üçün baş
 çürəyə təvədə edirik. Mənim üçün baş çürəyə
 təvədə edirik. Mənim üçün baş çürəyə təvədə
 edirik. Mənim üçün baş çürəyə təvədə edirik.

Əzizə Badisəbə

1918

15 yanvar 51

Əzizə Badisəbə

Qori Seminariyasında tələbəlik illəri

Qor Seminarında fəlsəfi illər

FİRİDUN BƏYİN MÜXTƏLİF ŞƏXSLƏRƏ MƏKTUBLARI

F-13 sentyabr 1895
5191 rəvayət təvən

F. 12. a. v. 14

В мект. Теория, Биринчи Түгөһүн
Учурдо Теорияго үлүлү
Түгөһүнүң Биринчи Түгөһүнүң
Биринчи Түгөһүнүң Биринчи Түгөһүнүң

Bəradəri-mehribanım Əbdürrəhman ağa,

Ümdə mətləb cənabınızın səhih və salim olmasıdır, sa-
niya iltifat edib əhvalpürsan olsanız, lillahilhəmd sağ və sa-
lamət varam. Dilicanda sizdən ayrıldıqdan bir neçə gün
sonra Qarabağa gedib, olan əhvalatı atama, bacılarıma və
sair qohum-əqrabaya söylədim. Cümləsi şad və xoşhal ol-
dular. Hamıdan ziyadə bacılarım sevindilər ki, sizin kimi nə-
cib silsilə ilə qohum olmaq bizə müyəssər oldu və atamın,
bacılarımın arzusu budur ki, tezliklə bu iş itmamə yetsin.
Ona binaən Sizdən və zihörmət Fatma xanımdan təvəqqe
və iltimas edir ki, bu iş tezlikcən əncama yetməyə izn verə-
siniz ki, mən də yazım atam və bacılarımdan birisi gəlib əq-
di-nikah etsinlər və qış düşməmiş mən də gəlib Badisəbanı
gətirim. Çünki qışda yollar tutulur, çox soyuq və sazaq olur
və məndən nə vəzifə Sizə yetişəcəksə, məlum buyurasınız
göndərim. Bu xüsusda bəradərim Məmmədə həm namə
yazmışam amma bu vaxta kimi ondan bir cavab yoxdur.
Bilmirəm səbəb nədir. Ümidvaram ki, tezlikcə kağıza cavab
yazıb məni xoşhal buyuracaqsınız. Ülyacənab Fatma xanı-
ma və sair dost-aşnaya ərzi-salam var. Baqi, cənabınızın
salamat və xoşbəxt olmağdır. Müxlisiniz Firidun Köçərli.

Fi-13 sentyabr 1895
İrəvan

F. 19, s.v. 14

В мест. Геогчай, Бакинск. Губернии
Учителю Геогчайского уч-ища
Раджабу Эфендиеву

Əziz mehribanım Rəcəb!

Kağızlarının arası kəsilməyinə səbəb, söz yoxdur ki,

mənim məkanımı və adresimi bilməməkdir. Bizi şagirdləri-
mizlə bəhəm Yekaterinadara göndəriblər. Buralar rus vila-
yətidir. Müsəlman ruhu və rayihəsi dərk olunmayıb. Amma
burada şəhərin ətrafında çoxlu çərkəs köyləri var. Çərkəs-
lər yaxşı tayfadırlar. Bizə hörmət edirlər. Mövlud bayramını
artıq təntənə ilə ifa etdik. Çərkəslərə xoş gəldi və ikinci də-
fə mərasimi-mövludu icra etmək üçün bizi yaxın kəndlər-
dən birinə apardılar və orada lazımına mehmannevazlığı
haqqımızda etdilər. Heyfa ki, nə onlar bizim dilimizi və nə
biz onların dilini anlamırıq. Rusca danışmaq lazım gəlir.
Çərkəslərin çoxu rus dilini bilir. Sizi mən unutmuram, siz də
məni unutmayın. Allah Sizi salamat və xoşbəxt eləsin. Ba-
disəbanın salamı var. Müəllimin Firidun.

Адрес: Екатеринодар, 8 школа.

13/ II -15 г.

F. 19, s.v. 16

Мест. Геогчай, Бакинск. Губ.
Учителю Раджабу Эфенди-заде

12 oktyabr 1915
Qori

Əizzı-Rəcəb!

Kağızın vüsul oldu, xeyli zaman idi ki, səndən kağız
yox idi, nigaran idim və təəccüb edirdim ki, nə əcəb Rəcəb-
dən kağız gəlməyir! Bəli! Biçarə Həcər bu qədər zəhmət
çəkdi, can çürütdü, axırı puç oldu. Öz əməyini də və bizim
əməyimizi də zay etdi. Onun belə vaxtsiz vəfat etməsi məni
xeyli pərişan və digərgun edibdir. Heç yaddan çıxara bilmi-

rəm. O biçarədən savayı yenə əmizadəm Fərhad bəy ki, xeyli qabil bir cavan idi və yenə başqa bir əmizadəm Hüseyin bəy – əvvəlinci Hacırla bir vaxtda, ikincisi davada əcəl şərbətini içməklə belə məni dağdar elədilər və ağır yükləri mənim üstümə töküldü. Allaha pənah! Təzə qəzetələri oxudunmu, xoşuna gəldimi? «Açıq söz» və «Qurtuluş» qəzetə adları deyilmi? «Açıq söz», yəni nə? «Qurtuluş» nə deməkdir?.. Bir adam ki, qəzetəyə ad qoymaqda aciz ola, daha ondan nə gözləmək?

Müəllimin Firidun.

F. 19, s.v. 16

Геогчай, Бакинск. Губ.
Учителю Раджабу Г. Эфендиеву

Mehribanım Rəcəb,

Çoxdandır ki, səndən bir əhval yoxdur. Bilmirəm sən mənə yazmısan, yoxsa mən sənə, unutmuşam. Hər halda sən mənim yazıb-yazmadığıma mültəfit olmayıb, gah da bir öz işindən və şüglündən məlumat ver. Nə üçün qəzetələrdə əhval yazmırsan? Mürnkün olsa, «Yeni iqbal»a hekayələrindən göndər, dərc olunsun. İstəyirsən, mən Üzeyirə yazım sənə barəndə və o sənə məxsusi təklif eləsin yazmağa. Bir neçə hekayələr yazandan sonra məcbur etmək olar ki, sənə qələm haqqı da verilsin. Badisəbanın sənə salamı var. Baqi, Allah amanında olmağını istəyirəm. Müəllimin Firidun.

17 dekabr 1915

Qori

F. 19, s.v. 16

Müşfiqi-mehribanım Həsən!

Sənin təbrik telini alıb şagirdlərə oxudum. Çox xoşhal oldular. Biz özümüz də çox şad olduq ki, əziz gündə bizi yad edibsən. Şagirdlər tərəfindən və öz tərəfimizdən səni təbrik edib salamat və xoşbəxt olmağını Cənabi-Həqdən təmənnə edirik. Sənin yazdığı kağızı da xeyli vaxtdır ki, almışam, amma macalım yox idi ki, cavabını yazaydım. Bu qədər biləsən ki, səni heç vaxtı biz unutmarıq və xatirin yamızda əzizdir və mən həmişə sənin kimi əxlaqi təmiz və qeyrətmənd şagirdlərimin vücudilə iftixar edirəm və sizin yaxşı sədanız qulağıma yetişəndə şadlanıram.

Heyfa ki, Bakıda qulluq etmək müyəssər olmayıbdır, amma bu qədər var ki, kəndlərə də işıq salmaq lazımdır və qaranlıqda qalanlarımızın halına yanmaq və onları nuri-mərifətlə işıqlandırmaq bizə borədur. Ümidvaram ki, Assula kəndinin camaatı sənin qədrini bilib cani-dildən səni sevcəklər. İnsana da hər şeydən artıq lazım olan həqiqi məhəbbətdir. Mən öz şagirdlərimin mənə olan məhəbbətini milyonlara vermərəm. Əgər layiqli şəriət müəllimi olmasa, şəriət dərslərini özün deyə bilərsən. Yox, əgər orada möhtərəm və elmi ruhani var isə, şəriət dərslərini onun öhdəsinə vagüzar etməyin uludur. Qərəz, öz işlərində sərhəsb ol və şüglündə səy və zihikmətinə azaltma. Camaatı özünə rağib eləməyə çalış.

Badisəbanın sənə salamı var. Yoldaşların dəxi cümləsi salam edirlər. Mən də xoşbəxt və salamat olmağını istəyirəm. Səni çox istəyən müəllimin Firidun Köçərli.

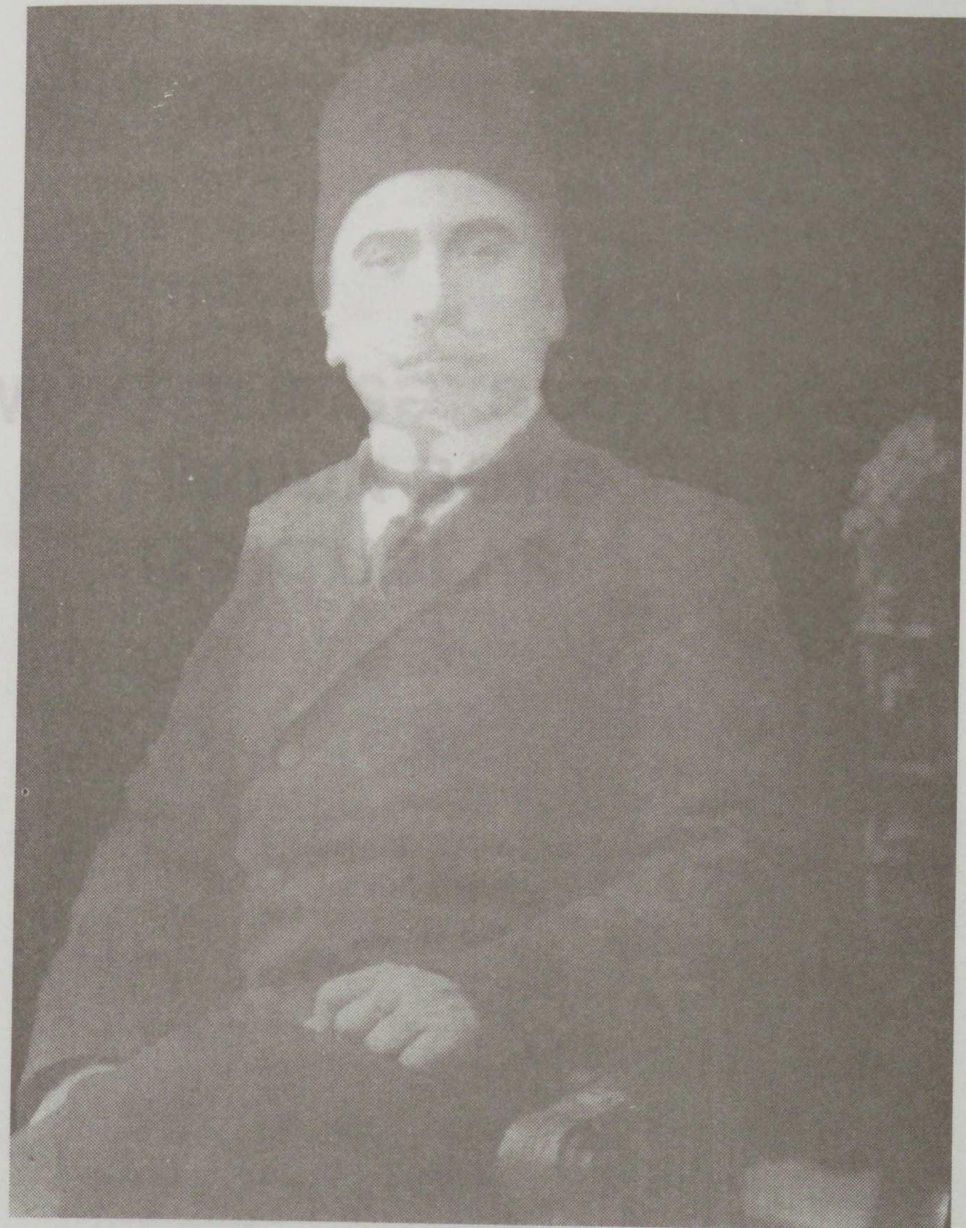
2 oktyabr 1916

Qori

Tez-tez kağız yazıb, öz əhvalından və işlərinin nə növ getməsindən məni hali edəsən. Firidun.

F. 19, s.v. 15

Müştəri tələblərini təmin etməyə çalışmalı. Müştəriyə xidmət etmək üçün özünü hazırlamalıdır. Müştəriyə xidmət etmək üçün özünü hazırlamalıdır. Müştəriyə xidmət etmək üçün özünü hazırlamalıdır. Müştəriyə xidmət etmək üçün özünü hazırlamalıdır.

MÜXTƏLİF ŞƏXSLƏRİN FİRİDUN BƏYƏ MƏKTUBLARI

Л. преподавателю Закавказского Училища Семипалатинского
Фирдун-Беку Корвардинскому
Его Высокоблагородию
Горь Тифлисского Училища и Училища Свободы
Кавказ

Горь
Его Высокоблагородию
Дорогие и милые супруги и родственники

[Одесса] Коллежская ул. д. 33 кв. 9

14.X.99

В. т. Горь (Тифл. губ.)
Берлинскому Училищу
Тифлисскому Училищу
Фирдун-Беку Корвардинскому
Его Высокоблагородию

января 2

1902 г.

Да, боже здоровья и счастья Вам и Ваших детей
милостиво, с поучением сердца Св. Елизаветы
Ек. Ст. и я душевно поздравляю Вас с монаршим

Кавказ
Гор. Гори Тифлис. губ.
Его Высокородию
Фридун-Беку Кочарлинскому
Г. преподавателью Закавк. Учит. Семинарии

[Одесса] Коглевская ул. д. 33 кв. 9
14.X.99

Дорогие и милые супруг и супруга!

Друзей забывать не хорошо. Шлем привет, желаем
всего наилучшего.

Уваж. и любящ. Вас А. и Вал. Чекерovy.

F. 19, s.v. 28

Его Высокородию
Фридунбеку Кочарлинскому
Вероучителью Татарского Отд.
Закавказской учит. семинарии
В г. Гори (Тифл. губ.)

12 янв. 1902 г.

Дорогой Фридун бек!

Ек. Ст. и я душевно поздравляем Вас с монаршею
милостью, с получением срденa Св. Станислава 2^й ст.
Дай, боже здоровья и счастья Вам и Бади Сабе!

Искренне преданный Вам П.Пракоп.*
Перед. поздр. Мамеду и Карповичу.

F. 19, s.v. 26

21.1.1902**

Гори
Его Высокоблагородию
Фридун беку Г. Кочарлинскому

Дорогой Фридун бек!

Был в Баку опять по известному Вам делу, опять
ничего не вышло. Поехал на один день, но Ганиев
опять задержал.

Письмо Ваше получил в самое хорошее время. Мы
обедали, был и Наджаф бек, выпили [за] Ваше здо-
ровье с хорошим тостом и дали телеграмму.

Поздравили Вас, притом лично, хотя Вы и были в
Тифлисе на праздниках, но о нас забыли. Передейте
наш искренний привет Саба баджи. До приятного сви-
дания. Любящий Вас ...***

2 января
Тифлис

F. 19, s.v. 24

* İmza bu cür oxunur.

** Poçt ştamprı

*** İmza oxunmur

Елисаветполь 1.1.04
Гори. Тифлис 14.1.04 *

Гор. Гори
Его Высокоблагородию
Г-ну Фридун-беку Кочарлинскому

Qibləgaha,

Ərzi-salamımı hüzurunuza yetirəndən sonra məlum edirəm ki, biz Əyricəyə iyirmi üçündə gedəcəyik. Əgər Siz və yainki uşaqlar bugünlərdə gəlsəniz, xəbər verəsiniz, gö-zətləyək, biryerdə getməyimiz çox yaxşı olardı. Baqi, Allah. Zülfüqar.

Ruzi-düşənbə 14 dekabr

F. 19, s.v. 22

Гор. Гори
Его Высокоблагородию
Г. Фридун беку Кочарлинскому
5/IX/1904 г.

Дорогой дядя!

Я назначен в Елисаветполь и выезжаю завтра. Шлю вам привет и благодарю за хлопоты обо мне. Поклон всем. Ваш Зульфугар.

F. 19, s.v. 22

* Poçt şampı

Елисаветполь 8.11.04
Гори. Тифлис 18.11.04*

Гор. Гори
Его Высокоблагородию
Г-ну Фридун-беку Кочарлинскому

Qibləgaha!

Çoxdandır ki, məktubi-müşfiqanəiz vüsul olub qəlbimi şad və könlümü abad etmişdi. Nəhayət, məktəbimizə təzə bir rəis qoyulmaq cəhətinə şığğilim artıq olub, cavabını əda etməyə macal tapmayırdım. İmdi bu neçə kəlimatı hüzurunuza göndərib, üzr istəyirəm və salamımı əziz mehribanə Badisəba bacı xidmətinə yetirib, bu mahi-mübarəki-ramazanda etdiyi ibadat və itaatın məqbulunu Xudavəndi-Həq-qimdən dilərəm. Allah.

Zülfüqar Şamani.

6 noyabr
Gəncə

F. 19, s.v. 22

* Poçt şampı

Елисаветполь 10.3.05
Гори. Тифлис. 19. III. 05*

Гор. Гори
Его высокоблагородию
Г-ну Фридун беку Кочарлинскому

Поздравляю Вас, сестру и детей с новрузом! Приветствую сестру днем ангела! Зульфугар.

F. 19, s.v. 22

15 мая 1906 г.

Бади Саба, играя на балконе, упала. У нее заболела голова и левая рука и задняя мягкая часть. Чтобы облегчить эти боли, Фридун, нарочно ей проиграть три раза в нарды, т.е. получить марс; после чего прошла у Бадисабы боли в этих частях тела.

Ф.Кочарли

Вәдәнинин balaca ağrısı [var].

Верно: Бади-Саба Гочарлиская.

Ağrılar çıxandan sonra balaca mars verildi. Fatma.

F. 19, s.v. 33

* Poçt ştamplı

Эривань. 7.3.14.
Гори Тифл. 9.3.14.*

Его высококородию
Фиридун беку
Г. Кочарлинскому
В гор. Гори

Sizin və Badisəbah xanımın eydi-şəriflərinizi təbrik edib, xoşbəxt və xoşvaxt olmağınızı təmənna edirik. Əziz və Haşım Nərimanbəyov.

F. 19, s.v. 20

Батум 5.6.14
Гори Тифл. 7.6.14**

Его Высокородию
Фридун-беку Кочарлинскому
г. Гори

Ustadi-möhtərəmim!

Bu gün səhərdən Batuma yetişdik. Çox gözəl şəhərdir... Dəryanın məlahəti isə bir başqa... Bizim bəxtirizdən hava lətif, dərya da, sakit. Hərgah yolda fırtına başlalmazsa, çox yaxşı olar. Bu gün gecə saat 3-də Sevastopola tərəf

* Poçt ştampları. Yeni təqvimlə müvafiq olaraq: 20 mart və 22 mart.

** Poçt ştamplı

yola düşəcəyik.

Badisəba xanıma, Həcər xanıma salam edirik. Rəcəb.

F. 19, s.v. 27

Его высокогородию
Фридун-беку Кочарлинскому
Сурам-Зиндиси

27 iyul 1914
Batum

Möhtərəm ata,

Siz mənə adresi – Suram-Zindisi – yazdınız. Mən də bu adres üzrə Sizə bayramda teleqraf etmişdim və ondan qabaq Müqəddəsətünnisa xanıma məktub göndərib onu təbrik etmişdim. Bilmirəm, gəlir Sizə çatır, ya ki yox. Bu gecə Trabzona və Halatanaya (?- *tərt.*) gediyorum. Hərçənd qorxuluq çoxdur, ancaq getməmək olmaz. Ümidvaram, mən qayıdana qədər öz əhvalınızdan bir şey yazasınız. Qayıdandan sonra, qismət olursa, çoxdan arzusunda olduğum müfəssəl bir kağız Sizə yazacağam. Şimdi adresinizdən şübhəliyəm. Dürrətünnisa xanıma, Mədinə xanıma, uşaqlara, Mustafa bəyə salam deyərsiniz. Badisəba xanıma salam yazmıyorum, çünki kağızın ona da dəxli var. Oğlun Əli.

F. 19, s.v. 21

Тифлис 17.10.14

Гори Тифл. 18.10.14*

В г. Гори
Его Высокородию
Фридун беку Кочарлинскому
В Татар. Отделение

Əzizim Firidun,

Bayramınızı Mustafa ağa ilə biryerdə təbrik edib, hamınızı öpürük və səni gözləyirik ki, gəlib bizi yad-bud edəsən. Çün biz getməkdən aciziz. Təkrar səni öpürük. Vəssalam. Bəradərin Məmməd.

F. 19, s.v. 25

Гор. Гори. Тиф. Г.
Фридун-беку
Г-ну Кочарлинскому
(Татар. Отдел.)

Hər iki möhtərəmlərimizin novruzunu təbrik edirik. Müxlis və möhübbiniz Fərhad Ağayev, Yusif Əliyev.
Bakı

F. 19, s.v. 17

* Poçt ştamplı

Его высокоблагородию
Фридун беку г. Кочарлинскому
гор. Гори
Татарское Отдел.

Ustadi-mükərrəm!*

Bə'd əz salam,

Qoridə olduqları vaxt kapitan, imdi podpolkovnik Murad Cəray Tlexasinin zövcəsi Antonina Filipovna Sizə və Badisəba xanıma salam ediyor. Məzkurə məndən xahiş etmişdir ki, Sizə yazım. Bə'dəh Ağə Salehin və Qurban İbrahimovun sizə salamı vardır. Mən istəyirəm dübarə Zabratə gedim. Heç olmasa, bir çox şeydəni artıq sevdiyim gözəl məktublarınızı alaram.

Ayn. Mim.

F. 19, s.v. 18

В гор. Гори
Его высокоблагородию
Фридун беку Г-ну Кочарлинскому
В Татарском Отделении

Ağə-girama Firidun bəy,

Salam-duadan sonra məlumunuz ola ki, Əsəd ağə, əzizə Diləfruz və əizzi Bəhmən sağ və salamat gəlib Salah-

* Məktubun yazıldığı açıqçadan məlum olur ki, Vladiqafqazdan göndərilmişdir.

liya çıxdılar.

Sizlərin sağ və salamatlığını danışdılar. Çox şad olduq. Əsəd ağə gedən vaxt Tiflisə mən də gedirdim. Vağzaldan naxoşlayıb mən qayıtdım. Yoxsa mən özüm də gedəcək idim Qoriyə Sizin ilə görüşməyə. Əsəd ağə burada söylədi ki, Fərhad bəy bu ayın əvvəlində gələcək Qoriyə və əzizə Badisəba ilə gedəcəklər Qarabağa. Sizin buradan ötən vaxtınızı əgər bilsəm, vağzala gələrəm, görüşərik. Anıam bir neçə gündür ki, naxoşluğundan yaxşıdır. Əsəd ağə burada söylədi ki, əzizə Badisəba onlar gələn vaxt nasazlayıb. Mən təvəqqe edirəm ki, ondan da bizə bir əhval yazasan görə necə oldu ... Sultan bacıya salam edirik və mən də əzizə Badisəbanı və Sizi öpürəm. Burada bir özge əhval yoxdur ki, yazam. Hamımız sağ və salamat varıq.

Baqi, sağlığınız. Əgər mənim kağızım gedincə Fərhad bəy Sizə gəlsə, ona da məndən salam edəsən və özünə də deyəsən ki, keçən dəfə buraya tufəngli gəlib gətirdi, bilmədik, sonra eşitdik ki, buradan gedəndən sonra bir neçə tufəng alıb. İmdi xəbərdar olsun ki, əgər buraya tufəngli gəlsə, əlindən alacayıq. Baqi, vəssalam. Dübarə Sizi öpürəm.

Fi-mahi-aprelin onunda
Əbdürrəhman

F. 19, s.v. 19

Фиридун-Беку Кочарлинскому
Учителю Уч.Семинарии
Гор. Гори (Тифлис. губ.)

Bəradər Firidun!

Adresini bilməməyə görə kağız yazam bilmədim. İndi yə-

qin gəlibdən Qoriyə. Bayramınız mübarək olsun. Biz avqustun 3-dən burada oluruq. Bu saat Rudabəni burada qoyub gedirəm poxoda. Terasski oblastı piyada gəzəcəyəm. Sentyabrın 8-dən sonra harada olacağam, məlum deyil. İnşallah, yazaram. Hamıya əzi-salamımız var. Öpürəm səni. Zülfüqar.

22 avqust
Pyatiqorski

F. 19, s.v. 22

В гор. Гори
Его Высокоблагородию
Фридун беку г-ну Кочарлинскому
В Татарское Отделение

Bəradəri-mehribanım Firidun,

Bir aydan ziyadədir ki, səndən bizlərə kağız yoxdur. Doğrusu, sənin bu xamuşluğun bizi bir az təəccübləndirir. Yaz görək, necə dolanırsınız? Bizlər, şükür Xudaya, salamat varıq. İki həftə olur ki, Kutaisin havası xarab olubdur. Yağış, qar və külək lap bizi tənqə gətiribdir. Kağızına muntəzirəm. Mənim qulluğum barədə bir para təzə əhvallar var. Axırı düzəlməmiş bir şey yazsa bilmərəm. Üçümüz də hamınızı bus edirik. İsmayıl.

Hacər xanım sizdən küsübdür və deyir ki, sizlərə belə yazam. Cavabını yazın.

2 mart

F. 19, s.v. 23

Dekabrın 5-də
Kutayis

Bəradərim Firidun,

Əizza Fatimə xanım öz fəmilinə səni o qədər kök yazdı ki, bir saatdır ki, gözləyirəm ki, qurusun, mən də bu üzündə yazam bir şey. Doğrusu, bilməyirəm səbəb nədir ki, Məmməd qağamdan bu vaxta qədər mənə kağız yoxdur. Hətta ondan axırıncı kağızımda bir əhvali-məşədi çox vacib idi, ona da bir şey yazmayıb. İndi bilməyirəm, yəqin digər Talaya gedibdir. Heç olmasa, orayasa da yazaram. Bu gün Mənsur qağama bir kağız yazdım ki, Əizza Mədinə xanımdan bir əhval bilib mənə yazsın. Görüm kağızım şeylər və pul ilə ona çatıbdırımı? Əizza Əhmədin işindən indi bir şey eləmək olmaz. Qabaqca gərək mənim öz işim düzələ, sonra onun işi. Cavada kağız yazmışam, Rüstəmin işindən bizə bir əhval yazsın. Hələ bir cavab yoxdur. Əizza Badisəbanın və sənin üzünüzdən bərk-bərk bus edirəm. Cavanşirgil sizə salam edirlər. Bizdən Cahangirə salam et. Bəradərin İsmayıl Vəkilzadə.

Bu gün başladı qar yağmağa, dekabrın 9-da. Bu saat «Qafqaz»da oxudum, mütercim yeri sərdarın dəftərxanasında verir Bədir Rəhimova. Bilmirəm, kimdir o Rəhimov.

İsmayıl

F. 19, s.v. 29

29
 2010
 2010
 2010
 2010

MÜXTƏLİF ŞƏXSLƏRİN BADİSƏBA XANIMA MƏKTUBLARI

Batəbənin Əhməd
Şeyh-Qasax
Mey 6 günündə
1897 sənə

1897 sənə
Mey 18-21

F. 13 s. v. 82

F. 25 mart-iyun
1898 kətəb

görsən ki, bu kətəb sənə yazılan Tələffüz edirik ki, bu kətəb
Bənim ki, əziz Fəridin Qasaxdan gəlmişdir.
Bənim ki, əziz Fəridin Qasax nə eyni qədər nə eyni qədər
Tələffüz edirik ki, bu kətəb sənə yazılan Tələffüz edirik ki, bu kətəb
Bənim ki, əziz Fəridin Qasaxdan gəlmişdir.

Əzizim Badisəba,

Bu gün sənin kağızın mənə çatdı və mən də çox şad oldum. Sən yazırsan ki, ananın naxoşluğu səni çox intizara salıb. Əzizim, mənim özüm də sən günlüyəm, çünki evimiz yaylağa gedəndə mənə məlum olmadı. Ancaq on gün bundan irəli Osman əmim külfəti ilə gəlib buradan yaylağa gedirdilər və xalam dedi ki, anam bizimlə yaylağa gedəcəkdi, amma sonra xəyalını dəyişib dağ yolu ilə getdi və özü də bir az naxoş idi, amma bu günlərdə yaylaqdan gələn var idi və dedi ki, indi qurtarıb, yaxşıdır. Firidun bəyin kağızını əziz Əbdürrəhman qağama göndərdim. Sən yazırsan ki, ayın 12-də Qarabağa gedəcəksən, amma yazmırsan ki, nə vədə, günüz, yoxsa gecə maşını ilə. Yaz görüm hansı poyezd ilə ötcəksiz, mən də ona görə iş görüm. Özün də çox sağ ol ki, gedəndə mənə məlum etdin və mənə də pəpaq alıb göndərdin. Daha bəsdir, çünki vaxtım yoxdur. Firidun bəyə məndən çox salam elə. Hamı burada olan qohum-əqrəba sənə salam edirlər. Mən də sənün üzündən öpürəm.

Bəraderin Əhməd
Şəhri-Qazax
Ayın 6 günündə
1897 sənə

F. 19, s. v. 95

Fi-25 mahi-iyun
1898, Kutais

Əzizim Badisəba, zeydə ömrəhü,

Bilmirəm ki, əzizim Firidun Qarabağdan gəldimi, ona görə bu kağızı sənə yazıram. Təəccüb edirəm ki, bu qədər

vaxtda bir kağız yazmadığınıza bəis nədir və bir də mən gələn vaxt biz məsləhəti ələ gördük, gərək imtahan qurtaran kimi siz buraya gələ idiniz. Firidunun Qarabağa getməyi də ittifaq düşəndən sonra gərək sən yəqin gəldin orada Qoridə tək olmayaydın. Görünür ki, sənə Qoridə tək qalmaq burada bizimlə olmaqdan da artıqdır və yəqin bizimlə görüşmək ol qədr sənə zəhmətəlidir ki, Qoridə qalmağa razı olursan ki, bizimlə biryerdə olmayasan. Kutaisin havası indiyə qədər qayət soyuq olur. Sərinlikdən də keçib və bizə də həman mənzildə iki otaq da artıq veriblər, yerimiz də çox gəndir. Kütahi Firidun oraya gələn kimi məsləhəti biryərə qoyub və əgər bir özgə işinizə mümaniet olmasa, bizə gələsiz. Əzizim Firidun, əgər bilsən ki, anam sənün gəlmədiyini fikrinə düşəndə sənə nə deyirsə, ol vaxt yüz dəfə Kutaisə gəlməyə razı olursan ki, o sözlər sənə bir də deyilməyə. Əvvəla, əgər Qoridə qalmaq məramınızda isə, ol vaxt buraya gələsiniz ki, yayda bizimlə biryerdə olaq və əgər Qarabağa getmək məramınızda var isə, ol vaxt bir-iki həftə bizdə qalın və buradan Şuşaya gedin. Bizim hamımız sizin ikinizi də öpüb, çox və çox salamlar edirik.

Məmməd

F. 19, s. v. 97

Mayın 15-də
1901 sənə

Əzizim Badisəba bacı,

Bizlər, əlhəmdülillah, sağ və salamat varıq, Allah-Taala sizlərin də həmişə canınızı sağ və kefinizi kök eləsin, amin. Biz oradan gələndə sən naxoş idin. Ondan çox intizarlı qaldıq. Hərçənd bizdən sonra oradan gələn çox oldu,

amma yenə intizarlıyıq. Özünün və Firidun bəyin əhvalınızı bizə tez-tez yaz görək, qızdırma ilə nə qayıırırsan. Anam yazıb təvəqqe eləmişdi ki, bizim hamımız və sən gedək yaylağa. Amma bir neçə səbəblərə görə getməyirik və bacım deyir ki, sən hər nə tövr isə get yaylağa, çünki sən yaylağa getməsən, o qızdırma sənin canından çıxmaz. Axırda ya Qoridə qalacaqsan və ya Qalaya gedib gələndə Əyricəyə gedəcəksən və hər ikisi sənin qızdırmanı bərkidər. Axırda canını xarab eləyə bilər. Firidun bəy də yayda azaddır. Hər ikiniz gedib yaylaqda gəzə bilərsiniz. Buradan Dilicana gedib və oradan atnan rahat yaylağa getmək olar. Daha burada bir təzə əhval yoxdur ki, yazam. Daha salamat ol, bizim hamımızın tərəfimizdən Firidun bəyə çoxlu ərzi-salam de və hamımız səni öpürük. Vəssalam.

Dürrətünnisa

F. 19, s. v. 92

Его Высокоблагородию
Фиридунбеку Кочарлинскому
(для передачи Бади Сабе).

8/III/1902

Вероучителю Татар. Отд. при Завкавк. Учит. семинарии.

В г. Гори (Тифл. г.)

Глубокопочтимые Фиридун бек и Бадисаба!

Ек. Ст. и я душевно поздравляем вас с Новруз-байрамом, желаем здоровья и счастья!

Бади Сабу поздравляем со днем ангела. Шлем привет Мухтаровым. Благодарим за гостеприимство.

6 марта
Ваш П.П.*

F. 19, s. v. 31

Дорогая Бадсаба!

Поздравляю Вас и Фиридуна с праздником и желаю встретить и провести его в добром здравии и благополучии.

Ваша Е.Меликова
1903 года 9 марта

F. 19, s. v. 96

Martin 20-də
1904 sənə

Əzizə Badisəba bacı,

Çoxdan bəri sizdən kağız yoxdur. Niyə kağız yazmıyorsunuz? Bacım çox naxoşdur. Salahlıdan gələndən bəri naxoş idi, amma qulaq asmıyordu, amma bir neçə gün bundan qabaq bərk naxoşladı. Elə ki, heç bir dəqiqə nə gecə, nə günüz rahatlığı yox idi, amma bu sabahdan bəri bir az yaxşıdır və qızdırması heç yənməyirdi, imdi bir az yenif. Bir neçə gün bizi lap qorxutdu. Həkimin deməyinə görə, çox qorxuludur. Bu neçə gün də elə deyirdi ki, ölürəm, mən də bilmirəm, bacımı rahat edim, yoxsa uşaqlara baxım. Qərəz ki, elə darıxıram ki, bilmirəm, nə qayıırım. Yaz görək sən

* Павел Прихня.

qızdırnan nə qayırır, kəsibmi? Bacımın naxoşluğu əvvəlki naxoşluğudur. İki il bundan qabaq yenə belə bərk olmuşdu. Yaz görək bu prazdniklərdə bir yerə gedəcəksizmi? Daha salamat ol. Səni çox-çox öpürəm. Firidun bəyə məndən çox salam de.

Bacın Dürrətünnisa.

F. 19, s.v. 92

Его Высокородию
Фиридун беку
Г-ну Кочарлинскому
(Для передачи Бади-Сабе)
Вероучителью Татарского отд.
В г. Гори (Тифл. губ.)

Глубокоуважаемая Бади-Саба!

Поздравляем Вас с днем рождения и Нового года. Желаем здоровья и всего лучшего в жизни. Наш привет Фиридун беку. Уважающая Вас Ек.Прихня и уваж. Вас П.Прихня.

8/III-1906 г.

Привет Абдул Али беку и бывшим сослуживцам.

Ваш друг П.П.

Милочка, Сережа и Глебик здоровы, тоже шлют привет дорогим друзьям!

F. 19, s.v. 98

В г. Гори
Его Высокородию
Фиридунбеку Кочарлинскому
Для передачи Бади Сабе Кочарлинской

8/III/1907 г.

Глубокопочетаемых Бади Сабу и Фиридун бека, сердечно поздравляем с Новруз-байрамом и со днем рождения Бади Саба, желаем обоим здоровья, счастья и долголетия! Привет обоим в пед. Ваши Абдул-Али, Ек. и Пав.

F. 19, s.v. 30

Его Высокородию
Фиридун беку Кочарлинскому
Вероучителью Татарского отд.
при Закавказ. Учит. Семинарии
Для передачи Бади-Сабе
В г. Гори (Тифл. губ.)

7 марта 1909 г.
г. Ахалцики

Глубокоуважаемая Бади-Саба!

Я и Павел Вакулович поздравляем Вас с днем рождения, желаем здоровья и всех благ в мире. Наш искренний привет многоуважаемому Фиридун беку, Мак. Вак. с семьей и всем знакомым. Как поживаете и

отчего не пишете? Искренно уважающие Вас Ек. Прих-
ня и Пав. Прихня.

F. 19, s. v. 98

Дорогая сестра!

После вашего быстрого отъезда мы очень беспокоились о Ханум бажи и Вас, так как перед отъездом Вы сразу изменились. Но теперь слава Богу, что у Ханум бажи благополучный исход болезни. По словам брата, она при нем чувствовала себя нечего себе. Надеюсь, что Вы скоро приедете и потому не спрашиваю Вашего ценного здоровья. Как поживает Дилафруз бажи, здорова ли? Мы слышали, что Абдуррахман дядя только что оправился от болезни, здоров ли он теперь? Мы тут без Матрены Гауфман справляемся лучше, чем нужно было ожидать, но конечно, больше не едим пищи высоких аристократических блюд, а вернулись к милым гейлюсупам и бозбашам. Два дня обед готовил удаленький поваренок Мустафа и представьте себе, он лучше нас смотрел за приготовлениями пищи Матреной. Сегодня праздник, а завтра «ашура» и я не пойду получать просвещения, а потому засучу рукава, покажу свое искусство.

Что же касается Горийской погоды, то в Гори небо пасмурно, будто сердится на нас, хороший грязь и слякоть от таяния снега, выпавшего после Вас на два-три вершка. Губа бажи желает скорого выздоровления Ханум бажи и шлет всем привет. Конечно, Вы знаете, что без Вас у нас холостячная жизнь и потому как можно скорее приезжайте. Я тоже желаю Ханум бажи скорого выздоровления и шлю искренний привет Абдуррахман дяде, Асад ами, Абаяд биби, Дилафруз бажи, Малекси-

ме и Нигяру. Скажите Нигяр, что у меня времени нет, чтобы писать ей письмо.

До свидания.

Целую Ваши руки.

Ваша (подпись)*

6 декабря 1912.

Гори.

F. 19, s. v. 13

1.1.14**

Гори Тифлис. губерн.
Е.В.Б. Бади Саба ханум Кочарлинской
Учительская Семинария

Многоуважаемая Бади Саба, ханума Фиридун бек!

Шлю вам привет и поздравление с новым годом. Желаю здоровья и всего лучшего в жизни!

Глубокоуважающая вас и преданная вам А.Чернова.

Когда будете в Тифлисе, зайдите ко мне.

F. 19, s. v. 32

Nuri-çeşmim Badisəba,

Kağızın bizə vüsul olub, ürəyimizi şad elədi. İyirmi gün

* «Ажар» imzası aydın oxunur.

** Poçt ştamplı.

olur ki, Məmməd qağamdan bizə kağız yoxdur. Səbəbini bilmirik. Bu gün bir kağız göndərdik Mənsur əmimə, osa da bizə bir əhval yazsın, görək necədirlər. Mənim bu dəfə Qazağa getməyim çox çətinidir. Amma getmək lazımdır, çünki anam bizdən inciyibdir və əgər getməsəm, mənim Qoriyə getməyim bilmümkündür, çünki qardaşına o qədər izn vermeyirlər ki, Qoriyə dönməyə vaxt ola. Düz Salahlıya gedəcəyik. Əgər Tiflisdən bir xəbər bilsəniz, bizə də yazasan. Ürəkdən öpüb, alişan Firidun bəyə ərzi-salam edirəm. Cahangirə məndən salam et. Bacın Fatma xanım Vəkilova

F. 19, s. v. 29

Əzizim, nuri-didəm Badisəba,

Hərçəndi sizin susmağınıza baxanda gərək yazmaya idim sizə kağız və neçə vaxtda yazmayıb da gözləyirdim. Görünür ki, məni yaddan çıxarıbsız. Kağız yazıb özüm elə özümü sizin yadınıza gətirdim. Mən elə bilir idim, mənim hörmətim və sizin məhəbbətiniz mənə bir az da artıq olar. İndi artıq məhəbbət necə ola, daha yada gəlmirəm? Misaldır ki, gül beytində reyhan arada itər. Zərər yoxdur, hərçəndi gərək məhəbbət iki tərəfdən olsun. Amma mən sizdən məhəbbətimi kəsməyəcəyəm. Axırda siz də görərsiz ki, mənim yazmağım düz imiş. Hərçəndi sizin yazdığınız kağızları mən oxuyur idim. Amma kağızın heç birində yazmayırsız görək, siz yayda harada olacaqsız. Məmməd qağam bu il yaylağa gəlir. Əsədullanın evi heç nə qalmayıb. Bu ayın 25-də köçəcəyik. Əgər xahiş eləsəniz ki, məni razı edəsiniz və könlümü alasız, onda siz də yaylağa gəlin ki, bu il yay fəslini biryerdə keçirək və özgə bir yerə getmək fikriniz var isə, onda yazıb bizə də bildirəsiniz. Daha burada bir özgə əhval yoxdur ki, yazam. Səni və Firidun bəyi öpürəm. Abihəyat səni öpüb Firidun bəyə salam edir. Baqi, sağlı-

ğınız, vəssalam.

Fi-mahi-mayın 16-da
Əbdürrəhman

F. 19, s. v. 93

УВАЖАЕМАЯ Т. КОЧАРЛИНСКАЯ!

В связи с тем, что Министерство просвещения Азербайджанской ССР приступило к составлению архивного сборника по истории организации и дальнейшего развития педучебных заведений в Азербайджане, обращаюсь к Вам с просьбой помочь нам в этом отношении и сообщить все, что Вам известно по вопросу организации в г. Казахе учительского института, первым директором которого был Ваш муж, а именно: когда он был организован, контингент учащихся и педагогов, материальная база и т.д.

С приветом

Уважающий Вас, [Подпись] (Д.Алескеров)

F. 19, s. v. 94

Əzizim, nuri-çəşmim Badisəba,

Dün sənin kağızını təslim aldım. Sağ və salamat olduğunu bilib, ziyadə şad oldum. Məndən sorursan ki, almaq istədiyim qız urusdur, yoxsa müsəlman. Özü urusdur, amma çox yaxşı qızıdır. Hərçəndi varı yoxdur. Mənə qızın özü lazımdır, nəinki varı və urus olmaqdan bir şeyi olmaz. Nə olur, İbrahim dayım da urus qızı aldı. Görək kimdən pisdir və hansı qohumlarımız ondan yaxşıdı və ağılımda var ki, bugünlərdə bir kağız yazıb anamdan izn istəyim və bir də

yazırsan ki, anam Salahlıda mənə qız seçib. Onu bil ki, artıq işdir, əgər bu qızı mənə versələr, özgə qız almaq ağılımda yoxdur. Yazırsan ki, prazdniklərdə Kutaisə gedəcəksən və mənə də oraya çağırırsan. Prazdnikdə deyil ki, olsun ki, buradan on il bir yerə göndərsələr, heç də getməyim. Buradan bir yerə getmək çox çətinidir. Məndən hamıya salam söylə. Səni və Firidun bəyi öpürəm.

Bəraderin Əhməd

F. 19, s.v. 95

Ее Высокоблагородию
Г-ж Бадисабе ханум Кочарлинской
От А.Е.

Дорогая сестра!

Слава Богу, мы все живем здорово. Я получила отметку, у меня все хорошо, только одна «3» и одна «2». И то Вы сами знаете по какому. Остальное хорошо. Простите, что я плохо написала. Поклон всем. На другой раз хорошо напишу.

Поздравляю с Гурбан байрамом.

F. 19, s.v. 99

М = И
Кочарлинской

Дорогая сестра!

Поздравляю с днем рождения и желаю провести в радости и счастье много таких дорогих и приятных для нас всех дней.

Люб. Вас Агар

F. 19, s.v. 99

yazısan ki, anam Salahida mane az sevib. Onu N. M. K.
 (Korvinin köyü) yolda yoxdur. Yazısan ki, pişinin... Kulağa gedəcək...
 son vətəni də omu... yazıda deyil ki, olsun...
 M. buradan on... T....
 Buradan bu...
 1909-cu ilin...
 1909-cu ilin...
 1909-cu ilin...
 1909-cu ilin...
 1909-cu ilin...

1909-cu ilin...

1909-cu ilin...

Её Высочество
 Г-жа Багдасаровна
 От А.Е.

Дорогая бабушка!

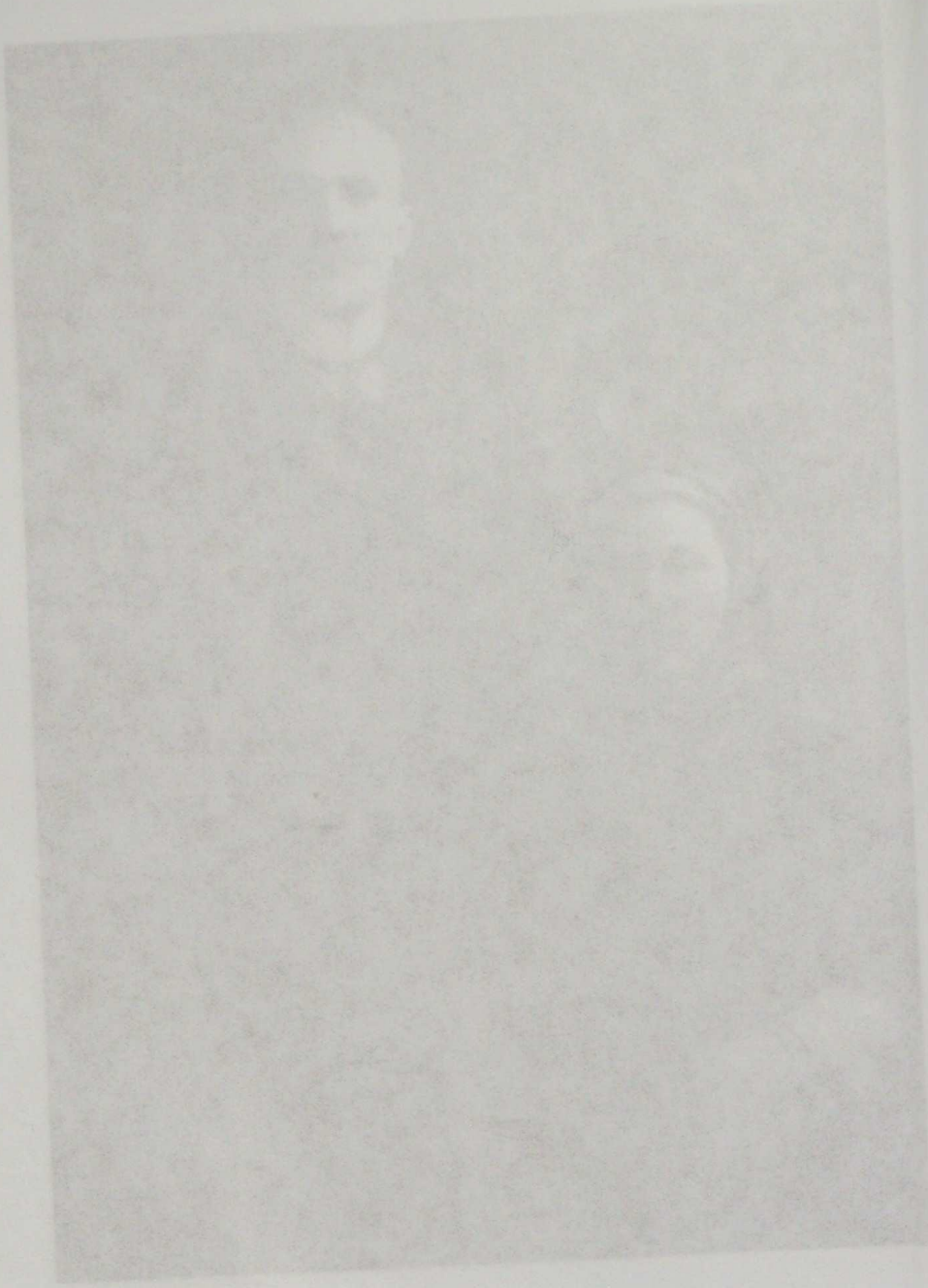
Спасибо тебе, моя бабушка, за всё, что ты сделала за мою жизнь. Я получила от тебя много хорошего, только одна «3» и одна «2»...
 Прости, что я плохо написала. Поклон всем. На другой раз хорошо напишу.

Поднимаюсь с Гурбанбайханом.

1909-cu ilin...

Ömrün xoşbəxt günləri

Ömrün xəstəxana günləri

BADISƏBA XANIMA AİD MÜXTƏLİF SƏNƏDLƏR

Badisəba Mustafə qızı Köçəri
1922-ci ilin 12-15 avqust tarixində
...
...
...

Tərcümei-hal

Mən, Badi-saba Mustafa qızı Köçərli, 1881-ci il mart ayının 22-də Qazax rayonunun Salahlı kəndində anadan olmuşam. Hələ 5 yaşım tamam olmamış atam ölüb, 8 uşaqla anam dul qalıb. Kasıb bir ailədən olduğumuza görə çox zəhmətlə böyütmüşdür. 16 yaşında məni ərə veriblər qardaşımın məktəb yoldaşı, Qori seminariyasının müəllimi Firidun bəy Köçərliyə. 1920-ci ilə qədər evdar qadın olmuşam. Yoldaşım öləndən sonra 1921-ci ildə Maarif Komissarlığının əmri ilə Bakı Pedaqoji Texnikumunda tərbiyəçi olmuşam. Yoldaşım müəllim olduğundan məni evdə oxutmuşdu. 1922-ci ildə Bakı Ped. İnstitutunun Ümumi şöbəsində oxumuşam. 1925-ci ildə mayın 1-də Maarif Komissarlığının əmri ilə Zaqatala Ped. Texnikumunu təşkil etmək üçün məni o rayona direktor göndərmişlər. 1929-cu ilin sentyabr ayına qədər orada qulluq etmişəm. 1929-cu ilin oktyabr ayında Maarif Komissarlığının əmri ilə, Quba Ped. Texnikumunun təsərrüfat işləri pozğun olduğuna görə, mən o rayonda müdir müavini vəzifəsində işləmişəm direktor ucebni çasta baxıb. Qubada olduğum zaman xəstə olduğuma görə doktorların göstərişi ilə Bakıya gəlmişəm. 5 ay müalicədən sonra 1930-cu ilin oktyabrında Maarif Komissarlığının əmri ilə Nuxa 2 №-li uşaq evini təşkil etmək üçün direktor göndəriblər. Bu günə qədər burada işləyirəm. Bu işlədiyim zaman zəhmətimə hökumətimiz qiymət verərək, 1945-ci ildə əməkdar müəllimə adı veriblər. 1946-cı ilin martında «Şərəf nişanı» ordeni və həmin ildə «Qafqaz oborona» medalı veriblər. Qohumlarımdan 1 qardaşım və 1 bacım var. Qardaşım Kirova[bad]da işləyir və pensiya alır. Bacım isə evdar qadındır.

Xarici ölkələrdə qohumum yoxdur.

Nuxa 2 №-li uşaq evinin müdiriəsi

Badi-saba Mustafa qızı Köçərli

20/IV-48

F. 19, s.v. 87

Список

Вещей, жертвуемых вдовой Ф.Кочарлинского Б.Кочарлинской Казахской народной больнице:

1. Железная кровать – 1 шт.
2. Матрас шерстяной – 1 шт.
3. Мутака шерстяная – 1 шт.
4. Ванна-сидячая-цинковая – 1 шт.
5. Подставное судно-фарфоровое – 1 шт.

Означенные в сем списке вещи от Б.Кочарлинской принял

[Подпись]

Исфандияр Али Искендеров

11/1 – 21

F. 19, s.v. 88

Список

Вещей, вновь пожертвуемых вдовой Ф.Кочарлинского Б.Кочарлинской Казахскому детскому приюту января 11 дня 1921 г.

1. Швейная машина – ручная – 1 шт.
2. Котел медный – 1 шт.
3. Фонарь для спальни – 1 шт.

По сему списку пожертвованные выше (пожертва) наименованные предметы получил.

Завед. дет. приютом [Подпись]

Присутствовал: член Дагкесама-нского сель. Комбеда. Исфандияр Али Искендеров

F. 19, s.v. 88

Список

Книг и журналов, жертвуемых Б. Кочарлинской Дагкесаманской трудовой школе:

1. «Балалара хадья», сочинение Ф. Кочарлинского – 1 экз.
2. «Сократ», сочин. Его же -- 1 экз.
3. «Священная история», его же – 3 экз.
4. «Рустам и Зораб», соч. Р. Эфендиева – 1 экз.
5. «Бир етимин наляси», соч. Багира Джаббарзаде – 1 экз.
6. «Рустамин руюси» А. Эфендиева – 1 экз.
7. «Шарабчи» Алиа Магомедзаде – 1 экз.
8. «Ики хикаят» (1. «Отец и сын» и 2. «Свидетельство луны»), соч. Абдуррагима Ахвердова – 1 экз.
9. «Мелик-Магомед», соч. Аликули хана Чиманзаманили – 1 экз.
10. «Мутааллимляра тохфя» Кер. Исмаилова – 1 экз.
11. «Адабийят», соч. Али-М. Нариманова – 1 экз.
12. «Китаб-ханя» прил. Газ. «Тарчуман» - 1 экз.
13. «Милли мянзумя», соч. Г. Агаев – 1 экз.
14. «Чочук дуньяси» журнал – 1 экз.
15. «Русчая логат», словарь – 1 экз.
16. «Грамматика» арабская – 1 экз.
17. «Карапет», соч. М. М. Трубачева – 1 экз.
18. «Мяктяб» журнал № 4 и 5 – 2 экз.
19. «Тюркская азбука» - 1 экз.
20. Журнал «Молла Насраддин» за 1911 г. 1912 г., 1913 г., 1914 г., 1917 г.

1911 г. – 47 экз.

1912 г. – 9 экз.

1913 г. – 28 экз.

1914 г. – 25 экз.

1917 г. – 16 экз.

21. Журнал «Бахлул» за 1907 г. – 4 экз.
22. Журнал «Калният» за 1912-1913 гг. – 8 экз.
23. Географические карты – стенные – 3 экз.

1921 года января 11 дня. Означенные в сем списке книги, журналы и карты принял Заведующий Дагкесаманской трудовой школой [Подпись]

При сдаче и приеме по сему списку книг, журналов и карт присутствовал: член Дагкес. Комбеда И. Али Искендеров

F. 19, s. v. 88

Список вещей и книг, пожертвованных женой Фиридуна Кочарлинского Бадисабой Кочарлинской разным учреждениям:

1. Казахскому детскому дому (приюту), согласно акта от 4 октября 1920 года, следующие вещи:

1. Один палас в семь аршин, 2. Один шерстяной матрас, 3. Одно одеяло из шерсти, 4. Две пуховые подушки, 5. Один мафраш, 6. Одна вышитая полотняная новая скатерть в пять с половиной аршин, 7. Одна белая подержанная скатерть, 8. Один шелковый шарф в два метра, 9. Два куса кисе по три аршина, 10. Четыре носовых платка, 11. Две пары носков, 12. Разные шелковые нитки, 13. Один жакет подержанный, 14. Один поднос, 15. Две сахарницы, 16. Две блюдечки, 17. Две солонки, 18. Один стакан, 19. Одна чернильница, 20. Два карандаша, 21. Одна ручка, 22. Один чемодан, 23. Одна кофточка, 24. Одна фуфайка, 25. Две свечи, 26. Одна пепельница, 27. Два медных больших подноса (маджмаи), 28. Один маленький шерстяной матрас,

29. «Балалара хадья» - два экземпляра, 30. «Кербалай Насир» - три экз., 31. «Адабийята даир» - два экз., 32. «Кудрати-худа» - три экзempl., 33. Сочин. Ахмедбека Джаваншир - один экз., 34. «Тюльки вя чах-чах бек» - два экз., 35. «Пушкин» - один экз., 36. «Коншу коншу олса, кер кыз аря эедяр» - один экз., 37. «Мирза Фатали Ахундов» - два экз., 38. «Ганун» - один экз., 39. «Ярларим» - один экз., 40. «Тарихи мукаддяс» - два экз., 41. «Литература Азербайджанских татар» - два экз., 42. «Кутуб-ханя» - четыре экз., 43. «Торчу вя балыг» - шесть экз., 44. ножей - три шт.

Согласно акта от 8 октября 1920 года, следующие вещи:

45. Две пряльни (джахра), 46. Два дараха.

Согласно расписке от 11 января 1921 года, следующие вещи: 47. Ручная швейная машина - один шт., 48. Кстел медный - один шт., 49. Фонарь для спальни - один шт.

II. Дагкесаманской трудовой школе следующие вещи, согласно расписке от 11 января 1921 г.:

1. «Балара хадья», сочин. Ф.Кочарлинского - 1 экз., 2. «Сократ», соч. его же - 1 экз., 3. «Священная история», соч. его же - 3 экз., 4. «Рустам и Зохраб» - 1 экз., 5. «Бир етимин наляси» - 1 экз., 6. «Рустамин рояси» - 1 экз., 7. «Шарабчи» - 1 экз., 8. «Ики хекаят» - 1 экз., 9. «Мялик-Магомед» - 1 экз., 10. «Мутааллимляря тохфа» - 1 экз., 11. «Адабийят» - 1 экз., 12. «Кютуб-ханя» - 1 экз., 13. «Милли мянзюмя» - 1 экз., 14. «Чочук дуньяси» - 1 экз., 15. «Русчая логат» - 1 экз., 16. «Грамматика арабская» - 1 экз., 17. «Карапет» - 1 экз., 18. «Мяктяб» - 2 экз., 19. «Тюркская азбука» - 1 экз., 20. Журнал «Молла Насраддин» за 1911 г. - 47 экз., за 1912 г. - 9 экз., за 1913 г. - 28 экз., за 1914 г. - 25 экз. и за 1917 г. - 16 экз., 21. Журнал «Бахлул» за 1907 г. - 4 экз., 22. Журнал «Калнийят» за 1912 и 1913 гг. -

8 экз., 23. Географические карты - стенные - 3 экз.

III. Казахской народной больнице согласно расписке от 11 января 1921 г., следующие вещи:

1. Железная кровать - одна шт., 2. Матрас шерстяной - одна шт., 3. Мутака шерстяная - одна шт., 4. Ванна сидячая - цинковая - одна шт., 5. Подставное судно-фарфоровое - одна шт.

IV. Отделу искусства Казахского уезда, согласно расписке от 11 января 1921 года, следующие вещи - книги:

1. «О олмасын-бу олсун» - один экз., 2. «Марал» - один экз., 3. «Хор-хор» - один экз., 4. «Гоншу-гоншу олса, кер гыз аря кедяр» - один экз., и 5. Две стенные картины в узких черных рамках.

Действительности разданных, означенных в описи, вещей Казахский уездревком удостоверяет. 23/1-1921.

[Печать]

Председатель Казахского Уездного Ревкома

[Подпись]

Секретарь

[Подпись]

F. 19, s.v. 88

A.İ.Ş.C.
Xalq Maarif Komissarlığı
Azərnəşr
22 mayıs 1924 Müqavilənamə
Nömrə 674
A.C.C.P. Bakı, 1924-cü il mayıs ayının 18-də
Комиссариат
народного просвещения
Госиздат
22 мая 1924
№ 674

Biz, aşağıda imza edən Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatının sədri yoldaş Məmmədzadə Cəlil və mərhum Firidun bəy Köçərlinskiyin zövcəsi Badisəba xanım Köçərlinski, işbu müqavilənaməni aşağıda göstərilən şərait daxilində əqd etdik.

I – Badisəba xanım Köçərlinski kəndi zövcü Firidun bəy Köçərlinskiyin yazmış olduğu «Azərbaycan ədəbiyyat tarixi materialı» orijinalını təb etmək üçün Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatına verir.

II – Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı isə aldığı «Ədəbiyyat materialı»nı beş min nüsxə çap etmək şərti ilə Badisəba xanıma həqqi-təlif olaraq beş min rublə çərvon verməyi dərəhdə ediyor.

III – Müqavilənamə imza edildikdən sonra min rublə verilir.

IV – Qalan dörd min rublə iki il ərzində verilir.

V – Orijinalın üzündən surət çıxarılıb, əsl orijinal yene Badisəba xanıma qaytarılır. Yazı xərci Azərnəşrin öz öhdəsində qalıyor.

VI – Kitabın nəşriyyat haqqı əsasən Badisəba xanımın ixtiyarında olduğundan, ikinci təb'ində əlahiddə şərtlər göstərmək haqqı dəxi onun öhdəsində qalıyor.

VII – Kitab yazılan kimi çap ediləcəkdir. İçərisində xırda

dəyişiklik ancaq Badisəba xanımın razılığı ilə ola bilər.

VIII – Firidun bəy Köçərlinski yazdığından başqa, heç bir şey əlavə olunmayacaq və kitab eylul (sentyabr) ayının birinə qədər təb olunmalıdır.

IX – Əgər burada yazılan şərtlərdən birinə tərəfeyndən birisi riayət etməzsə, müqavilənamə ləğv edilir.

X – Bu şərtnamə iki nüsxə tərtib edilib, birisi Maarif Komissarlığında və digəri Badisəba xanımda saxlanılacaqdır.

Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatının sədri: [imza]

Mərhum Firidun bəy Köçərlinskiyin zövcəsi: [imza]

F. 19, s. v. 89

СЕКРЕТАРЮ ЦЕНТРАЛЬНОГО КОМИТЕТА
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ К.П. (6)
Т. БАГИРОВУ

Зав. Нухинским Дошкольным Детдомом
№ 2 Кочаровой

ЗАЯВЛЕНИЕ

С 1921 года по настоящее время работаю по линии Наркомпроса, с 1925 года работаю в районах Азербайджана.

Не имея возможности перевозить свое незначительное домашнее имущество, оставила у брата, который проживает в гор. Баку, Мамеда Векилова. С ним в одной квартире проживал и сын его Мустафа Векилов, бывший Декан Правового Отделения СЭИ им. Карла Маркса.

Среди моих вещей находился и архив моего покойного мужа, в котором имеется много ценного литературного материала, как-то:

1. Рукопись Мирза Фатали Ахундова.
2. Переписка с Сабиром литературного характера.
3. Переписка с «Молла Насреддином».
4. Личные труды Кочарлинского и много материала от разных литературных деятелей.

Фиридун Кочарлинский, бывший преподаватель Закавказской Учительской семинарии в г. Гори и впоследствии директор Казахской Учительской Семинарии.

10 ноября 1937 г. Мустафа Векилов был изолирован органами НКВД. Вместе с принадлежащими ему лично материалами забрали и архив моего мужа. Обо всем этом я узнала недавно.

Прошу Вас ответить мне, как и когда я могу получить указанный архив.

К сему:

Мой адрес:

Г. Нуха, Дошкольный

Дет. Дом № 2,

Заведующему Бадисабе Кочарлинской.

F. 19, s. v. 90

FİRİDUN BƏYİN ƏSƏRLƏRİ HAQQINDA BİBLİOQRAFİK MƏLUMAT

Статьи Фридун-бека Кочарлинского
в разных газетах*

Газета «Новое обозрение»

№ 3624, 15-го июля 1894 года. «Из истории ислама»

№ 3629, 20 июля 1894 года. «Из истории ислама»

№ 3729, 4-го ноября 1894 года. «Еще из истории ислама»

Газета «Каспий»

№ 12, 15 января 1913 года. «Трагедия в Кербала»

№ 262, 6 декабря 1903 года. Из жизни Азерб. Поэта Вакифа

№ 63, 20 марта 1904 года. О Естественной сист. обучения

№ 143, 22 июля 1905 года. «К преподаванию мест. языков в средних учебных заведениях»

№ 144, 24 июля 1905 года. «К преподаванию мест. язык. в средних учебных заведен»

№ 193, 5 октября 1905 года. «Обращение к Г.Г. учащим в народных училищ. Эривань. Губернии»

№ 3, 4 января 1906 года. «Вопросы о просвещ. татар.»

№ 4, 5 января 1906 года. «Вопросы о просвещ. татар.»

№ 47, 1 марта 1911 года. «Мовлуд. Рожд. пророка Магом.»

№ 135, 6 июня 1912 года. «Памяти Мирзы Абд. Мамед Ага и Рагим-бек Гаибов»

№ 27, 1 февраля 1913 г. «С.Д. тер-Ортюнов»

* Cədvəldəki xətlər əlyazmada olduğu kimi verilmişdir.

№ 31, 7-го февраля 1913 года. «Памяти народ. Учителя Мамеда Караева»

№ 88, 22-го апреля 1915 года. «Из жизни и прессы мусл.»*

№ 95, 30-го "" 1915 года. «Из жизни и прессы мусл.»**

Газета «Тифлисский лист.»

№ 245, 26-го ок. 1903 год. Литература Азерб. татар.

№ 72, 29-го мар. 1912 год. Письмо в редакцию памяти Сундукянца

№ 125, 29-го мая 1902 год. А.П.Бурдуев

№ 147, 13 июля 1906 год. «Мулла Насредин»

Газета «Закавказье»

№ 77, 4-го апреля 1907 года. Некоторые сведения о вакуфных имениях

№ 216, 19-го октября 1907 года. «К 20-летию Бак. русско-татар. Училищ»

№ 2, 21-го декаб. 1906 гсда. «Обзор перед печати»

№ 33, 10-го февр. 1907 год. «К дню Ашуры»

№ 25, 31 янв. 1907 год. «Мусульманский поэт Видади»

№ 58, 13 мар. 1910 год. Среди мусульман «Ватен дили»

* Karandaşla düzəliş edilmişdir: «Памяти учителю и друга И.О.Ламаури».

** Karandaşla silinmişdir.

Газета знание

- № 37, 30 нояб. 1906 год. «Опасение Европы»
№ 6, 10 сентяб. 1906 год. «По поводу закрытия
«Геята»
№ 16, 4/XI 1906 год. «Письмо Елизаветпол. Губер-
нии
№ 12, 19 сентб. 1906 год. «К событию Персии»
№ 31, 23 нояб. 1906 год. «Уста Зейнал»

Газета «Закавказское обозрение»

- № 36, 28 сент. 1908 год. «Для мусульман»*
№ 39, 14 нояб. 1910 год. «Л.Н.Толстой и мусл.
Восток»
№ 41, 17 нояб. 1910 год. «По Грузии»
№ 47, 24 нояб. 1910 год. «Мусульманка в нас-
тоящ.»
№ 48, 25 нояб. 1910 год. «Татарский астроном»

Газета «Отголоски»

- № 11, 26 июл. 1906 год. «К событиям в Шуше»
№ 19, 4 августа, 1906 год. «Пробуждение Персии»

Газета «Правда»

- № 247, 16 сент. 1908 год. Статья по поводу закрыт.
«Геята»

Газета «Петроградские ведомости»

- № 262, 19 нояб. 1914 год. «Священная война Джа-

* Karandaşla silinmiştir.

хат»

Газета «Голос Кавказа»

- № 771, 23 март. 1909 года. «К вопросу о мусуль-
манских пер.»

Журнал «Кавказский край»

- № 6, 1 мая 1905 года. «Мусульманская духовная
семинария в Тифлисе»

Газета «Переводчик»

- № 39, 1 нояб. 1892 год. «Эривань»

Проверенные газеты Фахрад-Бека Агаев.

Газета «Новое Обозрение»

- № 4109, 14 декб. 1895 год. «Памяти А.О.Черняев-
ского»
№ 3977, 27 июль. 1895 год. «Не званный гость»
№ 3924, 3 июня 1895 год. «Татарские комедии»
№ 3928, 7 июня 1895 год. «Татарские комедии»
№ 3937, 16 июня 1895 год. «Татарские комедии»

Газета «Кавказ»

- № 238, 10 сент. 1898 год. «Арабская азбука и ее
недостатки»
№ 230, 1 сент. 1898 год. «Арабская азбука и ее не-
достатки»
№ 264, 8 окт. 1898 год. «Арабская азбука и ее не-
достатки»

Газета «Республика»

№ 80, 14 окт. 1917 год. «Ашура»

№ 62, 20 сент. 1917 год. «Литерат. день. Очерки
литер. азербайджанских татар»

Мирза Фетели Ахундов

Газета «Знание»

№ 22, 24 нояб. 1906 год. «Державы и Варшивы [? –
tert.] восток.»

Газета «Тифлисский листок»

№ 113, 14 мая 1902 год. «Библиография»

№ 28, 29 апр. 1903 год. «Шарки рус. и мус. духо-
венст.»

Газета «Каспий»

№ 282, 17 окт. * 1914 год. «А.О.Черняевский»

№ 161, 18 авг. 1905 год. «Новый учебный план»

Газета «Закавказье»

№ 24, 2-го апр. 1910 год. «Среди мусульман. К ре-
цензии гос. Ширванского на учебник «Ватен дили». Письмо в редакцию»

Газета «Закавказское обозрение»

№ 30, 14 нояб. 1910 год. «Л.Н.Т. мусул. востока»

№ 72, 29 мая 1907 год. «Какие науки нужны мус.»

* Başqa xətlə düzəliş edilmiş və «дек» yazılmışdır.

№ 54, 8 марта 1907 год. «Среди мус. О необходи-
мости открытия для мус. нов. учит. Семинарии»

№ 31, 5 ноября 1910 год. «Мусульманка в прош-
лом»

№ 2, 3 января 1907 год. «К пробуждению му-
сульм.»

№ 11, 13 окт. 1910 год. «К вопросу затворничес-
тва мус.»

№ 27, 29 окт. 1910 год. «Отношение Ислама к
жен.»

№ 65, 2 марта 1907 год. «Среди мусул. О необхо-
димости открытия для мусульман нов. учительской Се-
минарии»*

№ 19, 4 авг. 1906 год. «Пробуждение Персии к
объявлению персидской конституции»

Firidun bəyin məqələləri müxtəlif qəzetlərlə

Qəzetənin ismi	№	Sənə	Ay	Məqələlərin sərlövhəsi
Tərəqqi	106	1908	noyabr 17	Mərifətimizə dair
"	109	"	" 23	" "
"	115	"	dekabr 1	" "
"	117	"	" 3	" "
"	121	"	" 8	Gürcü şairi Akaki Sere- teli yubilesinə dair
"	125	"	" 12	" "
"	131	"	" 19	Məişətimizə dair
"	137	"	" 28	Məişətimizə dair
Şərqi rus	70	1904	iyun 11	Cavan müəllimlər
"	130	"	avqust 19	Cəmiyyəti-xeyriyyə
"	116	"	iyul 28	Təbrikləmələr
"	218	"	dekabr 9	Təəssüf

* Bundan sonra qara karandaşla əlavə edilmişdir: «Отролки».

"	228	"	"	20	Üç günlük səfər
"	260	"	dekabr	28	Sülh və barışıq
"	17	1903	may	9	Hörmətli «Şərqi-Rus» naməyə bir neçə sözlər
"	18	"	"	11	17-ci nömrənin məbədi
"	38	"	iyun	29	Qarabağdan (Şuşa). Tif- lisdən şəhər məktəbləri- nə dərs verən müəllimlə- rin ictimai rəyi nədi
"	64	"	avqust	31	Qarabağdan (Zaqafqazi- ya darülmüəlliminin Tifli- sə nəql olunması)
"	42	"	iyul	9	Bir adama cavab
"	52	"	avqust	3	Qarabağ (Şuşa) müsəl- man müəllimlərinin him- məti
İrşad	23	1912	yanvar	27	İzhari-təəssüf
"	29	1908	mart	8	Ədəbiyyatımıza dair
"	44	1906	fevral	12	Qarabağdan Cavanşir mahalının əhvalü övzası- na dair
"	63	"	mart	8	Məişətimizə dair (yarım- çıqlarımız)
"	52	"	fevral	23	Ehtiyatlı olmaq kimə la- zımdır?
"	65	"	mart	11	Məişətimizə dair (tay- buynuz öküz)
"	62	"	"	7	Əfəl ağıldan ötkəm olar
İrşad	76	1906	mart	20	Niyə müəllimlər kəndlər- dən qaçıyorlar
"	77	"	"	22	Vətən məhəbbəti
"	78	"	mart	27	Cavanşirdə kazakların rəftarı
"	85	"	aprel	9	Yenə müəllimlər kəndlər- dən qaçıyorlar
"	87	"	aprel	12	Müəllimlərimiz neçin Ba- kıya qaçıyorlar
"	88	"	"	13	" "
"	213	"	sentyabr	11	Bir darülmüəllimin kifa- yətmidir?
İqbal	849	1914	"	23	İsmail bəy Qasprinski

Məlumat	29	1911	avqust	3	Vəfati-şair
Dəvət	13	1906	iyul	18	İdarəyə məktub
Həqq yolu	1	1911	dekabr	14	Həyata dəvət
Tərəqqi	78	1909	aprel	14	Zaqafqaziya seminariya- sı
"	118	"	may	31	Bizə yazıyorlar. Axıska- dan
Fərhad bəy Ağazadənin təshih etdiyi qəzetlərdə olan məqalələrin sərlövhəsi					
Səda	35	"	noyabr	20	Ədəbiyyatımıza cəir
"	40	"	"	26	Ədəbiyyatımıza cəir (mil- li şairimiz Abbas ağa Qaibzadəyə nəzi-ə)
"	45	"	dekabr	2	Ədəbiyyatımıza cəir
"	46	"	"	3	" "
Həqq yolu	1	1911	noyabr	14	Həyata dəvət
İqbal	218	1916	yanvar	27	Təəssüf
"	222	"	fevral	1	Məişətimizə dair (xanımlarımız)
"	231	"	"	11	Almanların təlim və tərbi- yəsi
"	188	1915	dekabr	21	Almanların təlim və tərbiyəsi
"	391	1913	may	23	Balalara hədiyyə yaxud Qafqazda birinci kitab
"	215	1916	yanvar	24	Məişətimizə dair. Ehti- yac
"	208	"	"	15	Məişətimizə dair. Təzə il və mövludi-rəsul
"	193	1915	dekabr	28	Məişətimizə dair
Tərəqqi	225	1909	oktyabr	6	Məişətimizə dair. Bizim və xaricələrin intellekt fir- qəsi
"	210	1909	sentyabr	16	Məişətimizə dair. Fəqir tələbələrin halına yan- maq
"	224	"	oktyabr	5	Məişətimizə dair. Bizim və xaricələrin inkişaf fir- qəsi
"	63	"	mart	26	Məişətimizə dair. Dün- yada belə nədən törəyir?

"	197	"	noyabr	1	"	"	"	"	"	"	"	"	"
"	203	"	"	8	"	"	"	"	"	"	"	"	"
"	208	"	"	14	"	"	"	"	"	"	"	"	"
"	57	"	mart	18	Sənəti uğurluq üçün	"	"	"	"	"	"	"	"
"	58	"	"	19	Nikolay Vasilyeviç Qoqol. Yüzlük yubile xüsusü	"	"	"	"	"	"	"	"
"	47	"	"	3	Meişetimizə dair. Dinmə-ver.	"	"	"	"	"	"	"	"
"	28	"	fevral	5	Meişetimizə dair. Müləlimlərimiz və onların halı	"	"	"	"	"	"	"	"
"	36	"	"	15	"	"	"	"	"	"	"	"	"
"	40	"	"	19	"	"	"	"	"	"	"	"	"
"	20	"	yanvar	27	"	"	"	"	"	"	"	"	"
İrşad	15	1906	mart	12	Meişetimizə dair. Birtay buyuz öküç	"	"	"	"	"	"	"	"
"	1	"	aprel	28	Meişetimizə dair. Bir para bəyanat	"	"	"	"	"	"	"	"
"	108	"	may	9	"	"	"	"	"	"	"	"	"
"	129	"	iyun	2	Əcəlsiz ölənlərimiz	"	"	"	"	"	"	"	"
"	143	"	"	19	Təlimi-xəbər edənlərimizin cəzası	"	"	"	"	"	"	"	"
"	86	"	aprel	10	Müsəlmançılıq	"	"	"	"	"	"	"	"
"	58	"	mart	2	El üçün ağlayan gözsüz qalar.	"	"	"	"	"	"	"	"
"	35	1911	oktyabr	11	Qaranlıqda qalanlarımız	"	"	"	"	"	"	"	"
"	30	"	"	5	Yalançı dostluq	"	"	"	"	"	"	"	"
"	43	1906	fevral	10	Yalançı dostluq	"	"	"	"	"	"	"	"
"					Qarabağda Cavanşir mahalının əhvalü övzasına dair	"	"	"	"	"	"	"	"

* Üstündən xətt çəkilmiş, latınca «yazılmış» yazılmışdır, ancaq əvvəlki məlumatdan fərqlənir.

"	44	"	"	12	"	"	"	"	"	"	"	"	"
Həyat	86	1905	oktyabr	18	Müharibə və sülh	"	"	"	"	"	"	"	"
Şərqi-rus	23	1903	may	25	Cavab	"	"	"	"	"	"	"	"
"	25	"	"	30	Cavab	"	"	"	"	"	"	"	"
"	24	"	"	28	Cavab	"	"	"	"	"	"	"	"
"	64	1904	iyun	2	Gözel bir kitab	"	"	"	"	"	"	"	"
"	105	"	iyul	18	Ədəbiyyat. Anton Çexovun hekayələrindən ...	"	"	"	"	"	"	"	"
"	104	"	"	16	Ədəbiyyat. Anton Çexovun...	"	"	"	"	"	"	"	"
"	252	"	dekabr	18	Ədəbiyyatımıza dair məktub	"	"	"	"	"	"	"	"
İrşad	41	1911	oktyabr	18	Hümmət lazımdır	"	"	"	"	"	"	"	"
"	35	"	"	11	Yalançı dostluq*	"	"	"	"	"	"	"	"
Açıq söz	289	1906	sentyabr	22	İdarəyə məktub	"	"	"	"	"	"	"	"

F. 19, s. v. 36

Badisəba xanım Şəkide işləyarkən

* Üstündən xətt çəkilmiş, latın qrafikasında «ikinci dəfə!» qeydi yazılmışdır.

18	oktyabr	1892	1892
30	may	1903	1903
30	avqust	1904	1904
28	avqust	1904	1904
2	yanvar	1904	1904
18	iyul	1904	1904
18	dekabr	1904	1904
18	oktyabr	1904	1904
11	yanvar	1904	1904
22	avqust	1904	1904

Badisəba xanım Şəkiddə işləyərkən

- I. 1. Письма А.О.Чернявского** от 1884 г. до 1894 г. – 24 письма.
Письмо Ф.б.Кочарлинского Чернявскому – 1 п.
2. Письмо Ф.б.Кочарлинского Чернявской – соболезнование по поводу смерти Чернявского от 19/XII-1894 г. – 1 п.
3. Письма Чернявской начиная с 1894 г. по 1915 г. – 13 писем.
Прилагаются: 1) Программа газеты на тюркском языке под названием «Мысль» («Фикир»)**
2) фотогр. снимок Чернявского
- II. Письма Эйнали б. Султанова с 1886 по 1913 г. – 20 пись.
- Прилагается биография поэта «Сидги», а в др. письме о народной поэзии и Ашуг Абасе.
- III. 2 письма Н.Нариманова за 1903 г.
1 – Ф.б.Кочарлинского на имя Нариманова
- IV. Письма Мирзы Мехди Кази Эфенди оглы Велизаде – 23 письма.
Во всех письмах имеются его собственные стихи и богатый материал по литературе. 1891-1902.
- V. Письма М.Джалила Мамедкулизаде начиная с 1887 по 1913 г. – всего 22 письма.
- VI. Письма Гашим б. Везирова с 1889-1915 г. – 47 писем.
И 1 письмо Р.Таирова от 1906 г. об аресте Г.Везирова.
- VII. 1) Автобиография А.Сахата на 32 стр.
2) Письма А.Сахата – 27 писем.

* Siyahı orijinalın formasında təqdim edilir.

** Yəqin ki: A.O.Черняевского.

*** Əski əlifbada yazılmışdır.

Во многих письмах имеются стихи, как оригинальные, так и переводные из русских и иностранных авторов.

- VIII. Письма Мамедзаде за 1904 г. со сведениями о Ганджинских поэтах – 3 письма.
- IX. 3 письма Сабира Тахирзаде – одно за 1908 г., а другое без даты и отрывок из одного письма.
- X. 1) 4 письма Магеррамова, в которых он дает некоторые сведения о Ширванских поэтах.
2) Биографические данные о поэте Сабире.
- XI. Письма Шейхова с 1892-1899 г. – 16 писем.
- XII. Письма Исма.Гаспринского с 1885-1903 г. на рус. и тюрк. языках – 11 писем.
- XIII. [Письма] Ахм. б. Агаева 1893-1909 г. – 5 писем.
1 сообщ. газеты «Кавказ» об адресе Агаева.
- XIV. [Письма] Омар Фаика Неманзаде 1905-1913 г. – 23 письма.
1 письмо Меджид Солтана на имя Мамедкулизаде.
- XV. [Письма] Юсуф Везира (Чеменземинли) 1911-1916 – 6 писем.
- XVI. [Письма] Абдулмабуд Саркарова с 1912-1917 г. – 17 п.
- XVII. [Письма] Аб. б. Ахвердова с 1896-1917 г. – 5 п.
- XVIII. Письма Абас Ага Гаибова. 1907-1912 – 7 писем.
В некоторых имеются его стихи.
- XIX. [Письма] Али Мирзы Нариманова. 1907-1920 – 6 п.
Имеются в них автобиография и биография Наримана Нариманова.
- XX. [Письма] Туманова, руковод. высшими курсами в Тифлисе. 1895-1909 – 7 писем.
1 копия Ф.б.Кочарлинского.
- XXI. [Письма] Наджаф б. Везирова 1895 г. – 4 пись-

- ма.
- XXII. [Письма] Гусейн эф. Гаибова (Муфтия) 1894-1910 – 7 п.
- XXIII. 2 письма польских татар.
5 писем Юсуфа Салтыка 1902-1904 г.
К письму приложены адреса ряда польских татар, желающих получить брошюру «Азербайджанская литература».
- XXIV. [Письма] от сослуживцев по Эриванской гимназии – 8 писем.
- XXV. 2 письма Шейн-Фогеля по вопросу о реформе араб. Алфавита – 2 п.
- XXVI. 3 письма Ризазддин Ильдиниева из Уфы 1892-1893 г.
- XXVII. [Письма] Алимардан б. Топчубашева 1893-1903 г. – 5 п.
- XXVIII. [Письмо] Ахмед б. Джаваншира 1899 – 1 п.
- XXIX. 1 письмо Джавада Ахундова 1916 г.
- XXX. 4 письма Абд. Субханвердиханова 1910-1917.
- XXXI. 3 письма Самойловича, тюрколога об участии в журнале – 1915 г.
- XXXII. [Письма] Фархада Агаева 1903-1917 – 10 писем.
- XXXIII. [Письма] Мирзы Мамед Гамзазаде из Герусов. 1911-1917 – 7 писем.
- XXXIV. [Письма] Мехти б. Гаджинского 1911-1915 – 17 писем.
В письмах имеются материалы о некоторых кубинских поэтах с образцами их стихов.
- XXXV. [Письма] Абдулла Шаика Талыбзаде. 1908-1919 – 24 письма.
Прилагаются автобиография и много собственных стихов.
- XXXVI. [Письма] Мамедзаде Абдулла Тофик. 1911 г. – 3 письма

- Имеются биограф. материалы Азерб поэтов.
- XXXVII. [Письма] Салман Мумтаза. 1914-1917 – 17 писем.
Имеются материалы и образцы стихов Накама и др. поэтов.
- XXXVIII. [Письма] Али Сабри Касимова. 1913-1917 – 25 писем.
- XXXIX. [Письма] Ахундзаде Абдусалама (шейхуль-ислама) – 7 писем.
- XL. [Письма] Гамида х. Джеваншир (Даветдаровск). 1905 г. – 2 письма.
- XLI. [Письма] Узеира Гаджибекова. 1905-1919 – 14 писем.
- XLII. [Письма] Султан-Меджида Ганизаде 1893-1917 – 78 п.
- XLIII. [Письма] Али Афсар Наджафова. 1915 г. -- 5 писем.
- XLIV. [Письма] Ал. Черкесова (уч. Эрив. гим.) 1901-1907 – 12 писем.
- XLV. [Письма] Боясовского (ученика Эрив. гим.) 1896 – 2 письма.
- XLVI. [Письма] Смирнова Ф. Ант. 1907-1918 – 8 п.
Стихот. Смирновой, посвященное выпуску семинарии.
- XLVII. [Письма] Ишмухаметова З. из Омска. 1903 – 3 письма.
- XLVIII. [Письма] А.Абасова (ученика) 1914 – 3 письма.
- XLIX. [Письма] Казиева (уч. Эрив. гимназии) 1886-1896 – 3 письма.
- L. [Письмо] Рашид б. Ахундова сына Мирза Фатали с биографич. материалом об отце. 1902 – 1 письмо.
- LI. [Письма] Раджаба Эфендиева (ученика). 1914-1915 г. – 8 писем.

- LII. [Письма] Мусеиба Ильясова. 1912-1914 – 8 писем.
Имеются материалы по фольклору.
- LIII. [Письмо] Тер-Гаспарянца. 1908 – 1 письмо.
- LIV. [Письмо] Какаяна. 1908 г. – 1 письмо.
- LV. [Письма] Азада Амирова (ученика). 1911-1914 – 4 письма.
- LVI. [Письмо] Гасана Таирзаде. 1904 – 1 письмо.
В письме имеются стихи.
- LVII. [Письма] Исы Мамедова. 1917 – 2 письма.
- LVIII. [Письма] Гусейн Джавида. 1911-1916. – 4 письма.
Прилагается автобиография.
- LIX. [Письма] Мамед Таги Сидги на имя Султан Маджида Ганиева. 1898-1903 – 2 п.
- LX. [Письма] Агабабабекова Абас Кули (ученика) – 2 письма.
- LXI. [Письма] Шахтагинского Мамеда, ред. «Шарки Рус» - 3 п.
- LXII. [Письмо] директора Адрианопольской Учит. Семинарии. 1991 г. – 1 п.
- LXIII. [Письмо] Оруджева Оруджа. 1916 г.
- LXIV. [Письмо] Сундукянца Габр. (арм. писат.) 1912 – 1 п.
- LXV. [Письма] редакции «С.Петербургских Ведомостей». 1914 г. – 2 п.
- LXVI. [Письмо] редакции журнала «Кавказский Вестник» 1901 – 1 п.
- LXVII. [Письма] о-ва «Ниджат». 1910-1917 – 2 п.
- LXVIII. [Письма] Сеид Гусейн Садыха. 1913-1916 – 4 п.
- LXIX. [Письма] Рашида Измайлова, инспектора Тегеран. прогим. 1913-1914 – 7 п.
- LXX. [Письма] редакции газ. «Кешкул». 1889-1890 – 4 п.

- LXXI. [Письмо] Бак. Мусульм. Благот. О-ва. 1917 – 1 п.
- LXXII. [Письмо] студ. Джалила Садыхова. 1913 г. – 1 п.
- LXXIII. [Письма] Ага Гасана Мирзазаде. 1915 – 2 п.
- LXXIV. [Письмо] курсистки Киевск. Сона Ахундовой. 1912 – 1 п.
- LXXV. [Письма] пред. Тиф. Благотвор. О-ва. 1910 – 2 п.
- LXXVI. [Письмо] Мирза Гасана Алкадарского. 1904 – 1 п.
Прилагается автобиография в стихах.
- LXXVII. [Письма] Ахмеда Мустафаева. 1913 г. – 1915 – 2 п.
- LXXVIII. [Письмо] Персид. Витце. Консула 1913 г. – 1 п.
- LXXIX. [Письмо] Дербенд. Поэта Семендера. 1913 – 1 п.
- LXXX. [Письма] Доминики Орахеловой. 1895-1896 – 4 п.
С ответом Фиридун бека.
- LXXXI. [Письмо] Кулеева из Омска. 1903 – 1 п.
- LXXXII. [Письмо] Оруджалиева. 1917 г. – 1 п.
- LXXXIII. [Письмо] Хасан-оглу Акчакреклы. 1903 – 1 п.
- LXXXIV. [Письмо] Беджаняна (учит. Мардакерт) 1911 г. – 1 п.
- LXXXV. [Письма] А.Диваева из Ташкента. 1904 – 5 п.
- LXXXVI. [Письмо] редакции «Кавказский Вестник», Темирхан Шура. 1917 – 1 п.
- LXXXVII. [Письмо] редакции журнала «Мир Ислама». 1913 – 1 п.
- LXXXVIII. [Письма] Иса б. Алшурбекова. 1912-1914 г. – 3 п.
- LXXXIX. [Письмо] Тиф. Народн. Университета. 1907

- 1 п.
XC. [Письма] редакции журнала «Огни». 1907 – 2 п.
XCI. [Письмо] Керимова, типогр. в Оренбурге, 1903 – 1 п.
XCII. [Письма] Инспектора Народ. Училища Горячкина. 1907 – 2 п.
XCIII. [Письма] от Закавказского Шейхуль-Ислама. 1905 – 2 п.
XCIV. [Письмо] редакции «Иршад» - 1 п.
XCV. [Письмо] Махмудова. 1911 – 1 п.
XCVI. [Письма] Кенъана Рахимова. 1913 – 2 п.
XCVII. [Письмо] Учительского Союза в Гяндже. 1919 – 1 п.
XCVIII. [Письмо] редакции «Таза Геят» - 1 п.
XCIX. Жалоба улуханлинских сельчан. 1918 – 1 п.
C. [Письмо] Дубровского. 1910 – 1 п.
CI. [Письмо] гимназистов Гянджи. 1907 – 1 п.
CII. [Письма] Мирза Мамеда Зейналова. 1919 – 2 п.
CIII. [Письмо] б. ученика Рамазана из Кусаров. 1914 г. – 1 п.
CIV. [Письмо] Асада Мансурова. 1920 – 1 п.
CV. [Письма] Махмуд б. Махмудбекова. 1916 – 4 п.
CVI. [Письмо] Унгарова Мирзабека. 1904 – 1 п.
CVII. [Письмо] типографии «Шярк». 1915 – 1 п.
CVIII. [Письма] Якуб-Коджаева. 1913 – 2 п.
CIX. [Письмо] Ахмеда Абасова. 1915 – 1 п.
CX. [Письма] Абдулкерим Эфендиева. 1915-17 г. – 2 п.
CXI. [Письмо] учит. Ализаде. – 1 п.
CXII. [Письмо] Джафарова Джафара. 1915 – 1 п.
CXIII. [Письмо] Мирза Шариф Мирзоева. 1915 – 1 п.
CXIV. [Письмо] от Багатура Ризаева. 1919 г. – 1 п.
CXV. [Письма] Юсифа Касумова. 1917 – 2 п.
CXVI. [Письма] Али Мамеда Халилова. 1886 – 6 п.
CXVII. [Письмо] Джамалбекова Касыма. 1915 – 1 п.

- CXVIII. [Письмо] Хавва ханум. 1915 – 1 п.
CXIX. [Письма] Рашид б. Эфендиева. 1915 – 4 п.
CXX. [Письмо] Тиф. типографии. 1910 – 1 п.
CXXI. [Письмо] Иси Алибекова. 1888 – 1 п.
CXXII. [Письма] Алиша Сафиева. – 2 п.
CXXIII. [Письмо] Шарти. 1917 – 1 п.
CXXIV. [Письма] Далгата. 1912 – 2 п.
CXXV. [Письма] Халила Гаджиларова. 1913 – 4 п.
CXXVI. 1 воззвание партии въздаяния. 1917.
CXXVII. [Письмо] Сафарали Велибекова. 1886 – 1 п.
CXXVIII. [Письма] Гусейн Минасазова. – 6 п.
и статья его.
CXXIX. [Письма] Гасана Султанова. 1914-1916 – 2 п.
CXXX. [Письма] Самед б. Гаибова. 1888-1912 – 2 п.
CXXXI. [Письмо] Муртузазаде и Ибр. Гаибова. 1913 – 1 п.
CXXXII. [Письмо] Петра Твердого. 1893 – 1 п.
CXXXIII. [Письмо] Газы Хафиз Искендерзаде. 1916 – 1 п.
CXXXIV. [Письмо] Талыба Мамедова. 1906 – 1 п.
CXXXV. [Письмо] Мамед Али Сидкизаде. 1914 – 1 п.
CXXXVI. [Письмо] Мамеда Гаджизаде «Саиб». 1906 – 1 п.
CXXXVII. [Письма] Н. Шахсуварова – 2 п.
CXXXVIII. [Письмо] Гамида Гусейнова. 1917 г. – 1 п.
CXXXIX. [Письма] Мирзы Джалала Юсуфзаде. 1904 – 5 п.
CXL. [Письмо] типографии «Весь Кавказ» 1903 – 1 п.
CXLI. [Письмо] Абдулкерима Байбыкова. 1917 – 1 п.
CXLII. [Письмо] Мурадова Мусы. 1917 – 1 п.
CXLIII. [Письма] Курбана Нагибинова. 1917 – 2 п.
CXLIV. [Письмо] Мирза Джабара Мамедзаде. 1911 г. – 1 п.
CXLV. [Письма] Карпова. 1911 – 2 п.
CXLVI. [Письмо] Радкевича А.Х. 1917 – 1 п.

- CXLVII. [Письмо] Абдуллы Гаджизаде. 1917 – 1 п.
 CXLVIII. [Письмо] Ага Али б. Эфендиева – 1 п.
 CXLIX. [Письма] Абаскули Юсифзаде. 1915 – 2 п.
 CL. [Письмо] Мусы Мирзазаде. 1918 – 1 п.
 CLI. [Письмо] Амира Гаджиева. 1914 – 1 п.
 CLII. [Письма] Гамид б. Шахтахтинского. 1919 – 2 п.
 CLIII. [Письмо] Гусейн Талышханова. 1895 – 1 п.
 CLIV. [Письма] Паша б. Султанова. 1916 – 3 п.
 CLV. [Письмо] Мамеда Караева. 1907 г. – 1 п.
 CLVI. [Письмо] Али Кули Наджафова. 1912 – 1 п.
 CLVII. [Письмо] Али б. Эфендиева – 1 п.
 CLVIII. [Письмо] Гафур Решада и Абдуррахима Эфендизаде. 1911 – 1 п.
 CLIX. [Письмо] Каграмана Шихлинского. 1911 – 1 п.
 CLX. [Письмо] Курбан Али Шарифова. 1911 – 1 п.
 CLXI. [Письмо] Мирза Салеха Зохраббекова. 1904 – 1 п.
 CLXII. [Письмо] Алекпер б. Хасмамедова. 1903 – 1 п.
 CLXIII. [Письма] Судакова. 1919 – 2 п.
 CLXIV. [Письмо] Мамед Эмин Расулзаде. 1917 – 1 п.
 CLXV. [Письмо] Ходжикова Конгр Ходжи. 1903 – 1 п.
 CLXVI. [Письмо] Тардана. 1886 – 1 п.
 CLXVII. [Письмо] Джейх. Гаджибекова. 1910 – 1 п.
 CLXVIII. [Письмо] Гадимбекова (Дагестан). 1915 – 1 п.
 CLXIX. [Письма] Кокколезского – 2 п.
 CLXX. [Письма] Сулеймана Гасанова – 2 п.
 CLXXI. [Письмо] Хейре х. Магабели – 1 п.
 CLXXII. [Письмо] Курбана Ибрагимова – 1 п.
 CLXXIII. [Письмо] Векилова Рахима – 1 п.
 CLXXIV. [Письмо] Дондарова. 1914 г. – 1 п.
 CLXXV. [Письмо] Мир Мамед Керим аги. 1912 – 1 п.
 CLXXVI. [Письмо] Гаджиева – 1 п.
 CLXXVII. [Письмо] Омеру Ф. Неманзаде от неизвестного автора – 1 п.

- CLXXVIII. [Письмо] Мирза Джамалова. 1894 г. – 1 п.
 CLXXIX. [Письмо] Таирова. 1899 – 1 п.
 CXXX. [Письмо] Гасанбекова. 1896 – 1 п.
 CXXXI. [Письма] Аскер б. Эйвазова. 1899 – 4 п.
 CXXXII. [Письмо] Тахмасиба. 1893 – 1 п.
 CXXXIII. [Письмо] Гаджи Керим Саниева. 1903 – 1 п.
 CXXXIV. [Письмо] Сулейманова. 1896 – 1 п.
 CXXXV. [Письмо] Иса б. Абакарова. 1895 – 1 п.
 CXXXVI. [Письмо] Юсуфа Байрамалибекова. 1915 – 1 п.
 CXXXVII. [Письма] Гусейн Али х. Эриванского. 1901-1904 – 8 п.
 CXXXVIII. [Письмо] Абас-кули. 1913 г. – 1 п.
 CXXXIX. [Письма] Прихня. 1900 г. – 3 п.
 CXС. [Письмо] Гаджинского – 1 п.
 CXCI. [Письмо] Мустафаева Гамида – 1 п.
 CXСII. [Письмо] Глибушина. 1916 – 1 п.
 CXСIII. [Письмо] Кулиева. 1914 г. – 1 п.
 CXСIV. [Письмо] Гогличидзе. 1916 г. – 1 п.
 CXСV. [Письмо] Ютанцева – 1 п.
 CXСVI. [Письмо] Мамедзаде. 1912 – 1 п.
 CXСVII. [Письмо] Кокколевского. 1915 г. – 1 п.
 CXСVIII. [Письмо] Гараканидзе Коте. 1915 – 1 п.
 CXСIX. [Письма] от лиц, фамилии кот. не разборчивы – 16 п.
 CC. [Письмо] Шихлинского. 1911 – 1 п.
 Стих. Кязым аги Салика.
 CCI. Письмо М.Ю. Джафарова – 1 п.
 CCII. Письмо Рустама. 1889 г.
 CCIII. [Письмо] Гаджибабабекова. 1915 г. – 1 п.
 CCIV. [Письма] Векилова Халила. 1907 – 2
 CCV. Əhməd Seyidov -- 1 m.*

* Orijinalda azərbaycanca yazılmışdır.

II dəftər**

1. Ədəb. dair məlum. (Füzuli, Nabi, Nəvai), 1 dəft. – 120 s.
2. Vaqifin və Vidadinin haqqında, 1 dəf. – 82 s.
3. Yenə də onların haqqında – 18 s.
4. Aciz, Aşıq Əli, Sabit Rafei, Nişat, Lətif Şirvani, Mə-dətov, Nəva, Aşıq Pəri, Mirzə, 1 dəf. – 26 s.
5. M.B.Aşıq, Ağa Məsihi, Ağa Bağır, M.Z.Dilsuz, Se-yid Əbülqasım Nəbati, 1 dəf. – 36 s.
6. Ə.Q.Nəbati, Q.b.Zakir, 1 dəf. – 37 s.
7. Yenə də Q.B.Zakir, 1 dəf. – 44 s.
8. Q.B.Zakir, B. bəy Mehriban, Çanı oğlu (Qəmbər), S.Valeh, 1 dəf – 44 s.
9. Sağiri, Səfə, Asi, 1 dəf. – 57 s.
10. Salar, Hadi, Katib, Məxfi, Natəvan, F.x.Kəminə, M.Q.Vəfa, Şahin, Haçis Q. oğlu, 1 dəf. – 44 s.
11. M.Ələsgər (Növrəst), Fəna, Qaradaği, Xəzani, Hə-sən, 1 dəf. – 44 s.
12. Fəseh (Nəvvab), Qazax şairləri: Salik, M.M.Qayı-bov (Fədayi), Azif, Şair, 1 dəf. – 57 s.
13. M.A.Nasir, Vəhidi, Zənçur, M.N.Qayıbov, 1 dəf. – 37 s.
14. A.A.Nazir, Şəki şairləri: M.Q.Zakir, Fatix, Nicati, Nafei, Rəsul, Dülğər, Şuxi, Hüzni, Şəmənduz, 1 dəf. – 61 s.
15. Doduyi, Nakam, Şaki, 1 dəf. – 40 s.
16. Nizami, Qüdsi, Zəbih, Xaki, Şüəla, Naci M.Mehdi, M.Hüs. Sabit, İbr.Qüddus, Fani, Ş.Əli Şeyx, M.M.Naci, 1 dəf. – 46 s. (Gəncə şairi.)
17. A.Məsih, Nişat, Zülali, Vaiz Şirvani, Əsgər Şirvani, Məhcur Şirvani, Şəkkər Şirvani, Asəf Şirvani, Nəsi-mi Şirvani, Laic Şirvani, Naci Şirvani, Bahar, 1 dəf.

** Dəftərə 58 şairin adı yazılmış iki vərəq əlavə edilmişdir.

– 44 s.

18. Bahar, Bixud, S.Ə.Şirvani, 1 dəf. – 44 s.
19. Şirvani S.Əzim, 1 dəf – 45 s.
20. “ ” ”, Qafil, Raqib, Zühuri, Səfa, M.Ə.Sabir, Ab.Səhət, 1 dəf. – 61 s. (A.Səhət və Sabir haqqında çap olunmamış).

Dərbənd

21. M.K.Şüai, M.C.Süpehri, M.T.Qumru, M.Səməndər, Zuyi, F.Dərbəndi, 1 dəf. – 44 s. (Səməndər, Zuyi və Dərbəndi çap olunmamışdır).
22. Bakıxanov, Əl-Qədari, Şeyx Abutalıbzadə, 1 dəf. – 45 s.
23. Raci, Pürqəm, Xalxali, 1 dəf. – 45 s.
24. Xalxali, Təbrizli Fəna, Qusi,* 1 dəf. – 30 s. (Fəna haqqında çap olunmamış).

İrəvan

25. Bəzmi, Mütlə, S.Rza Sabir, 1 dəf. – 36 s.
26. M.F.Axundov, 1 dəf – 78 s.
27. Fəqir Ordubadi, M.T.Sıdqi, M.S.Ordubadi, Xaqani, 1 dəf. – 45 s.
28. Lə'li, 1 dəf – 8 s.
yekunu: 27 dəf. – 1314 səh.

***

- 1) Об изменении штата учит. семинарии
- 2) Расписание уроков Казах. семинарии
- 3) Список членов учительского союза
- 4) Материал для статьи
- 5) Письмо от неизвестн. автора

* Yəqin ki: Qövsü

6) Проект положения о духовных школах

7) Листы записной книжки

***

- a) Mirzə Fət. Axund. əlyazısı Vaqif haqqında...
- 1) Nizamidən bir şeir
  - 2) Bakı şairi Mirzə Abdulxalq «Yusif» təxəllüs – iki şeir
  - 3) Mustafa «Şuxi» təxəllüs – iki şeir
  - 4) Asinin cavabı və Seyidin iki qəzəli
  - 5) Haşım bəy Vəzirovun bir «Saqınamə»si (məktubunda)
  - 6) Abbas Səhhətin şeirlə məktubu və başqa şeirləri
  - 7) S.Acalovun məktubu üç Dərbənd şairinin tərcümeyi-halı ilə
  - 8) Seyid Hüseynin məktubu iki şairin şeirləri ilə
  - 9) Qarabağ şairləri haqqında bir para məlumat və şeir nümunələri
  - 10) Seid* Ordubadinin şeirləri
  - 11) Müseyib İlyasovun məktubu el havaları və başqa şeirləri ilə
  - 12) Səməndər Dərbəndinin məktubu şeirləri ilə bərabər
  - 13) Quba Xaltan şairi Təqi İsmayıl oğlunun sözləri
  - 14) Feyzulla Əliyevin məktubu şeir ilə
  - 15) Valehin şeirləri
  - 16) Nərimanovun Ə.Abdusalam Axundzadənin tərcümeyi-halına dair məlumatı ilə əksi
  - 17) Xan Qaradağının şeirləri
  - 18) Poladovun məktubu Sədinin (qarabağlı) şeirləri ilə
  - 19) Yusif Kənanın şeirləri
  - 20) Molla Hüseynali Qarğabazarlının məktubu müxtəlif şeirlərlə
  - 21) M.B.Hacinskinin məktubu Bikə xanımın bir beyti ilə
  - 22) Abbas Ağa Qaibovun şeirləri

* Yəqin ki: [Məmməd] Seid Ordubadinin

23) Cavanşir Şəmilin məktubu Mustafa bəyin şeirləri ilə

24) Baharın şeirləri

25) Gəncə şairləri haqqında məlumat və şeirlərin nümunəsi

26) Molla Məhəmməd. «Cəlil Məmmədquluzadənin həcvi»

27) Əfəndizadənin məktubu Şamaxı şairlərinin şeir nümunələri ilə

28) Cəlil Məhəmmədquluzadənin şeirləri

29) Vaqifin iki şeiri və Cavanşirin Lermontovdan «Peçğəmbər» şeirinin tərcüməsi

30) Письмо Ф.Агаева со стихами Абд.С.б.Джеваншира и др. поэтов.

31) Salehin məktubu Yusifin şeirləri ilə

32) Nazirin şeirləri

33) Mehdiqulu xanın və Mirzə Rəhimin əsərlərindən

34) Məcnuna həsr edilmiş qəzəllər

35) Lə'linin və başqalarının sinəzənləri

36) İsmayıl bəy Nakamın, Zikri Ərdəbilinin və Baharın şeirləri

37) Abbasqulu ağa Bakıxanov, Məm.Bağır Xalxalının, Racinin və b. beytləri

38) Salikin şeiri

39) «Xanımlara» adlı şeir

40) Şairələrin beytləri

41) Baxışın məktubu Salehin şeirləri ilə

42) Məhəmmədin şeirləri

43) Zülalının şeirləri

44) Məxmuri İrəvaninin şeirləri

45) Şəzlənin şeirlə Firidun bəyə məktubu

46) Hüseynin məktubu Zakir və Sədi şeir nümunələri ilə

47) Məhəmməd bəy Cavanşirin şeirləri

48) Şeyxin kəlamı

49) Rəşid Əfəndizadənin məktubu və şeiri

- 50) Nazirin «Millətə aid» şeirləri
- 51) Hüsyen Cavidin şeirləri
- 52) Molla Məhəmmədin oğluna nəsihəti
- 53) Nüsretin iki şeiri
- 54) Rus dilindən «Quşcuğaz» adlı şeirin tərcüməsi
- 55) Naməlum şeirin həcvi
- 56) Saleh Zöhrab Təgin adlı bir şairin məktubları və şeiri
- 57) «Qeyrət» Cəmiyyətinin proklamasiyası
- 58) Sabirin «Söz» adlı şeiri
- 59) Ağa Əli Əfəndizadənin Şamaxı şairləri haqqında topladığı materiallar
- 60) Mustafa bəy Behbudovun şeirləri
- 61) Mirzə Nəsrullah Şirvaninin türk, fars, ərəb, rus və erməni dillərində şeiri
- 62) Tahirin şeirləri
- 63) İrəvan və İran Azərb. şairləri haqqında Abbas Məhəmmədovun məktubu
- 64) Səlim bəy Rüstəmbəyovun şeirləri
- 65) Şərif Bağırbəyadənin Abbas ağa Qayıbov Nazirin vəfatı münasibəti ilə dediyi şeir
- 66) Məzlum Şirvaninin tərcümeyi-halına dair məlumat
- 67) Xanlar Valehovun şeirləri
- 68) «Şəhla» şairənin müəllimlərə şeiri
- 69) Əhməd bəy Cavanşirin tərcümeyi-halı
- 70) Asya xanım Axundzadə Gəncəvi şeirləri
- 71) Kərbəlayi Qafur Mehdi oğlunun şeirləri
- 72) Məhəmmədin şeirləri
- 73) Mirzə Fətəliyə həsr edilmiş şeirlər
- 74) «Salar» təxəllüslü Qarabağ şairi qubernator Qolub-yakinə dediyi mədhi
- 75) Əli Məhəmmədzadə Nəzmi tərcümeyi-halı və əsərləri
- 76) Seyid Yəhyanın məktubu
- 77) Bir Qazax şairinin həcvi

- 78) Zakirin bir şeiri
- 79) Qasım bəy Zakirin şeirlərindən
- 80) Məhəmməd Sədrəddin Şirvaninin sözləri
- 81) Dağıstanlı Həmdi əfəndinin sözləri
- 82) Kazım ağa Salikin şeir məcmuəsi
- 83) «Kəblə Nəsir» adlı hekayə
- 84) Переводы из ст. Лермонтова
- 85) Növrəsin şeirləri
- 86) Rəşid bəy Əfəndizadəyə həsr edilmiş şeir
- 87) Müsəlman firqəsi tərəfindən xitab
- 88) Otuz səhifədə müxtəlif şairlərin əsərləri
- 89) «Nicat» Cəmiyyətinin Mirzə Fətəlinin 100 illik yubileyinə həsr edilmiş xitabı
- 90) Albom Vaqifin, Zakirin və başqalarının şeirləri ilə
- 91) Программа мусульм. студенческой организации
- 92) Bakıda 1917 ildə tədris haqqında iclasın protokolu
- 93) Azərbaycanda ərənə gələn məşhur tarixi şəxslər haqqında məlumat
- 94) Fevral inqilabından sonra müsəlman məktəbləri haqqında məramnamələr, yazışma – cəmi 30 səhifədən ibarət
- 95) Qafqaz okruqu poçtçisi ilə və Maarif Nəzarəti ilə yazışma – cəmi 36
- 96) İrəvan müsəlmanlarının orada baş verən hadisələrdən şikayətləri
- 97) Qori Seminariyasının pedaqoji şurasının protokolları
- 98) Müxtəlif şəxs və idarələrdən gələn teleqramlar – cəmi 36
- 99) Məhəmməd Tağı Sidqi Ordubadinin əsərlərindən və Puşkinin 100 illiyinə onun dediyi nitqi
- 100) Qaçqınlar haqqında hesab və yazışma
- 101) Lənkəran şairlərinin tərcümeyi-halı və əsərlərindən ümumə (Xeyali, Xəmuşi, Sirri, Aciz)
- 102) Gəncəli Şəmçizadə adlı şairin tərcümeyi-halı və

- şeyrlərindən nümunələr
- 103) Şıxlı Molla Əhməd Allahverdi oğlu şeyrləri
  - 104) Tolstoyun vəfatı münasibəti ilə yazılan şeyr – Hadi
  - 105) Məhcur, Çakirin şeyrləri
  - 106) Milli hekayələr, aşiq sözləri, tapmacalar və qeyri
  - 107) Tapmaca, milli şeyrlər
  - 108) Nazirin şeyrləri
  - 109) Mir İbrahim ağa Mirzadənin təzəkküresi
  - 110) Müxtəlif şairlərin şeyrlərindən
  - 111) Məzlum Şirvaninin şeyrləri
  - 112) «Gülüstan və bağban» hekayəsi – 2 nüsxə, yarpağının birində Mirzə Adıgözəl bəyə bir məktub var 1839 tarixdə.
  - 113) Nuxa şairləri: Molla Məhəmməd Hacı Baba oğlu, Şəmənduz, Dudvey*, Nafe, Zakir, Şuxi, Nakam və başqaları şeyrləri
  - 114) A. ağa Qüdsi. «Kitabi-nesihət»
  - 115) Maman hekayəti şeyr ilə
  - 116) Növrəsin şeyr məcmuəsi
  - 117) Nakamın şeyrləri
  - 118) Həsənəli bəy Əsgərxaiovanın Səlim bəyə yazdığı şeyri
  - 119) Firidun bəyin dəftəri: Vaqifin, Vidadinin və başqa şairlərin şeyrlərindən rus və türk dilində müxtəlif parçalar
  - 120) Vaqifin tərcümeyi-halı
  - 121) Xan Qaradağının şeyrləri
  - 122) «Tərcüman» qəzetinin 10 illiyi münasibəti ilə ianə toplamaq üçün müraciətnamə
  - 123) Dini ruhda azılan bir neçə şeyr
  - 124) Şərif Bağırbəyov Dilşikəstənin şeyrləri
  - 125) Naməlum bir şairin şeyrləri
  - 126) Qazax şairləri: Vidadi, Qiyasbəyov, Şahniyar

* Yəqin ki: Doduvi

- xanım
- 127) «Axıska» dastanı Güləli xoca
  - 128) Dilsuzun şeyrləri
  - 129) Qazızadənin topladığı nağıllar
  - 130) Hacıbəyov Üzeyirin rus dilində yazdığı bir vodevil, yenə də onun Jukovskidən tərcüməsi
  - 131) «Surat qəhvəxanası» mütərcimi Zülfüqar Hacıbəyov
  - 132) «Çoban Paşa» və «Həqiqət şöhrətliyi» adlı hekayələrin tərcüməsi Əlibəyov
  - 133) Məkkənin fəthi
  - 134) Gövhər ağanın vəqfnaməsi
  - 135) El mahnıları, tapmacalar və nağıllar
  - 136) «Çay busatının məclisi» məzhəkə
  - 137) Məsəllər və atalar sözü
  - 138) Əhməd bəy Cavanşirin bir hekayəsi rus dilində və topladığı məsəllər
  - 139) Mirzə Fətəlinin əlifba haqqında yazdığı məktubların surəti
  - 140) Qazaxlı Şərif Bağırbəyzadə «Şikəstə» təxəllüs. Seminariyanın mədhi
  - 141) Qüdsi Bakıxanov avtobiografiyası
  - 142) Qarabağ tarixi. Mirzə Camal, fars və türk dillərində
  - 143) Əli Məhzunun və Seyid Zərgərin şeyrləri çap olunmuş
  - 144) Firidun bəyin öz əsərləri
- 1) * Şərab və tənəki barəsində Tolstoydan tərcümə
  - 2) Eşq və məhəbbət xəzinəsində. Şapənquerdən tərcümə
  - 3) Didaktika haqqında tələbə iken yazdığı 1-ci, 2-ci və 3-cü məktub
  - 4) Qafqaz Arxeoqrafik Komissiyası cəm etdiyi aktlardan

* Sıralanma orijinala müvafiqdir.

- məlumat
- 5) «Ümumi pedaqoji». Qazax Seminariyasında ikən yazmış
  - 6) a) «Kazbek ilə Şahdağı» Lermontovdan (tərcümə)
b) «Knyaz Oleq» Puşkindən tərcümə
  - 7) Aşağı siniflərdə şəriət dərsi rus dilində
  - 8) Fərdlər, beytlər, məsnəvilər və sair təmsilat üçün məcmuə – bitməmiş
  - 9) Şəriət dərsinə aid
  - 10) Ömər ibn Xəttab haqqında məlumat. Nasix tərəfindən götürülmüş parça
  - 11) Firidun bəyin cib dəftərçəsi – 3 ədəd
  - 12) Şəriət dərsi proqramı haqqında F.b. mülahizəsi
  - 13) Qori Seminariyasının tarixi haqqında məlumat
  - 14) Seminariyanın türk şöbəsi Qazaxa köçən zaman Firidun bəyin Qori şəhər əhlinə müraciəti
  - 15) Qarabağ haqqında müxtəsər məlumat
  - 16) Firidun bəyin haqq-hesab dəftərçəsi – 5 ədəd
  - 17) «Aldanmış kəvakib»in tərcüməsi rus dilinə
  - 18) Firidun bəyin xidmətdə aldığı ordenlərin məktubları, təvəllüdü haqqında şəhadətnamə, işləməyi haqqında əmək siyahısı, 1902 ilə kimi və Namestnik İdarəsindən 2 məktub
  - 19) Valeh Qarabağ şairi haqqında məlumat və sayəci sözlər rus dilində
  - 20) İslamda moral
  - 21) Müxtəlif qəzetlərdə yazılan məqalələrin əl yazıları – cəmi 77 yapraq
  - 22) «Ərəb əlifbasının nöqsanları», «İslamda qadın» rus dilində məqalələrin əl yazıları
  - 23) Şəki xanlarının şəcərəsi
  - 24) Azərb.şairlərinin şeir və əsərləri – 3 dəftərdə
  - 25) F.b.Köçərlinin kütübxanəsinin kataloqu

F. 19, s.v. 100

FİRİDUN BƏYİN YARADICILIĞINDAN NÜMUNƏLƏR

Tərbiyənin amilləri

Элементы воспитания, орудия воспитания

Uşağın şəxsiyyətini tərtib və təşkil etməkdə tərbiyə nüfuzu böyük əqddir. Tərbiyə nüfuzu cocuğun ruhunda və qəlbində bir iz, bir əsər buraxıyor və onun qəlbini bu və ya digər hala salıyor. Binaən əleyhi tərbiyə nüfuzu həman tərbiyənin amili deməkdir. Tərbiyənin amilləri çox olmaqla bərabər, qayət müxtəlifdir.

İnsanı əhatə edən bütün şeylər, yaxud ona müəyyən təsir göstərən hallar bu qəbildəndir. Bütün bu amillər ona nüfuz yetiriyor. Tərbiyə amilləri bunlardır: təbiət, ailə, məktəb, kitablar, din və ittifaqi hallar.

İnsanı əhatə edən təbiəti-cismaniyyə ona böyük nüfuz göstərir. Havanın isti-soyuqluğu, yaxud yağmurluğu, yaşadığı yerin mövqeyi, coğrafiyası tamamilə insanın ruhuna və qəlbinə təsir edir. Şübhə yoxdur ki, millətlərin müxtəlif ruhda və xasiyyətdə olmaları onları əhatə edən təbiətin nüfuzu altında tərbiyələnməmişdir. Abi-həva insanın səhhətinə, səhhət isə ruhunun və qəlbinin əxlaqına səbəb olur. İnsanın əfkar və təsəvvüratının əksər qismi onu əhatə edən təbiətin bəxş etdiyi təsiratdan hasil olur. Aşkardır ki, insanları əhatə edən təbiətin müxtəlif olması onlarda əfkar və təsəvvüratın müxtəlif olmasına bais olur. Təbiətdə mövcud əşya və hallar insanda bu, ya digər hissini oyanmasına səbəb olur. Məsələn, təbiətin gözəl mənzərələri insanda hissiyyati-ruhiyyənin oyanmasına vasitə olur. Şükühhə mucəb olan hallar, yaxud təbiətin mənzərələri onda hissiyyati-diniyyəni oyandırır. Belə halları və mənzərələri görən insanın qəlbi filhal cənabi-Həqqimiz tərəfinə mütəvəccəh olur. Bu kibi və ya digər hissələrin insanda oyanmasının isə ona böyük tərbiyə-nüfuzu ola bilər.

Tərbiyə amillərinin ən mühümlərindən birisi də ailədir. Ailə arasında uşaq öz böyük həsaili-mənəviyyəsinin əsas

dünyasını alıyor. Burada onun qəlbinə yüklənmiş xasiyyətlərin, yaxud qəbahətin toxumları saçılır. Ailədə hökmfərma olan mənəvi məfkurələr (ideal) yavaş-yavaş onun qəlbində yayılıyor. Uşaq bilaixtiyar ailəyə hökmfərma olan mənəviyyətə alışıq və onun ayna kimi saf qəlbinə ailənin mənəviyyəti əks salır. Əgər uşaq öz ailəsində sədaqət, hörmət, müriyyə, yaxud adamlara məhəbbət, itaət və ifayə-vəzifə görürsə, öyrəniyor. Əgər bunların əksinə olaraq, ailəsində xudpəsəndlik, tənbellik, şərərət, dürüştlük müşahidə edirsə, özü də dürüşt, xudpərəst və tənbel bir vücud olub, həyəti-ictimaiyyənin nəinki faydasız, bəlkə, müzirr bir fərdi olur. Uşaq bir şeyi yaxşı və ya yaman tövsiyə və nəsihətə yox, əksərən əmsalə rəğib olmaqla götürür.

Ailədə uşağa tərbiyə nüfuzu göstərilir. Ata, ana, qardaş, bacı əzizləri olur. Atanın nüfuzu başqalarından ziyadə olur. Ailədən sonra tərbiyə amilinin rəsmi məktəbdir. Məktəbdə mütəəllimə müəllimləri, təlim, məktəb həyatı və yoldaşları böyük təsir və nüfuz göstərir. Öz vəzifəsini düşünen yaxşı bir müəllim şagirdlərinə öz nəsayəh və xasiyyəti ilə nüfuz edərək, onun şəxsi misalı, rəftarı və tövsiyələri ilə şagirdlər sədaqətə, zəhmət sevməyə və ədalətə, rəhmədilliyə və sair gözəl xasiyyətlərə adət ediyor. Təəllüm vaxtı üzrə aparılan təlim çocuqların idrakını genişləndirməklə bərabər, onları əhatə hallara və həyəti-alicənabənəli və gözəl məqsədləri oyandırır.

Tərbiyə amillərindən birisi də məktəbdən sonra uşaq daxil olduğu cəmiyyətdir. Bu cəmiyyət mənəvi cəhətcə nə sayaq isə, onun nüfuzu da məzkur şəxsə öylə olacaqdır. Mənəviyyətə pak olub, öz hərəkət və əf'alında ali məfkurələri rəhbər ittixaz etmiş olan cəmiyyətin nüfuzu da faydalı, gözəl və ali olacaqdır. Əksinə olaraq, mənəviyyətə alçaq, xudpərəst cəmiyyətin nüfuzu da fəna və müzirr olacaqdır.

ÜÇ XURMA
VƏ
A KİŞİ, NİYƏ YATIBSAN?*

Rusiyanın məşhur şairləri Lermontov və Koltsovdan türkcə tərcümədir. Mütərcimi: Firidun bəy Köçərli – İrəvan Gimnaziyasının lisanə-türki müəllimi.

Şuşa
Məsihi ruhaniyyəsinin vəqfi basmaxanasından
Səne-i - 1895

ÜÇ XURMA

Mixail Lermontovdan tərcümə

Ərəblər diyarında qumlu çöllərdə
Üç xurma bitmişdi keçmiş illərdə.
Təkbiri-xurmalar xeyli ucaya
Başların çəkmişdi ac səmaya.
Onların altında bulaq sərin
Şirhaşır axardı çox şirin-şirin.
Xurmalar kölgəsində ol soyuq bulaq
Çəkməzdi istilər, görməzdi quraq.
Nə gün hərərəti, nə də uçan qum,
Dünyalar kor qoyan nə bad səmum
Etməzdi heç biri ona bir əsər,
Görməzdi onlardan esla bir xətər.
Sayəban olmuşdu ona budaqlar,

* Əlyazma variantı yoxdur. Arxivdə saxlanılan makina yazısı əsasında hazırlanmışdır.

Nəğməxan olmuşdu yaşıl yapraqlar.
Bu minval-dalbadal çox uzun illər
Xəbərsiz-ətərsiz gəlib keçdilər.
Qərib vilayətdən vələkin bir kəs
Xurmalar kölgəsində almadı nəfəs.
Yorulmuş müsafir ordan keçmədi,
Əyilib bulağın suyun içmədi,
Alışmış sinəsin sirab etmədi,
Yorğunun alıb, yolun getmədi.
Getdikcə bulağın suyu azaldı,
Xurmalar yaprağı solub saraldı.
Ol zaman xurmalar həqdən şikayət
Eləyib dedilər, bundan nə hacət?
Nəf'əsiz bu çöldə bitib göyərdik,
Qəriblər yolunu xeyli gözlədik.
Düşmədi buradan xəlq güzarı,
Etmədik şadman fəqiri zarı.
Quru biyabanda bir nəfər adəm
Görmədi bizləri, olmadı xürrəm.
İsti yel ağzında biz olduq zəbun,
Gün vurub hər zaman etdi sərnigun.
Məxluqi-ələmdən edibən cüda,
Nə üçün yaratdın bizi, ey xuda?
Həq deyil, ey xaliq, sənin divanın,
Göylərdə qurulan ədl mizanın.
Bu sayaq xurmalar şaki düşdülər,
Kəmetiqad olub, asi düşdülər.
Səslərin kəsən dəm uzaqdan onlar
Gördülər ucadı sütüntək bunlar.
Zinqro sədası, cərəs naləsi
Doldurdu havanı hay-huy səsi.
Toz qumun içindən oldu nüməyan
Ahəstə-ahəstə gələn karvan.
Yırğalanır qatar-qatar dəvələr,
Guya ki, deryada gəzir ləpələr.

Dəvələr pilənə bahalı yüklər,
Həm qumaş xalidan üstə örtüklər.
Səfəri çadırın uzun etəyi
Sallanıb, yellənir yelpiklərtəki.
Kəcavə içində qara gözlülər
Nazilə hər zaman elərdi nəzər.
Karvan qabağında mərdanə ərəb
Qara at belində elərdi tərəb.
Əyərinqaşına arıq cisəsin
Əyib ucaldardı hər dəm bir səsin.
Ərəbin sövtünü atı eşitcək
Əl ustə qalxardı cu misalpələng.
Gah zaman atının başın boşlardı,
Şövqə gəlib atı quştək uçardı.
Şirin yüyürükdə nizə atardı,
Atibən havada onu tutardı.
Xurmalar dibinə əhli-karvan
Yetişib oldular hədsiz şadman.
Şad oldu xurmalar bunu görəndə,
Tazədən, deyəsən, oldular zində.
Elə bil, gördülər qohum, ya qardaş,
Əziz qonaqlara əydi onlar baş.
Çadırlar cərgəsi orda quruldu,
Səhənglər guruhagur su ilə doldu.
Açıban ol bulaq səxavət əlin,
Doyurdu sərəsər karvan əhlini.
Elə ki, qaranlıq tutdu dünyanı,
Aldılar ərəblər ələ baltanı.
Xurmalar yanına qədəm basdılar,
Onların üçün də dibdən kəsdilər.
Yüz illik xurmalar badi-fənaya
Gedibən, düşdülər cansız araya.
Balaca uşaqlar gəlib ol zaman
Soydular qabığın, qoydular üryan.
Sonradan qol-budaq onlar doğrandı,

Sübhədək ocaqda ahəstə yandı.
Vəqta ki, gün çıxdı açıldı sabah,
Görsəndi hər yerdən qüdrəti-Xuda.
Məşriqdən məğribə üz tutdu daman,
Adəti yoluna düşdü karvan.
Soyuq küldən başqa, odlar yurdunda
Qalmadı orada bir əsər zində.
Sonradan səhranın azadə yeli
Sovurub dağıtdı hər yanə külü.
İndi də oranın dövr-ətrafı
Boş qalib saralır səmti-əknaflı.
Xurmalar altında nə olur rahət,
Ol bulaq nə görür nə gün, nə ləzzət.
Oxumur yapraqlar ona nəğmələr,
Olubdur indi də yarı qüssələr.
Günbəgün yazığın suyu azalır,
Dəmbədəm basır, rəngi saralır.
Bəzi vaxt səhranı vəhşi çalağan
Quşlardan üstündə eləyir qurban.

F. 19, s.v. 102

AY KİŞİ, NİYƏ YATIBSAN?

A kişi, niyə yatıbsan,
İş-gücünü atıbsan?
Bu qədər yatmaq olmaz,
Tənbəllik etmək olmaz.
Yaz gəlibdi açılıb,
Hamı çölə dağılıb.
Qonşuların işləyir,
Əkir, səpir, xışlayır.
Sən də bir dur ayağa,
Baxgilən sola-sağa.

Keçmişləki halına,
İndiki əhvalına
Bir baxıb ibrət elə,
Sən də bir qeyrət elə.
Xırmanda yox taxılın,
Boşalıbdır daxilin.
Cin-şəyatın qapını,
Süpürüb həyatını.
Bir yandan borcluların,
Bir yandan qonşuların
Hücum ədib gəliblər,
Atcığazın çəkiblər.
Sandıqların boşalıb,
Ağzı üstə qapanıb.
Damcığazın əyilib,
Qoca kimi bükülüb.
Bu gün-sabah yığılar,
Uşaqlar altda qalar.
Yadındadır keçmişdə
Vaxtın keçirdi işdə?
Bir yandan yer əkirdin,
Bir yandan toxum səpirdin.
Əkdiyini biçirdin,
Biçdiyini çəkirdin.
Xırmanda taya qurub,
Sonra töküb sovurub,
Arpa, buğda edirdin,
Satmaq üçün gedirdin
Ya şəhərə, ya kəndə,
Ya satardın xirməndə.
Onda sənə çox hörmət
Edirdilər həm izzət.
Üzünə qapı açardı,
Yuxarı başa çəkərdi,
Səni hər kəs görseydi,

Səninlə tanış olsaydı.
İndi evin küncündə,
Ehtiyacın içində
Bütün gün sən yatırsan,
Kəsalətə batırsan.
Çöldə zəmin saralıb,
Yetimlək ayrı qalıb.
Sağa-sola yel əsir,
Dənləri yerə səpir.
Allahın da quşları
Gəlib yeyir onları.

* * *

Kiçicik, nə yatıbsan,
İşdən-gücdən qalıbsan?
Axır yay da ötüşdü,
Axır payız yetişdi.
Onun dalca bərkinə,
Bürünübən kürkünə
Qış gəlir, qar gətirir,
Soyuq, sazaq yetirir.
Təkərsiz arabalar
Qarı yarib yol salar.
Qonşuların nə ki var,
Taxıldan xalvar-xalvar
Şəhərə aparırlar,
Orda onu satırlar.
Ciblərində çoxdu pul,
Evlərində hər şey bol.
Yeyirlər, həm içirlər,
Bütün qış kef çəkirlər.

* * *

A kişi, niyə yatıbsan,
Tənbəliyə batıbsan?
Halından nifrət eylə,
Sən də bir qeyrət eylə.
Allahdandır bərəkət,
Səndən işə hərəkət.
Dur etgilen hərəkət,
Allah versin bərəkət.

F. 19, s.v. 101

Mən də niyə yatıbsam,
Tənbəliyə batıbsam?
Halından nifrət eylə,
Sən də bir qeyrət eylə.
Allahdandır bərəkət,
Səndən işə hərəkət.
Dur etgilen hərəkət,
Allah versin bərəkət.

MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDOV

həzrətlərinin təvəllüdündən yüz il mürur etmək
münasibəti ilə yazılmış risaləi-yadigarənədir.

Müəllifi: F.Köçərli

Qiyməti: 30 çəpik

1329 sənəi-islamiyyə – mütabiq 1911 sənəi-miladiyyə

«Kultura» mətbəəsində çap olundu

MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDOV

Milli ədəbiyyatımızın atası, təmsilat (drama) yazarlarımızın ustadi-kamili, ədəbiyyatımızın fəxri, şəkk və şübhəsiz, mərhum Mirzə Fətəli Axundovdur ki, onun qələmindən ədəbiyyatın hər növ əsərləri vücuda gəlibdir: bimisil komediyalar, tənqidə dair gözəl məqalələr, abda şeirlər fars və türk dillərində, şirin hekayələr və qeyriləri. Mirzə Fətəlinin təbində öylə bir zəriflik, yaratmaqlıq qüdrəti, yoxdan vücuda gətirməklilik qüvvəsi var imiş ki, bunun misli az mühərrirlərdə müşahidə olunur. Bu bir Allah vergisidir ki, hər qələm əhlinə nəşib olmaz, hər ədiblik iddiasına düşəni məsud qılmaz. Mərhum Mirzə Fətəliyə Haqq-Taala böylə gözəl təblə böylə ziyadə xoş xasiyyət, əqli-səlim, açıq fikir, artıq fərasət və zəkavət dəxi mərhəmət qılmışdır. Heyrət etməli bir sirdir: istədiyinə basa-basa verir, istəmədiyinə heç zad vermir.

Mərhum Mirzə Fətəli Axundov təvəllüd edibdir Nuxa şəhərində tarixi-məsihiyyənin 1811-ci sənəsində, vəli, təvəllüd günü və ayı məlum deyil.* Altı-yeddi sinnində Mirzə Fətəli ata və anadan məhrum olub, yetim qalır. Bu fəna halda qaldığı əsnada onun dayısı Axund Hacı Ələsgər həmsirəzadəsini öz himayəsi altına alıb, təlim və tərbiyyəsinə məşğul olur. Məzkur Axund isə öz vaxtının möhtərəm və fazil üləmasından biri hesab olunmuş. Bu möhtərəm alimin təhti-nəzarətində Mirzə Fətəli müsəlmanca binalı təlim alıb, türk, fars və ərəb dillərini öyrənir. Axund Hacı Mirzə Ələsgər həmsirəzadəsinin xüsusən ərəbcə oxuyub kamil olmasına diqqət yetirmiş bu qəsd ilə ki, gələcəkdə

* Mirzə Fətəlinin tərcümei-halına dair məlumatı onun oğlu mərhum Rəşid bəy lütf üzü ilə cəm edib, bizə vermişdi. Onun dürüst olmağına şübhə yeri qalmır. Əlimərdan bəy Topçubaşov cənablarına verdiyi məlumat ilə biz yazdığımız müvafiq gəlir.

Mirzə Fətəlini ruhani mənəsinə hazırlaşdırırsın. Amma iş özgə sayaq üzrə gedir və Mirzəyi-mərhumun ruhani olmağı baş tutmur.

Vəqta ki, Mirzə Fətəli 17 sinnə yetişir, onun dayısı həcc ziyarətinə getməli olur və bacısı oğlunu özü ilə gətirib Gəncə şəhərində rəfiqi Axund Molla Hüseyinin yanında qoyur ki, məzkur axund ona ərəb dilini təlim etsin. Burada Mirzə Fətəli məşhur Mirzə Şəfi ilə görüşür. Mirzə Şəfi cavan Fətəlinin ağılı, fitri zəkavət və fərasətini görüb və gözələrindən yağan anlaq və mərifət nurunu dərk edib gələcəkdə ondan böyük xidmətlər vüqua gəlməsini Mirzəyə bəşarət verir və onunla bir neçə müddət görüşüb danışıqandan sonra feyləşuf Mirzə Şəfi cavan Fətəlinin fikir və xəyalatını başqa bir səmtə çevirir. Məlum ola ki, Mirzə Şəfi təbi-səlim sahibi və ülumi-mütənəvviiyə dəra bir vücut imiş ki, eşari-abdarı və asari-fəlsəfiyyəsilə Avropada, xüsusən Almaniyada iştihar bulmuşdu. Almaniyada onun asar və eşarının məcmuəsi nemse dilinə tərcüməsilə Bodenşted adlı alim bir şəxsən ehtimamilə təb olunmuşdur.* Mirzə Şəfi ilə gö-

* Bodenşted nemse ədib və şairlərinin məşhurlarından birisi hesab olunur. Bu axır vaxtlara kimi hali-həyatda imiş və imdi dəxi sağ olmağına ehtimal var. Bodenşted 1840-cı sənəi-miladiyyədə Moskva şəhərinə gəlib, orada Knyaz Qolitsinlardan birisinin mürəbbisi olubdur. 1844-cü sənədə Qafqaz canişini general Neytqardtın təklifilə Tiflisə gəlib imdiki şəhər müəllimləri yetirən məktəbə (Aleksandrovski İnstitutu) müdir olubdur. Bodenşted bu mənəbində bir ildən ziyadə qalmayıb, istəfa veribdir və sonra Qafqazın çox yerlərini və Krim vilayətini seyr və səyahət edib, çox məlumat və təcrübə kəsb qılıbdir. Gəncə şəhərində olan vaxtı Mirzə Şəfidən fars dilini öyrənibdir. Sonradan Bodenşted vətənə müraciət edib, Berlin şəhərində «Qəzəliyyati-Mirzə Şəfi» ünvanında öz eşarını çapa veribdir. «Qəzəliyyati-Mirzə Şəfi»də olan mühəssənəti-lətafət o dərəcədə nemsələrə xoş gəlibdir ki, 123 dəfə çapdan çıxıbdır. Bəzi rəvayətə görə, «Qəzəliyyati-Mirzə Şəfi» mərhum Mirzə Şəfinin öz kəlamıdır ki, onu Bodenşted farsdan nemsəyə çox gözəl və rəvan dildə tərcümə edibdir. Bə-

rüşdükdən sonra Axundov ruhani olmaq fikrindən bilmərrə daşınıb, Avropa mədəniyyəti ilə aşına olmaq niyyətinə və qulluq etmək qəsdinə düşür. Bu niyyətlərinə nail olmaq üçün dayısı həcdən müraciət edəndən sonra Mirzə Fətəli özü də Nuxaya gəlir və burada dayısının izni ilə təzə açılmış uyezdni işkola girib, cani-dildən rusca oxuyub-yazmağa məşğul olur. Mərhum Rəşid bəyin verdiyi məlumata görə, Mirzə Fətəli uyezdni işkolanın elmini tamam edir. Amma Axundovun öz yazmağına görə, bir ildən ziyadə həman işkolada qalmır. Hər halda işkoladan çıxandan sonra Mirzə Fətəli əziz və mehriban dayısının ayağına düşüb, ondan ilhah və iltica eləyir ki, onu qulluğa qoysun. Mərhum Hacı Mirzə Ələsgər bacısı oğlunun könlünü sındırmayıb, təvəqqesinə əməl eləyir və onu özü ilə Tiflisə gətirir və burada rus dövləti tərəfindən təyin olunmuş Gürcüstan ümurunun baş hakimi baron Rozenə ərizə verib, onu 1834-cü ildə əlsinei-şərqiyyə mütərcimliyinə qəbul etdirir. Baron Rozen cənabları cavan Fətəlinin haqqında ki, ol vaxtı 23 yaşında idi, artıq dərəcədə iltifatlar göstərmiş. Belə ki, mərhum Axundov özü tərcümei-halını yazıb, bu məqama gəldikdə baronun yaxşılıqlarını zikri-xeyir ilə yad edib deyir: «Bilmirəm, hansı dil ilə bu sərdarın yaxşılıqlarını izhar və şükrüzarını əda eləyim». Mirzə Fətəli bu qulluğunda ömrünün axırına kimi qalib, sədaqət ilə öz vəzifəsini yerinə yetirir və

ziləri dəxi bu qövldədirlər ki, Mirzə Şəfi xod Bodenştedin özüdür ki, «Mirzə Şəfi» ləqəbini özü üçün intixab edibdir. Amma bu qövl düz deyil. Sərihi budur ki, Mirzə Şəfi İrandan gəlmə alim bir şəxs imiş ki, onun Gəncədə olduğu vaxtda Bodenştedin oraya səfəri düşübdür və onunla tanış olub, bir müddət Gəncədə iqamət edib, fars dilini Mirzə Şəfidən öyrənibdir. Bodenşted öz əsərlərində Mirzə Şəfini «Ustad» ləqəbilə zikr edir (Məlum olduğu kimi, Firidun bəy burada məlumatsızlıqdan yanlışlığa yol vermişdir. Hazırda Mirzə Şəfinin şəxsiyyəti ilə bağlı faktlar dəqiqləşdirilmişdir. – *Tərtibçi*).

bu ixlas, sədaqətin və hüsni-xidmətlərinin əvəzində polkovnik çini və neçə-neçə nişanlar alır. Qulluq işlərindən fariğ olan zamanı asudə vaxtlarını rus kitablarının mütaliəsinə sərf qılıb, xeyli məlumat kəsb edir. Onun artıq sevdiyi fəlsəfəyə, siyasi və iqtisadi elmlərinə dair kitablar imiş. Mərhum bir neçə davalarda öhdəsinə həvalə olunmuş bəzi mühüm və ağır sifarişləri kamalınca yerinə yetiribdir. Mirzə Fətəli vəfat edibdir Tiflis şəhərində tarixi-məsihiyyənin 1878-ci sənəsində fevral ayının 28-ci günündə altmış yeddinci sinnində. Dəfn olunubdur Tiflisdə müsəlman qəbristanlığında. Cənabi-Həqq təqdiratını bağışlayıb rəhmətinə vasil eləsin. Amin!

* * *

Mərhum Mirzə Fətəlinin fars dilində öz yazdığı tərcümei-halı 1887-ci sənədə «Kəşkül» qəzetəsinin 43, 44, 45-ci nömrələrində dərc olunubdur. Mərhumun tərcümei-halına dair yuxarıda icmalən verdiyimiz əhvalata iktifa etməyib, onun öz yazdığı təfsilatı fars dilindən türkə tərcümə edib, necə ki, var, eynilə burada zikr edirik. Heyfa ki, «Kəşkül»ün 43-cü nömrəsi ki, onda Mirzənin təvəllüdündən 22 sinninə çatinca başına gələn qəzavü cədər yazılıbdır, tapılmadı. 44-cü nömrə Axund Hacı Ələsgərin həcdən qayıtmağından başlanır bu sayaq:

«Əlqissə, ikinci atam^{*} Axund Hacı Mirzə Ələsgər həcdən müraciət elədi. Ondən sonra mən də Nuxaya gəldim və bir neçə vaxt ərəb dilində yazılmış kitabların, o cümlədən Şeyx Bəhai əleyh-rəhmənin «Xülasətül-hesab» adında yazılmış kitabının mütaliəsinə məşğul oldum. Bu əsnada Nuxa şəhərində rus məktəbi açıldı. İkinci atamın icazəsi ilə rus dilini öyrənmək üçün bu məktəbə girib, bir il burada tə-

* Mirzəyi-mərhum hər yerdə əziz dayısını «ikinci ata» ləqəbi ilə zikr edir.

lim alıb çıxdım, çünki yaşım artıq idi və bir ildən ziyadə burada oxumağa qadir olmadım. Bir ildən sonra 1834-cü tarixdə ikinci atam özü ilə mənı götürüb Tiflisə apardı və burada sərdar baron Rozenə ərizə verib təvəqqe elədi ki, mənı öz dəftərxanasında Şərq dillərinin mütərcimi mənəbinə qəbul eləsin və rus yazıçılarından bir nəfərini mənım üçün köməkçi təyin etsin ta ki, rus dilində biliyim artıb qüvvət tapsın. Bilmirəm hansı bir dil ilə bu sərdarın (yəni baron Rozenin) yaxşılıqlarını zikr edib, şükrüzarını yerinə yetirim. Mələk xasiyyətli olan bu əmir ikinci atamın iltimasını fəvvrən qəbul edib, iltifat və mərhəmətlərini mənım haqqımda zahır qıldı ki, onları vəsf etməkdə acizəm. Ol vaxtdan bu günə kimi mən Qafqaziya sərdarının hüzurunda əlsinei-şərqiyyə mütərcimi olub, hər birindən ənvai-iltifat və mərhəmətlər görmüşəm...

Xassə, mütəvəffi ceneral-feldmarşal knyaz Voronsovdan razı və şakirəm ki, baron Rozendən sonra mənım ikinci vəliyyənnümam olubdur və bu əmir kardan və rövşənzəmirin iltifatının vasitəsi ilə məndə müsənniflik qabiliyyəti bürüz edibdir. Altı komediya, yəni təmsil, türk-Azərbaycan dilində təlif edib, hüzzuri-alilərinə təqdim etmişəm. Cümləsi məqbul və təhsin olunub, əvəzində çox ənamlara nail olmuşam.

Təmsilatımı Tiflis teatrında ki, onun da banisi knyaz Voronsov olubdur, səhnei-tamaşaya qoydular, hüzzari-məclisdən çox afərinlər və təriflər eşitdim. Ondan sonra «Yusif şahın hekayəti»ni* yenə türk dilində təsnif etdim. Bu yeddi təsniflərim rus dilinə tərcümə olunub çapa verildi və onların haqqında Berlin və Peterburq jurnallarında xeyli tərifnamələr yazılıbdır.

* Yusif şahın hekayəsini ki, «Aldanmış kəvakib» adilə məşhurdur, ikinci dəfə olaraq, türk dilindən rusa biz tərcümə edib, «Vestnik Qafqaz» adlı jurnalın 5-ci nömrəsində 1901-ci sənədə çap etdirmişik. Əvvəlki tərcümədən bizim xəbərımız yoxdur və mütərcimi kim olubsa, o da məlum deyil. F.Köçərli.

1857-ci tarixi-məsihiyyədə islam əlifbasının təğəyyürü babında bir kitabça fars dilində yazmışam. Məzkur əlifbanın təğyiri vacib və mühüm əmrlərdən olmağını xeyli dəlillər vasitəsi ilə sübuta yetirmişəm. 1863-cü tarixdə Qafqaz canişini imperatorzadei-əfxəm Veliki Knyaz Mixail Nikolayeviçin icazəsi ilə bu xəyalımı elan etmək üçün İstanbula azim oldum. Cəmi səfər xərcimi Veliki Knyaz öz xəzinəsindən mərhəmət elədi və vəziri Kruzenştern İstanbula olan rus səfirinə bir kağız yazdı ki, mənım mətləbimin əncama yetməyi üçün Osmanlı dövlətinin övliya və ərkanından təvəqqe eləsin ki, lazımei-təqviyyət və müavinəti müzayiçə etməsinlər.

Əlifbanın təğyiri babında tərtib qıldığım kitabçanı rus elçisinin draqomanı mərifliklə sədr-i-əzəm Fuad paşanın hüzzuruna pişnihad etdim və yazdığım təmsilatı və Yusif şahın hekayəsini də nişan verdim. Kitabçanı sədr-i-əzəm həzrətlərinin əmri ilə Osmanıyyənin cəmiyyəti-elmiyyəsinde mülahizə edib, hər bir xüsusda məqbul və müstəhsin gördülər, vələkin icrasına icazə vermədilər bu səbəbə ki, kitabçada qərarı-sabiqi üzrə hürufklar biri-birinə çulaşır və kəlmələrin tərtibində çətinlik müşahidə olunur. Bu irada cavabım bu oldu ki, belə olan surətdə lazımdır islam əlifbasını bilkülliyyə tərk edib, avropalıların üsuli-xəttini götürmək və yazını soldan sağa yazıb-oxumaq və nöqtələri bilmərrə saqit etmək və hürufkların şəklini latin hərflərindən intixab edib, təzə əlifba tərtib etmək və hürufi-müsəvvitəni hürufi-samitənin yanınca yazmaq. Həqirin bu rəyini İstanbula üləma və vüzərası öz mühüm və qanacaqlarına müvafiq görməyib qəbul etmədilər və orada olan İran vəziri-muxtarı Mirzə Hüseyin xanın* mənım barəmdə olan qədimi ədavəti bürüz edib, İstanbula vəzirlərinin ədəmi-müvafiqinə səbəb oldu. Xülasə,

* Mərhum Rəşid bəyin verdiyi məlumatda İstanbula müqimi-İran vəziri-muxtarı Mirzə Möhsün xan adlanır, amma Mirzə Fətəlinin yazdığına görə, müşarileyhin ismi Hüseyin xan imiş. Ola bilər ki, «Kəşkül»ün çapında səhv vüqqa gəlmiş ola.

mərarıma çatmayıb, İstanbuldan geri qayıtdım.

Dövləti-Osmaniyyədə əgərçi müsəlman əlifbasını təğyir etmək fikrim qəbula keçmədi, amma bu zəhmətimin əvəzində mənə Məcidiiyyə nişanı fərmani-təhsin ilə ənam olundu. Mirzə Hüseyn xandan İstanbulda xeyli mərarət və küdurətlər çəkdim ki, onların hamısını zikr etsəm, baş ağrılığın olar. Müşarileyhi sabiqdə Tiflis şəhərində öz dövlətinin konsulu idi və məlum oldu ki, batində mənimlə böyük ədavəti var imiş. Vəli, onun ədavətindən mən qafil idim və onu özümə dost hesab edib, evində mənzil etdim. Axırda ədavətini bürüz edib, məni cəmi Osmaniyyə vəzirlərinin nəzərində islam dini və dövlətlərinin bədxahı nişan verdi. Necə ki, məlum oldu, onun ədavətinin səbəbi bu imiş ki, guya mən öz təmsilatımda iranlıların əxlaqi-zəminlələrini həcv qılmışam və halonki, dramaya dair əsərlərim şərti və xüsusən komediyanın təqazası xəlayiqin eyblərini və əxlaqi-zəminlələrini eynilə göstərməkdir. Çün müşarileyhi drama fənnini və onun şərtlərini anlamayıb və ülumi-dünyəviyyədən bilkülliyyə bihadədir, hiylə və təzvirdən, bixli-həsəddən və hirs-tamahdan başqa bir şeyə qabiliyyəti yoxdur, ona binaən belə qiyas eləyir ki, mənim bu hərəkətim iranlılara nisbət büğzü ədavətimdən naşiddir. Onun böyle ədavəti zahir olandan sonra evindən çıxıb, özgə bir yerdə mənzil etdim.

Tiflisə qayıdıandan sonra əlifbamızın qüsuru və təğyirü barəsində təzədən yenə bir kitabça Tehrana göndərdim. Bu kitabçada hürufi-müqtəəni hürufi-müttəsiləyə tərcih etdiksə də, yenə üləmanın qorxusundan rəsmi-xətti sabiqi qərar üzrə sağdan sola yazmağı nişan verdim. Tehrandə həmçinin mənim bu fikir və təsəvvürümə mültəfit olmadılar və bu məsələ əlan tərəqqipərvərlər ilə mühafizəkarlar arasında İstanbulda mayei-mübahisə olub, bir məqamda qərar tutmayıbdır. Digər əlifba məsələsinin üstündə qeyri bir kitabça yazıb öz dövlətimin böyüklərinin icazəsi ilə Osmanlı dövlətinin sədri-əzəmi olan Ali paşaya Tiflisdən göndərdim.

Bu kitabçaya əlavə olaraq Osmanlı danışməndlərindən Səavi əfəndinin əlifba barəsində yazdığı tənqid (kritika) dəxi qoşulmuşdu. Vəli, bu kitabça da bisəmə qaldı. Əlifbanın təğyirü xüsusunda bu qədər səy və güzərişim nəticəsiz qaldığını fars dilində yazılmış bir mənzumədə bəyan etmişəm.

Bu macəramdan sonra Rzaqulu xanın ki, «Hidayət» təxəllüsü ilə məşhurdur, «Rövzətüs-səfa»ya mülhəqat tərzində yazdığı tarixə müxtəsər bir tənqid (kritika) yazıb, Tehrana göndərmişəm və bundan bir sənə keçmiş «Sürüş» təxəllüslü Tehran şairinin ki, «Məliküşşüəra» ləqəbilə şöhrətlənmiş idi, yazdığı bir qəsidədə tənqid yazıb, öz aşınarıma Tehrana göndərdim.

Əlan ki, 1878-ci ildir, ömrüm altmışdan keçibdir və rus dövlətinin mərhəmətindən irəlki xidmətdə qalıb, onun lütfü himayətindən bəhrəməndəm».

Mərhum Mirzə Fətəlinin öz yazdığından görünür ki, müsəlman əlifbasının təğyirü təbdili onun baş fikirlərindən olub, bu yolda artıq səy və təlaş etmişdir. Amma qifayda, bir tərəfdən, qəflət və cəhalet, digər bir tərəfdən, qərəzi-şəxsi, bixli və həsəd bizim camaat və millət işlərinin çoxuna mane olduğu kimi, mərhum Mirzənin dəxi bu gözəl fikrinə mane olub, onun bu qədər çəkdiyi səy və zəhməti səmərsiz qoyub. Əgər hürufatımızın qüsuru babında söz açıb mətləbə tul və təfsil versək, əsl mətləbdən bir az kənar düşərək və kitabçamızda o təfsilata yer tapılmaz. Vəli, bununla belə bu mühüm məsələ barəsində dinməyib keçsək, vicdanımız bizi rahat qoymaz. Əlifba xüsusunda filcümlə öz rəyimizi bildirmək istəyirik.

Ərəbdən götürdüyümüz seylabi xətdə o qədər qüsurlu və nöqsanat var ki, təhrirə sığası və təqrirə gələsi deyil və biz müsəlmanların tərəqqi və təala yolunda Avropa əhlinə daldı qalmağımızın böyük səbəblərindən birisi də həmin bu mayei-səadət və məbdəi-tərəqqimiz olan oxumaq

və yazmaq alat və əsbabının qüsurlu olmasıdır.* Bir əlifbanın ki, erab və hərəkəsi və qədri-kəfəfətə hürufi-müəvvətəsi və müəyyən bir şəkildə hürufatı olmaya və qədim misirlilərin geroqlifinə bənzəyib bir kəlmənin neçə cür oxunmağına yol verə, əlbəttə, onun bu tərəqqi əsrində bəqası salah deyil və nə qədər təbdil və təshihinə tez çarələr bulunsa, bir o qədər də irəli düşərək, dünya və axirət işlərimiz qaydaya düşüb öz yolilə rast gedər. Ülum və fünundan ki, bu qədər bəhs edib, məclis və məhfəllərdə danışırıq, qəzetə və jurnallarda yazırıq və heç biri bizim üçün müyəssər olmur, hürufumuz təbdil olduqda qeyli qalsız asan vəch ilə onlardan bəhrəmənd və mənfəətberdar olarıq.

Xətti-alfabeti** ki, Avropa millətləri arasında icra və istemal olunur, cəmi dillərdə olan sövtləri əskiki otuz, artığı otuz beş ədəd hərflərin vasitəsilə əda eləyir. Az-çox tərbiyəli adam əcnəbi millətinin xətti-alfabetisilə tərtib olunmuş əlifbasını üç-dörd saatın ərzində öyrənib oxumağa başlar. Bisavad uşaq bir-iki ayın müddətində oxuyub-yazmağa qadir olur. Bir adam xətti alfabeti ilə yazılmış bir səhifəni oxuya bilsə, həman xətt ilə basılmış kitabların hamısını düz və asan oxuya bilir. Amma bizim çox dərin oxumuş mollamız aşına olmadığı kitabı oxumaqda acizdir. İki sətir güclə oxuyub duruxur, eşitmədiyi bir sözü düz oxuya bilmir. Buna səbəb, əlbəttə, bizim seylabi xəttilə tərtib olunmuş əlifbamızdır.

* Əlifbamızın qüsuru babında öz fikir və rəyimizi 1898-ci sənədə «Qafqaz» qəzetəsinin 230, 238 və 264-cü nömrələrində müfəssələn yazmışıq. F.Köçərli.

** Fərəng dilində xətti-alfabeti o xətdən ibarətdir ki, kəlmələr hürufi-müqtəə vasitəsilə tərkib olunur və xətti-seylabi o xətdən ibarətdir ki, kəlmələr hürufi-müttəsile vasitəsilə tərtib olunur. Xətti-alfabetidə hər bir hərf həmişə özünəməxsus şəkildə qalır. Xətti-seylabidə bir hərf neçə cürə şəkildə düşür. Bizim hərflər kimi kəlmənin başında bir şəkildə yazıldıqda, ortasında başqa və axırında özgə bir şəkildə yazılır.

dır. Burada həqiqət gün kimi aydın və rövşəndir və əqli-səlim sahibləri bunu inkar edə bilməzlər. Amma avamlığın zoru, adət və ayinin gücü bizim canımıza bir dərəcədə siriştdir ki, həqiqəti görüb təsdiq və qəbul etməkdə aciz olmuşuq. Kömürə ağ və qatığa qara deyə-deyə qalmışıq.

Hər halda piyada atlıya və atlı dəmiryol (vapur) ilə gedənə yoldaş olmayan kimi, biz müsəlman qövm millətləri dəxi qədimi geroqlif şəklində clüzəlmiş əlifbamız ilə mədəniyyət aləmində Avropa əhalisinə yoldaş deyilik və ola da bilmərik. Mərhum Axundov bu bərdə yazır:

اگر الف بء ملت اسلام "الفابتي" بودی نه سيلابی " و نوشتن هم از طرف دست چپ بطرف دست راست بودی چنانکه رسم خط الفابتي است ملت اسلام در عالم "سيويليزه" یعنی ترقی و مدنيت بر ملت اوروپ بی شبهه سبقت جستندی بعلت اینکه در ابتدا تخم "سيويليزه" در خاک اسلامین آغاز روییدن کرد. اما بواسطه صعوبت خط سيلابی اسلامیان علوم و معارف فی مابین عموم اصناف این ملت تعمیم نپذیرفت و تخم "سيويليزه" در خاک اسلامیان پوسیده ضایع گردید. و در خاک اوروپا بواسطه سهولت خط "الفابتي" اهلش زوینده شد. هزار افسوس که اولیای ملت اسلام وجوب تغییر الف بء خود شانرا درک نمیکنند و این مطلب روشنتراز آفتاب رانمی فهمند و سائر اموراترا از قبیل تنظیمات جدید و تعمیر طرق جدید و سفاین بخاریه و کشیدن جداول تلغرافیه و تجدید اسلحه حربیه و امثال ذالک که نسبت بتغیر الف بء فروعاتند بر این اصل هر کار و بر این پای بست هر دیوار مرجح می انکارند. زهی بدبختی است، که آدم درین ملت از عالم عدم بعرضه وجود قدم گذارد و حقرا بفهمد و نتواند که بهم ملتان نادان خود بفهماند و باندوه حسرت از دنیا برود. امضا میرزا فتحعلی آخوند زاده.

Mirzə Fətəli tərtib qıldığı əlifbasının Osmanlı və İran məmləkətlərində qəbul olunmadığını, avam və kütahnəzər İran vəzirlərinin xüsusən İstambulda müqim İran səfiri Mirzə Hüseyn xanın büğz və ədavətini və filcümlə öz hali-dilini fars dilində gözəl və mövzun bir mənzumədə bəyan etmişdir ki, eynilə aşağıda dərc olunur. Bu mənzumə Firdovsiyi-Tusi əleyhirrəhmənin «Şahnamə»si səpkində inşad olunubdur ki, sahibinin fünuni-şeyirdə mahir və xoştəb bir şair

olmağına şahadət verir. Mərhum Axundov mənzumənin ünvanını bu sayaq başlayıbdır:

منظومه ایست که کلنل میرزا فتحعلی آخوند زاده مترجم جانشین قافقاز در وصف حال خود گفته است در سنه ۱۲۸۴

سر آمد درین نا پایدار
همی بودم از فرط حب وطن
ندیدم در این عصر صاحبلی
همه خفته بودند - چون خلق چین(*)
جوای ندیدم ابا ذوق و شور
الف باء نورا در آن مرز بوم(**)
خیالم بسی پخته بود - نه خام
جهان شد بچشمم چو خلد برین
باتعام شاهانه بنواختند
بفیروزی آندم یکی کام بود
بجام مرادم بر آمیخت زهر
مرا دشمن دین و دولت نمود
مرا پیش هر کس همیگر دیداد
بزرگان شورای و ارکانرا
شنید آسمان از زمین ناله ام
بمخشر ستاند ازو داد من. (***)

.....
.....
.....
.....
که مانند در آنجا مرابود شوم
ازین رفتن و آمدن بی ثمر
بنام وزیر علوم از عبیر

با اندوه حسرت مرا روزگار
به بسیار تدبیرها چنک زن
نه بخشید سعیم ولی حاصلی
بزرگان ترکان و ایران زمین
جوایم رفت، زبون گشت روز
سفر کردم از راه دریا بروم
نمودم بارکان دولت تمام
یکا یک بگفتند صد آفرین
مرا پایکه بیشتر ساختند
زمانه بکامم فلک رام بود
که ناگاه یک مردک زرد چهر(***)
به پیش وزیران و راه بود
بدین تهمت آن مرد ناپاک زاد
بو حشت در افکند ترکانرا
از و "هیچ شد رنج ده ساله ام
رسد پاک یزدان بفریاد من

.....
.....
.....
.....
بنا چار بر گشتم از خاک روم
فرستادم آنگه بطهران خبر
نوشتم یکی نامه پذیر

الف باء نورا نشان دادمش
ندانم مگر همتش پست بود
که ناداد بر من جواب این وزیر
وزیر دیگر در لب سفته بود
که ما خلق ایران زخورد و بزرگ
همه زیرک و معرفت پیشه ایم
زد شوارنی خط نداریم باک
نگیریم نو خط از هیچکس
پس آنگه ازین رای بالیده بود
همه صف، نشینان در آن انجمن
بحرف درستت هزار آفرین
دلت روشن است و کلامت صواب
دریغا شهنشاه بافر و هوش
دریغا که فر مانده داد گر
درغا که بر عهد فیروز او
همه پر طمع، بی هنر، بی خر
اگرچه در آغاز عهدش بشرق
ولی او وزیری چو (باریس) (2) بو
چو هر کار میکرد بی دخل شاه
همین رمز را فهمد این پادشاه
که دولت پرستار ملت بود
ایا جالس مسند کیقباد!
شنیدستی آخر که در ملک روس
بهمت بغیرت، بناموس کرد
شنیدستی آخر که (بالمیر ستان) (3)
شنیدستی آخر تو (ویلهم) را
نیاساید از رنج و کوشش دمی
شنیدستی آخر تو (بسمارق) (4) را
چه تدبیرها سرزد از رای او

درو بفر دوس بکشادمش
ندانم مگر روز و شب مسب بود
نشد بر مردام مرا دست گیر
درین مسئله رای خود گفته بود
ز کبر و زتر سا ز فرس و ز ترک
ز فرط ذکاوت پر اندیشه ایم
بکوران سز در همنما از مغاک (1)
که مار اخط و ذ هن ماهست بس.
کف دست بر ریش مالیده بود
بدو گفت احسنت ای رای زن!
بحکمت نگردد ترا کس قرین!
ندارد ارسطو به رتش جواب.
ز کردار کوران نشیند خموش.
ندید این الف باء را سر بسر
وزیری ندیدیم با آب رو:
بخوبی کسی نامشان کی برد?
وزیری درخشید مانند برق
که در ملک روسان وزرات نمود
چو (باریس) کردید عمرش تباہ
که او را بقا باد چون مهر و ماه!
نه ملت پرستار دولت بود
بر آن شهر یازیت جاوید باد!
چه خوبی بملت الکساندروس؟
بنام آوری در جهان گشت فرد
چه کرده برای (بریتانیان)?
قرال خرد مند ذی علم را?
بهشت است ملکش بدروش همی!
که افراشت بر فرقدان فر قرا?
برای وطن گشته خود جنگ جو!

* Bu halda Çin xalqı da qəflətdən oyanıbdır, amma İrənzəminin böyükləri yuxudan doymurlar.

** Hicrətin 1280-ci sənəsində.

*** Mirze Hüseyin xana işarə.

**** Bu iki fərd münasibi-halü məqal Firdovsiyi-Tusidən götürü-lübdür.

¹ مغاک - çuxur və nahəmvər yer.

² Boris Qodunov rus boyarlarından (əyanından) birisinin adıdır ki, üç yüz il bundan müqəddəm Rusiyada iğtişaş zamanı bir müddət vəzirlik edib, sonra müsəndi-səltənəti dəxi qəsb etmişdi. Ziyadə

(غریبالدی) (5) بازن مه جمال
 وطن را مصفا زیگانه کرد؟
 زش در قفایش وار یار بود.
 چه سان کرد جانرا بملت فدا؟
 ز عموش گذشتست هشتاد سال
 نه در بند آسایش و در هم است!..
 بگر دار ایشان تو خود گواه؟
 گه از در دروده گه از دردیچ
 ز در گاهت ای خسرو خسروان
 نجابت رها کن فضیلت بخواه
 بکیرد فرا خور اندازه
 نهال سعادت ببار آورند...

***

خطاب بر دوست خود که عبارت
 از روح القدس است

گذشتم نخواهم ترا دید باز
 سرانجام این رنج و بیمار را (7)

شنید شتی آخر که در پارسال
 چه سان جنگهای دلیرانه کرد
 بهر جا که مشغول پیکار بود
 شنیدستی آخر تو (لین قولنرا) (6)
 شنیدستی آخر (تیبیر) راکه حال
 برای وطن دایما در غم است
 چه کرده وزیر اتش ای پادشاه
 وزیران نکرده است بی ریب هیچ
 پس ایشان نیز نزدیک جو – بران
 وزیران با علم و حکمت بخواه
 که تا ملک آرایش تازه
 الف باء نور ابکار آورند

بسی شکوه کردم سخن شد دراز
 سپردم بجهت تو این کار را

Mərhum Mirzə Fətəlinin bu mənzuməsi Firdovsi əley-
 hirrəhmənin Sultan Mahmud Qəznəvinin haqqında yazdığı
 həcvə bənzəyir. Hər iki kəlamın mənbəyi bədaxt və əda-

ağıllı və pürtdəbir bir zat imiş. Vəli, xəyanəti ucundan axırda
 bədbəxt və bədfərcam oldu.

³ İngilis dövlətinin vəziri idi. – Balmiristan

⁴ Bismark Nəmsə dövlətinin səcri-əzəmi – kansleri idi.

⁵ Qaribaldi İtaliya məmləkətində bir bahadırın adıdır ki, vətəni
 biganələrin əlindən xilas elədi.

⁶ Linkoln – Yəngi Dünyanın (Amerikanın) cümhuriyyət rəisi.

⁷ Bəzi nüsxədə bu fərdin ikinci misrası belə yazılıdır:

سرانجام این رنج تیمارا

lətsizlikdən naşı şəkvə və nalələrdir. Axundov ustadi-kamili
 olan Firdovsini xoşnamei-peyrovilik etməkdə artıq məharət
 göstəribdir. İrənzəmin vəzirlərinə öylə bir qara ləkə və həcv
 sikkəsi urubdur ki, qiyamətə kimi onu yumaq və qazımaq
 ilə getməyəcəkdir. Bəli, doğrudur:

بماند هجا تا قیامت بجا

چو شاعر برنجد بگوید هجا

***

Mirzə Fətəli Axundovun komediyalarına gəldikdə, qəti
 surətdə deyə bilərik ki, Qoqol rus və Molyer firəng drama
 yazarlarının ustad və pişrovu olduğu kimi, mərhum Axun-
 dov da türk-Azərbaycan ədiblərinin və komediyanəvisləri-
 nin atası və yolgöstərənəi olubdur.

Onun komediyalarının mislini bizim Azərbaycan türk-
 lərinin drama yazarları hələ bu vaxtadək kamalınca yazıb
 yetirə bilməyiblər. Vəli, bunu dəxi inkar etmək olmaz ki,
 Mirzə Fətəlinin sayəsində Nəcəf bəy Vəzirov və Əbdürrə-
 him bəy Haqverdiyev kimi əhli-qələm, müqtədir, sahibi-id-
 rak və kamal dramənəvislər vücuda gəlibdir. Bunların hər bi-
 risinin bir neçə komediyaları və dramaya məxsus əhəmiy-
 yətli əsərləri vardır ki, imdiki məişətimizin bəzi övza və əh-
 valını eynilə göstərir. Hər iki ədibin və Mirzə Fətəliyə peyrə-
 vilik edən sair dramənəvislərin vücuda gətirdikləri əsərlər
 bərəsində «Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı» adlı məc-
 muəmizdə müfəssəl məlumat verilir.

Komediya yazmaqda elm və bilikdən savayı, təcrübə
 və bələdiyyat lazımdır və bunlardan əlavə, xudadadi bir
 qüvvə, yaradıcı bir təb, türk istiləhinə, «Allah vergisi» la-
 zımdır ki, bir yandan, görüb-əşitdiyini götürüb yetirə bilsin
 və bir tərəfdən, öz fikir və xəyalilə yoxdan var eləsin. Bu
 «Allah vergisi», yoxdan vücuda gətirmək qüvvəsi mərhum
 Mirzə Fətəlidə kamalınca var imiş. Onun komediyaları qöv-
 lümüze möhkəm və adil şahiddir. Necə ki, Qoqolun Qorod-

niçisi, Xlestakovu və Dubçinski-Eubçinskisi hal-hazırda Rusiyanın bezi yerlərində müşahidə olunmaqdadırlar, habelə də Mirzə Fətəlinin Hatəmxan açması, Hacı Qarası, Zaxası, Bayramı, Ağa Kərim Miyanəçisi, Molla İbrahimxəlili və qeyriləri bu halda sağ və salarnat bizim içimizdə dolanıb, hər biri öz fel və əməllərini işlətməkdədirlər.

Mirzə Fətəlinin komediyaları yazılardan bu vaxta kimi altmış sənə keçibdir. Bu uzun müddətin ərzində ki, yarım əsrdən ziyadə ələyir, məişətimizdə çindən tərəqqi mülahizə olunmur. Ata və babadan qalma köhnə adət və ayinlər üzrə güzəran edib onların batil əqidələrinə, kəsalet və bətaletlərinə varis olmuşuq. Bu axır vaxtlarda şəhərlərimizdə az-çox tərəqqi və təməddün əsərləri görünürsə də, əhli-dihatımız necə ki, əlli-altmış sənə bundan müqəddəm cəhalet səhrasında avara və sərgərdan dolanırdı, imdi də həman qərar üzrə səfil və sərgərdandırlar. Onların nicat və salamatı üçün çalışanlarımız yoxdur. Elm və tərbiyə almışlarımız öz mənfəəti-şəxsiyyətlərini millətimizin və qaranlıqda qalan qardaşlarımızın xeyir və salahından müqəddəm tutub özlərini şəhərlərə verirlər. Fikir və xəyalları özləri üçün isti yer, mədaxilli mənsəb arayıb tapmaqdır. O səbəbdəndir ki, əlli ildən bəri iki qədəm də irəli yeriməmişik, bir nöqtə üstündə donub qalmışıq. O səbəbdəndir ki, hacıqaralarımızın ədədi gün-gündən artıb çoxalıbdır və çürük bezi və qədəki qumaş mal adına imanları ilə biryerdə satmaqdadırlar. Şəhrəbanu xanımlarımız və Xanpəri nənələrimiz hər şeydən artıq cadu və pitiyə inanıb kişilərini aldatmağa məşğuldurlar. Hatəmxan ağalarımız firənglər ilə bizim təfəvütümüzü ancaq onlar bizim adətimize müğayir olaraq əllərinə həna qoymamaqda, başlarını qırxmamaqda, evdə başı papaqsız oturmaqda, xörəyi əlləri əvəzinə qaşıqla yeməkdə görürlər. Heydər bəylərimiz cüt əkməyi ancaq erməni peşəsi bilib özlərinin şan və şövkətlərini çapavula getməkdə, qətl və qarətdə görürlər. Mollaibrahimxəlillərimiz kimyagərlik sənətini əldə bəhanə edib, min cürə şəbədəbazlıq ilə avam xalqın əlində

olan nəğd və cinsini alıb başlarına tənbəki oyunu gətirməkdədirlər. Ağa Mərdan halvaçı oğlu və Ağa Salman ələkçi oğlularımız mürafəyə vəkil olub xilafə-şər' və bəd bihesab işlər tutub şeytanın ağına gəlməyən hiylə və fəsadları törətməkdədirlər və habelə və habelə.

Mərhum Mirzə Fətəlinin komediyaları məişətimizin təəcüblü bir aynasıdır ki, zahirimizi də və batirimizi də eynilə göstərir. Müruri-əyyam ilə bu aynanın üzünə toz qonubdur. Bu tozu silib aynanın üzünə sığal verəndən sonra diqqət ilə ona baxsaq, öz surətimizi onda görərik və biri-birimizi tanıyırıq. Batini aləmimizə, əməli-nameşruə və əfalişəniamizə dürüst diqqət yetirsək, xəcalət çəkib yəqin edərik ki, bu yarım əsrin müddətində uzaq getməmişik, cüzi dəyişirməyimiz olubsa, o da ancaq zahiridir. İçərimiz və mənəvi tərəfimiz həman irəliki qərar üzrə qalıbdır...

Odur ki, Mirzə Fətəlinin komediyalarını oxuyan bəsirət əhli, bir tərəfdən, gülürsə, bir tərəfdən də, həzin-həzin ağlayıb göz yaşını tökür. Gülmək görünür, amma göz yaşını dəridir, görünür. Onun ağır damcıları ürəyin üstünə düşüb onu dəlir, yaralayır...

* * *

Mərhum Axundov komediyalarına müqəddimə olaraq ifadəi-məram üçün komediya nə deməkdir və nə qisim təsnifatdan ibarətdir, teatr nədir və ondan təhzi-əxlaq və adaba dair böyük mənfəətlər yetişməyini müxtəsərən bəyan edir və türk imlası xüsusurda öz təsəvvüratını bildirib, komediyaları oxuyanlara və oynayanlara bir para lazım olan dəsturüləməllər verir.

Necə ki, mərhüm yazır: «İnsanın təbiətində iki ümdə xasiyyət qoyulubdur: biri qəm və biri fərəh. Ağlamaq əlaməti-qəm olduğu kimi, gülmək də əlaməti-fərəhdür. İnsana bir müsibət üz verəndə qəmnak olur, əgər müsibət ağır isə, ağlayır və biləks, ona bir şadlıq və fərəh üz verəndə gülür

və könlü açılır. İnsanın gülməyinə və ağlamağına fərəhin və müsibətlərin təqdir və təhriri dəxi səbəb ola bilər. Təqdir və təhrir surətində giryə və xəndəyə ümdə mə'səri-vəz' heka-yətdir. Əksər övqat namərgub vəzlə zikr olunan müsibət-dən adam mütəəssir olmaz, vələkin həman müsibət özgə pəsəndidə vəzlə nəql olunduqda kəmayənbəği təsir bağış-lar, necə ki, naqis və kamil mərsiyəxanların məclislərində bu iki keyfiyyəti biz mükərrər müşahidə edirik. Əgər nəqli-müsibət və ya behcəti-təbaye və əxlaqi-bəşəriyyəni kəma-filvaqə etməklə təbiəti-müstəməə məqbul və mə'sər düşdü, həman nəqlin vazeinə və müsənnifinə həkimi-rövşənrevan və arifi-təbayei-insan deyərlər və naqilinə süxənguyi-qa-bil... Burada naqili-suxənguy və raviyi-şirinməqal ilə bizim işimiz olmayıb da müsənnifi haqqında, yəni mərhum Mirzə Fətəli barəsində kamali-cürət ilə deyə bilirik ki, onun kome-diyalarını oxuduqda bizə yəqinlik hasil olur ki, bunların mü-sənnifi əlhəqq «həkimi-rövşənrevan və arifi-təbayeyi-insa-nidir». Çünki bizim komediya yazanların heç biri Mirzə Fətəli kimi nə ürəkdən güldürür və nə də doğrudan ağladır. Bu məharət və qabiliyyət və təbayei-insanə bələdiyyət an-caq o mərhumun komediyalarında görünür. Mərhumun dra-manəvislikdə izhar qıldığı mərifət və kamal, doğrudan da, vəsfə gələsi deyil. Onun təmsilatından hansı birisini ələ alıb oxuduqda olduğumuz övza və zamanı biləixtiyar unudub, özümüzü Mirzəi-mərhumun yazdığı zamanda, vəsf qıldığı övza və dəstgahın içində dərk edirik. Əfradi-məclis guya bir-bir gözümüzün önündən və əlvən libaslarında gəlib ke-çirlər. Biz onların hərəkət və səkənatını necə ki var, müşa-hidə edirik, danışdıqları söhbəti eşidib gülənlər ilə gülüb, ağlayanlar ilə ağlayırıq.

Timsal üçün Axundovun baş komediyası hesab olunan «Sərgüzəşti-mərdi-xəsis» adlı təmsilatilə ki, başqa ibarə ilə «Hacı Qara» adlanır, oxucularımızı tanış edib, Hacı Qaranın qaçaqçılığa getməyindən qabaq arvadı Tükəz ilə danışdığı söhbəti necə ki var, məqamında yazırıq. Bu əcibə komedi-

yanın keyfiyyəti beş məclisdə bəyan olunur.

Əvvəlinci məclis vaqə olur Heydər bəyin obasından kənar böyük bir palıd ağacının dibində aydınlıq gecədə. Heydər bəy yoldaşları ilə biryerdə istəyir gedib nişanlısı Sona xanımı götürüb qaçsın. Bu barədə Səfər bəy ilə da-nışır. Heydər bəy qoçaq bir oğlandır ki, öz el və obasının içində igid adlanır, dava-döyüşdə, soyğunat və basqınatda ad çıxarıbdır. Amma onun pulu yoxdur ki, toy edib nişanlısı Sona xanımı gətirsin. Heydər bəy təəssüflə keçmiş zamanı yadına salıb deyir: «Hanı o gözəl vaxtlar ki, hər ayda bir karvan çapmaq, bir ordu dağıtmaq olurdu. İndi nə qızılbaş döyüşü var, nə Osmanlı döyüşü. Əgər qoşuna getmək istə-sən də, gerek çıxıb lap ləzgilərin üstünə gedəsən. Əgər yüz min zəhmətlə birisini dağların dəlik-deşiyindən çıxartsan, bir dağarcıq və bir kürkədən başqa, əlinə bir zad düşməyə-cək. Hanı Osmanlı və qızılbaş döyüşü ki, bir vaxt tamam Qarabağı qızıl-gümüşə boyamışdı. Belə bir döyüş olsun, hamıdan irəli dəstə başında gedən mən olum, bir hünər göstərim ki, Rüstəmi-dastan da göstərməmiş olsun».

Sonra naçalnikin ona etdiyi buyuruğu yadına salıb deyir: «Qulaq as gör naçalnik mənə nə deyir. «Heydər bəy, rahat otur, quldurluq etmə, yol kəsmə, oğurluğa getmə». Peşiman olub dedim ki, bu əmrə biz də rəğib deyilik. Amma siz cənaba lazımdır ki, bizim kimi nəcib kimsənələrə bir çörək yolu göstərsiniz. Naçalnik mənə deyir ki, Heydər bəy, cüt ək, bağ becər, alış-veriş elə».

Naçalnikin bu təklifi Heydər bəyin dimağına bərk dəyir və o, Səfər bəyə şikayət təriqilə deyir: «Guya ki, mən Ba-nazur ermənisiyəm ki, gerek gündüz axşamadək kotan sü-rüm, ya ləmbərliyəm ki, qurt bəsləyəm və ya ləkəm, kənd-lərdə çərçilik edəm!»

Heydər bəyə yoldaşı Səfər bəy məsləhət görür ki, Sona xanımı götürüb qaçsın və toy xərci aralıqda itsin. Bu xüsusda Heydər bəy dostu Əsgər bəyi də məsləhətə ça-ğırır imiş ki, məsləhət olsa, gedib biryerdə Sona xanımı gö-

türüb qaçsınlar. Amma bu işə Heydər bəyin könü yoxdur. Əvvəla ehtiyat edir ki, qızın ata və anası gedib naçalnikə ondan şikayət eləsinlər və o yenə təzədən qaçaq düşsün və saniyə Heydər bəy tay-tuşun və el-obanın təənnümdən qorxur ki, desinlər, Qurban bəyin oğlu toy etməyə pul tapmayıb, öz nişanlısını götürüb qaçdı.

Əsgər bəy də qızı götürüb qaçmağı yoldaşının şəninə layiq görmür. Onun məsləhətilə sözü bu yerdə qoyurlar ki, ağcabədili* Hacı Qaradan müamiləsilə pul götürüb gedib İrandan qaçaq malı gətirsinlər və onun qazanc ilə toy eləsinlər. Bu məsləhəti Heydər bəy öz nişanlısı Sona xanıma verir. Heydər bəyin sözləri əvvəlcə Sona xanımın ağına yerləşmir ki, onun pulu olmaya-olmaya qaçaq malını nə ilə alacaqdır və təkid edir ki, həmanı gecə onu götürüb qaçsın. Amma sonradan anasının səsinə eşidib tələsik Heydər bəy ilə ayrılır və onun qaçaq malı almağa getməyinə razı olur.

İkinci məclis vaxt olur Ağcabədi kəndində. Xəsis Hacı Qara dükanında oturub bazarın kəsadlığından və malının satılmadığından şikayət edir. Şuşa qalasında ona çit, qədek, bez satanın qarasında söylənib ağına gələn nifrin və bid'anı haqqında edir ki, ona çürük mal satıbdır. Bu halda Heydər bəy yoldaşları ilə Hacı Qaranın yanına məlum mətləbdən ötrü gəlirlər. Hacı Qara onları müştəri hesab edib sevinir və neçə dəqiqə bundan irəli pislədiyi çürük malı başlayır tərif etməyə. Əsgər bəy deyir ki, biz parça almağa gəlməmişik, başqa bir mətləbdən ötrü gəlmişik. Bu sözlərdən xəsis Hacı məyus və mükəddər olub istəyir ki, bir növ bunları başından rədd eləsin, sonra mətləbdən xəbərdar olub və az vaxtın içində yüz manat qazanc etmək sözünü eşidib sevinir və bəylərin təklifini qəbul edir. Hacı özü də onlar ilə Təbrizdən qaçaq malı almaq fikrinə düşür və sözü bu məqamda qoyurlar ki, hazırlaşsınlar və Hacı lazım olan qədər pul götürsün ki, həmanı gecə yola düşsünlər. Hacı Qara

* Ağcabədi Qarabağda Şuşa uyezdində böyük bir kəndin adıdır.

cəld dükanı bağlayıb evinə gəlir. Əlində açar sandığın ağızın açır, torbadan qızıl çıxardır. Üç yüz qızıl saniyə ələhdə kisələrə qoyur. Sonra gedir tufəng-tapançasını, xəncərini, qılıcını gətirir yığır qabağına. Bu halda arvadı Tükəz yetişir.

Tükəz. A kişi, nə qayırsan, bu yaraq-əsbabı qabağına niyə tökürsən?

Hacı Qara. Səfərim var, Yola çıxacağam.

Tükəz. De görüm hara gedəcəksən?

Hacı Qara. Sənə deməli deyil.

Tükəz. Necə deməli deyil, quldurluğa ki, getmirsən, məndən gizləyirsən?

Hacı Qara. Elə bir elə zaddır.

Tükəz. Bəs elə zad isə, heç vaxt gedə bilməzsən. Dur ayağa, get dükanına, malını sat (*yaraqları yığışdırır*).

Hacı Qara. Dükanı Allah batırsın, malı yoxa çıxsın, satılır məgər? Qoymazsan başımın çarəsin görüm?

Tükəz. A kişi, başına nə gəlibdir ki, çarəsin görəsən, nə danışırsan?

Hacı Qara. Dəxi nə gələcək? Evim yıxılıb gedib. Düz yüz manat indiyədək zərərim var. Boğazıma çörək getmir.

Tükəz. Səni görüm boğazın elə tutulsun ki, su da ötməsin, ay göyərmiş. Uşaq aşiq yağın kimi, bu qədər pulu yığıb nə eləyəcəksən? Yüz il ömrün ola, yeyəsən, geyəsən, içəsən, sən pulun tükənməz, yüz manat zərərdən ötrü nə özünü öldürürsən?

Hacı Qara. Min kərə sənə demişəm ki, sən arvadsan, get arvadlığına, mənə öyüd-nəsihət vermə. Yaraqları yerə qoy (*əlin uzadıb tufəng-tapançasını dartıb alır*).

Tükəz. Yəni sən bu yaraqları qurşanıb ollar ilə adam qorxudacaqsan? Bu tufəng-tapançasının iyirmisin üstünə götürsən, mən bu arvadlığımı ilə səndən qorxmaram. Torpaq sən başına (*ikiəlli başına qarıyır*).

Hacı Qara. Səni lənətə gələsən, arvad. Toxumunuz

yer üzündən götürülsün, itil burdan!

Tükəz. Kişi, dəli olubsan! Mən evimdən hara itiləcəyəm? De görüm hara gedirsən?

Hacı Qara. Cəhənnəmə, gora, əl çəkməzsən, nə istəyirsən məndən?

Tükəz. Kaş cəhənnəmə-gora indiyədək getmiş ola idin. O günü görməmmi, toy-bayram edim? Çifayda, Əzra-yılın yolu yumrulsun, sən kim murdarı yer üzündə qoyub, gözəl cavanları qara torpaq altına yollayır.

Hacı Qara. Yer üzündə qalan murdarların biri sən özünsən ki, tövqi-lənət olub keçibsən mənim boğazıma. Mən ömrümdə bir kimsəni incitməmişəm, bir kimsəyə zərər yetirməmişəm, mən niyə murdar oluram?

Tükəz. Bir kimsəyə zərər yetirməmişən, xeyir də verməmişən. Ondan ötrü murdarsan ki, öz malını nə özün yeyib-içirsən, nə əyalına məsrəf edirsən. Sən ölsən, heç olmasa, arvad-uşağın doyunca çörək yeyər.

Hacı Qara. Arvad-uşağı zəhrimar yesin!

Tükəz. Sənin evində zəhrimar da tapılmaz. Olsa idi, onu da qıyıb bizə verməzdin...

Bu halda bəylər çağırır: Hacı, Hacı!

Hacı Qara. Arvad, çəkil get, adamlar gəlir.

Tükəz tez uzaqlaşır, qapının dalısından qulaq asır.

***

Üçüncü məclis vaqə olur Arasın kənarında.

Hacı Qara qaçaq malı alıb yoldaşları ilə geri qayıdan zamanı Arası keçəndə az qalır suya düşüb boğulsun. Heydər bəy kəmənd atıb Hacinin belinə salır və ənvai-müsibət ilə çəkib-çıxardır. Bir az yol gedəndən sonra qaçaqçılar Ohan yüzbaşıya üstünün on nəfər yaraqlı-əsbablı adamları ilə rast gəlirlər. Bunlar isə murovun* hökmilə Əylis erməni-

* İndiki uçastkovı pristav o vaxtı «murov» adlanırmış.

lərini soyan qaçaqları axtarmağa çıxıblar imiş. Heydər bəy Ohan yüzbaşının üstünə hücum edib öylə bağırir ki, öz qaçaqlığından dəm vuran Ohan yüzbaşı özün itirir və adamları ilə qaçıb dağılırlar. Ermənilərdən birisi Sərkiz Ohandan soruşur ki, a yüzbaşı, murov soruşa ki, bir adama rast gəldinizmi, nə deyək? Ohan yüzbaşı deyir ki, soruşsa, deyərək «dəvə gördünmü – qığın da görmədik». Burada Mirzə Fətəli ermənilərin qorxaqlığını artıq məharətlə təhrir edibdir.

***

Dördüncü məclis vaqə olur Xonaşen dərəsində aydınlıq gecədə. Hacı Qara yoldaşlarından ayrılıb, yüklü atın üstünə minmiş nökeri Kərəməli ilə Ağcabədi səmtinə gedirlər. Hacı Qara tələsiyir ki, özünü kəndə yetirsin ta ki, sabah firəng malını bazara çıxardıb baha qiymətə satsın. Amma Hacı Qaranın arzusu hasil olmur. Xonaşen dərəsində biçindən qayıdan iki nəfər tuğlu ermənisinə rast gəlir. Hacı Qara bunları murov yasavulu hesab edib, başlayır hədələməyə. Ermənilər hərçi səy edir ki, özlərini ona tanıdıb, fəqir biçinçi olmaqlarını bildirsinlər, qorxaq Hacı Qara müqabilində aciz, əlsiz və ayaqsız adamları görüb onların kim və nəçi olduğunu bilmək və sözlərinə qulaq asmaq istəmir.

Burada mərhum Axundov özünün xeyli dəqiq və qəlbşünas (psixologiya) elmindən baxəbər olduğunu sübuta yetirir. Necə ki, İspaniya ədibi Sərvantesin «Don Kixot»u dəyirmanı böyük bir pəhləvan hesab edib onunla davaya girir, habelə də Hacı Qara biçinçi erməniləri murov yasavulları və yainki quldur hesab edib, istəyir onlara qalib gəlsin və təkid edir ki, yaraqlarını yerə atsınlar. Ermənilər oraqlarını yerə atıb deyirlər: Budu bizim yarağımız. Hacı Qara inanmayıb tufəngi bunların başının üstündə atır, ermənilər bərk qorxur, eşşək ürkür və erməninin birisi Arakel onun üstündən yerə yumalanır. Tufəngin səsini murovun yasavulları eşidib, Hacı Qaranı və erməniləri tutub murovun

hüzuruna aparırlar. Murovun hüzurunda Hacı Qara deyir ki, ermənilər onu soymaq istəyirdi. Ermənilər dəxi Hacı Qaranı müttəhim edirlər. Murovun hökmilə Hacı Qaranı və erməniləri dustaq edirlər. Hacı Qara başlayır ağlamağa: «Evin yıxılsın, mənim evimi yıxan, qan qusasan, məni qana çalxayan, imansız öləsən, məni bəlaya salan! Mən harda – divan harda! Mən silistdən qaçırdım, yenə silistə düşdüm. Çibindən birəyədək başlayacaqdır soruşmağa. Di gəl boş-boş suallara cavab ver, gözlə ki, axırı olacaq».

Hər şeydən artıq Hacı Qara rus divanının get-gəlindən qorxur. «Zavtra-zavtra»nın həddən ziyadə olan xərc və xəsarətini tamahkar Hacı nəzərə alıb, başlayır uşaq kimi ağlamağa. Bu bəlalərin hamısı onun başına tamahın gücündən gəlir. Tamah kişiyyə o qədər güc gətirir ki, rahat kəsbini buraxıb, qaçaqçılıq kimi qorxulu və haram işə gedir. Burada az qalır ki, Aras çayında axsın. Bu xatadan qurtarıb, evinə yetişəyətində murovun əlində dəstgir olur. Yəqinlik ilə demək olur ki, Qoqol Plyuşkinin xəsisliyini o qədər dürüstlük və məharətlə yazıb yetirə bilməyib, necə ki mərhum Axundov Hacı Qaranın xəsisliyini, qorxaqlığını, zahiri və batini aləmini ədibanə təhrir qılıbdır. Qoqolun yazmağında bəzi mübaliğət və təbiəti-insana uymayan sifətlər nəzərə gəlir, amma Hacı Qaranın xülq və xasiyyətində, tamahkarlığında zərrə qədəri də kəm-kəsir yoxdur. Bu tamahkar şəxsin mislini yəqin ki, hər bir bəsirət əhli imdi də görüb müşahidə etməkdədir. Hacıqaralarımız hala fövt olub qurtarmayıbdır. Onların ədədi artır ki, azalmır.

* * *

Beşinci məclis vaqə olur Heydər bəyin obasında. Heydər bəy alaçıqın içində oturubdur. Bundan bir gün irəli toy olub. Çöldə zurna-qaval çalınır. Cahıl uşaqlar oynayıb-oxuyurlar. Sona xanım Heydər bəy ilə şirin söhbət eləyir və ondan təvəqqe edir ki, bir də gəzməyə, oğurluğa və əyri yola getməsin. Bu halda Hacı Qaranın arvadı Tükəz

daxil olub deyir: «A başına dönüm, mənim ərimin başına nə iş gəlibdir ki, indiyədək nə özündən və nə nökerindən bir xəbər yoxdur?» Heydər bəy Tükəzə təsəlli verir ki, qorxmasın, gəlib çıxar. Bu əsnada qışqırıq qopur. Murov və naçalnik üstünün atlıları ilə alaçıqı əhatə edirlər. Heydər bəy qabağa çıxır. Naçalnik ona deyir ki, Ohan yüzbaşını xəbər verməyilə Əylis ermənilərini soyan odur. Heydər bəy deyir ki: «Naçalnik, belə mujikin sözüne etibar edib, məni bədbəxt etmə». «Mujik» sözü Ohanın dimağına deyir. İyirmi il vilayət böyüklərinə qulluq edib ricaməndlik kağızı və medal almağını naçalnikə sübut etmək istəyir və bu barədə çox tul danışib naçalnikin ovqatını təlx edir və öz üstünə acıqlandırır.

Bu arada Hacı Qaranı və biçinçi erməniləri gətirirlər və sonradan Hacı Qaranın nökeri Kərəməlini yükilə gətirirlər. Hacı Qara Kərəməlini və malının tutulmağını görəndə kimi yıxılıb özündən gedir. Naçalnik və qeyriləri bu hala təəccüb edirlər. Amma Heydər bəy keyfiyyəti anlayıb, olan əhvalatı kəmayənbəği naçalnikə söyləyir və qaçaqçılığa getməyinin səbəbini bəyan edir. Bu əsnada Sona xanım irəli yeriyyə deyir: «Başına dönüm, bizi padşahın başına çevir. Qul xətasız, ağa kərəmsiz olmaz. Yaz bu işi yuxarıya bildir, bəlkə, mənim göz yaşımə rəhm eləyələr. Mən dilimdən kağız verərəm ki, Heydər bəyi heç bir yaman işə qoymayam».

Naçalnikə Sona xanımın sözləri təsir edir və o, Heydər bəyi yoldaşları ilə zaminə verir. Sona xanıma deyir ki, sənə gözəlliyinə və göz yaşına rəhm edib, Heydər bəyi səndən ayırmadım. Ondən müqəyyəd ol ki, yenə bir pis iş tutmasın. Sənə zaminliyin hər bir kəsin zaminliyindən etibarlıdır. Xudahafiz deyib getmək istəyəndə Hacı Qara deyir: «Başına dönüm, naçalnik! Murovun yasavulları məni tutanda cibimdən yarım abbasımı çıxardıblar, buyur versinlər». Naçalnik onun da təvəqqesini yerinə yetirir. Hacı Qara başlayır ona dua etməyə.

Perdə salınır

Bizim bu kitabçamızda o qədər genişlik yoxdur ki, Axundovun sair komediyaları ilə də oxucularımızı aşına edək. Bu işi özgə bir vaxta qoyuruq. Bundan maəda biz belə zənn edirik ki, əhli-savaddan az adam tapılar ki, Mirzə Fətəlinin komediyalarını oxumamış olsun və bir də onlardan hər birisi dəfəat ilə səhnei-tamaşaya qoyulubdur. Zaqafqaziyanın öylə şəhəri və qəşəbəsi yoxdur ki, mərhumun komediyalarından biri-ikisi oynanılmamış olsun. Burada ancaq məzkur komediyaların adlarını yazmağa iktifa edirik:

1) Hekayəti-Molla İbrahimxəlil kimyagər.

Keyfiyyəti dörd məclisdə bəyan olub itmamə yetir. Təsnif olubdur hicrətin 1267-ci tarixində.

2) Hekayəti-Müsyö Jordan -- həkimi-nəbatat və dərviş Məstəli şah – məşhuri-cadukün.

Təmsili-güzarişi-əcib. Keyfiyyəti dörd məclisdə bəyan olur. Yazılıbdır 1267-ci sənədə.

3) Hekayəti-xırs quldurbasan.

Keyfiyyəti üç məclisdə bəyan olub itmamə yetir. Yazılıbdır 1268-ci sənədə.

4) Sərgüzəşti-vəzir-xani-Sərab.

Təmsili-güzarişi-əcib.

Keyfiyyəti dörd məclisdə bəyan olub itmamə yetir. Yazılıbdır hicrətin 1267-ci sənəsində.

5) Sərgüzəşti-mərđi-xəsis – Hacı Qara.

Təmsili-güzarişi-əcib. Keyfiyyəti beş məclisdə bəyan olur. Yazılıbdır 1269-cu tarixdə.

6) Mürəfiə vəkillərinin hekayəti şəhri-Təbrizdə.

Qəribə bir təmsildir. Keyfiyyəti bəyan olur üç məclisdə. Yazılıbdır 1272-ci tarixdə.

Ədəbiyyatın bu növü Mirzə Fətəli kimi qabil ədibin qələmindən əvvəlinci dəfə olaraq Azərbaycan türklərinin arasında vücuda gəldikdə cümləni heyrətə salır. Bu qisim əsərlər, yəni komediya o vaxtacı müsləmanlar arasında

görölməmişdi. Əvvəlinci imtahan, o da belə kamil və gözəl surətdə, eyibdən xali, lətafət və mühəssənət ilə dolu. Azərbaycan türklərinin dolanacağıının, adət və adabının ayinei-həqiqətnuması. Əlhəqq, bunlar xəzinə malıdır... Odur ki, bu komediyalar səhnei-tamaşaya qoyulduqda və çapdan çıxdıqda hamının fikir və diqqətini öz tərəfinə cəlb edir. Əcnəbi qövm və tayfaların gözü önündə təzə bir dünya açılır. O səbəbdəndir ki, bu komediyalar hənuz türk dilində çapa verilməmiş rus dilində 1853-cü tarixdə təbdən çıxır.* Bu komediyaların şöhrət və sədəsi artıq sürətlə hər yerə dağılır. Onların barəsində rus və Avropa dillərində çıxan jurnal və qəzetələrdə gözəl məqalələr yazılır.

Çox çəkmir ki, Axundovun komediyaları İran məmləkətində də şöhrət kəsb edir. Şahzadə Cəlaləddin mirzənin kargüzarı (sekretarı) Mirzə Cəfər onları türkdən fars dilinə tərcümə edib Tehrandə çapa verir. Avropa üdəba və lisanıyyunu bu komediyalardan bəzini öz dillərinə tərcümə edirlər. 1882-ci sənədə İngiltərədə «Sərgüzəşti-vəzir-xani-Sərab» ingilis dilinə tərcüməsilə biryerdə dərc olunur. Bu tərcüməyə əlavə olaraq məxsusi lüğət və bir para qeydlər qoşulur. 1886-cı tarixdə məşhur ədib Bardier de Meynard Parijdə «Journal Asiat gue» adlı cəridədə «Hekayəti-İbrahimxəlil kimyagər»i çap edir. 1889-cu ildə Stokqolm Lisanıyyun Cəmiyyətinin jurnalında «Hekayəti-xırs-quldurbasan» təb olunur və həman sənədə Alfonse Glliere isminə bir şəxs fars dilində «Vəzir-xani-Sərab» ilə «Mürəfiə vəkilləri»ni çap etdirir və yenə həman sənədə Vyana şəhərində professor Varmund «Həkimi-nəbatat Müsyö Jordan»ın fars dilindəki tərcüməsini lüğəti və bəzi qeydləri ilə məən çap etdirir.

* Türk dilində Mirzə Fətəlinin komediyaları 1859-cu sənədə «Aldanmış kəvakib» ilə biryerdə çap olunubdur.

Bu komediyalardan əlavə, Mirzə Fətəli Axundov tarixi-islamiyyənin 1273-cü sənəsində ki, tarixi-məsihiyyənin 1857-ci ilinə mütabiqdir, «Aldanmış kəvakib» və yaxud «Hekayəti-Yusif şah» adında qəribə bir hekayət yazıbdır. Bu hekayətin vüquu səfəviyyə padşahlarından Şah Abbasın zamani-səltənətinə təsadüf eləyir. Bu təəccüblü əhvalatın həqiqətdə İrənzəmində vəqə olub-olmamasına söz verə bilmərik, amma yəqinən təsdiq edə bilərik ki, bu qisim əhvalat orada baş verə bilər. «Aldanmış kəvakib»də mərhum Mirzə Fətəlinin ümdə mətləbi İran vəzirlərinin sırf avamlığını və öz ali mənəblərinə əsla layiq olmadıqlarını göstərmək imiş ki, insafən bu mətləbi müsənnifi-mərhum böyük məharət və ustadlıq ilə bəyan edir. «Aldanmış kəvakib»i oxuduqda yəqinlik hasil olur ki, İranın viran olmağına «dövləti-əliyyə»nir belə zəif və nəhif hala düşməyinə «əmnayi-dövlət» və «üləmayi-giram» və «vüzərayi-zuyil-ehtiram» olublar. Bu həqiqət və doğrunu Şah Abbasın müqərrəb vəzirləri və erkani-dövlət onun hüsurunda lisani-bələğətlə öz qüsurlarını, dinaət və səfahətlərini kəməli-iftixar ilə bəyan edirlər. Köhnə və şövkətli İrani xarab və pozğun hala salan cahilənə tədbirlərini hüsnə-xidmət və böyük hünər məqamında qoyub dövləti-əliyyəyə sədaqətlə xidmət etməklərini sübuta yetirmək istəyirlər. «Aldanmış-kəvakib»i oxuyandan sonra Mirzə Hüseyn xanın mərhum Mirzə Fətəli Axundova nisbət olan büğz və ədavəti hansı mənbədən qaynayıb cuş etdiyi vazeh olur.

Axundovun dramanevis müsənniflərə və həqiqi ədibə məxsus olan istedad və qabiliyyətlərindən birisi də budur ki, öz təmsilat və hekayətlərində əhvalat və güzərişani söylənən əşxasın hər birini öz dili ilə danışdırır. Əkinçidən tutmuş şah kimi hər hansı sinfin dilindən söz söyləyir isə öylə bir sayaqda söyləyir ki, guya mərhum həman o sinfin özündəndir və yainki onların sözlərini eşitdikdə bir-bir sinəsinə yığıbdır. Bu qabiliyyətdən əlavə, Mirzə Fətəlinin dilində öylə bir nəməkrizlik, məlahət və zərafət var ki, hər kəs

onun kəlamını oxuyur isə, könlü açılır və dodağı altında gü-lür. Mirzə Fətəlinin təbiətində zövq və xoşdadlıq mayesi və yaranmasında zərafət və ləfafət xəmirəsi olduğuna binaən həmişə meyli zərafətçi, lətifəgu və güşadəqəlb adamlar ilə imiş. Məzəçilik, zərifənə danışib-gülmək onun təqazayi-təbiəti olduğundan bəzi işləri və danışığıları dəxi başdan-ayağa gülünc və zərafət imiş. Onun dilindən söylənən lətifələri və türfə sözləri cəm etsək, gözəl bir kitabça əmələ gələr.

Şah Abbasın vəzirləri padşahın hüsurunda ulduzların sədəməi-üzəmasını dəf etmək üçün artıq vüqar və təmkin ilə danışdıqları sözlərə diqqət yetirilsə, həman sözlərin cümləsi mayei-istehza və gülünc olmağına şübhə qalmaz. Belə ki, məsələn, sərdar Zaman xan özünün sahibi-əql və tədbir olmağına hüzzari-məclisə bəyan etmək üçün əsla mətləbə dəxli olmayan Osmanlı qoşununun İran üstünə hücum eləməyindən söz açıb deyir:

«Əgərçi bizim qoşunumuz da hesab və ədəddə tayifei-Osmaniyyədən kəm deyil idi, nəhayət, mənim heyfim gəldi ki, firqei-naciyənin qoşununu güruhi-zallənin müqabilində tələfə verdim. Ona binaən əmr etdim ki, Osmaniyyə sərhədindən ta nəhayət mülki-Azərbaycan tamam dəhaqanı-nın ziraətini xarab etsinlər və çarpalarını qovub gətirsinlər, körpüləri dağıtsınlar və yolları pozsunlar. Vəqti ki, Bəkir paşa (Osmanlı əsgəriyyənin sərkərdəsi) sərhədimizə daxil oldu, əgərçi müqabilində bizim qoşundan bir nəfər görmədi, amma yollar bir mərtəbədə xarab olunmuşdu ki, əsla özilə topxana gətirməyə qadir olmayıb, ancaq atlı və piyadəsilə ənvai-zəhmətdən sonra Təbrizə varid oldu və hər tərəfə dəstə göndərib zəxirə təhsilinə iqdam etdi, əlinə bir həbbə və bir öküz və qoyun düşmədi. Naçar üç gündən sonra afitan və xizan, ac və əfsurdə Təbrizdən guşi-rəhlət deyib qaçdı. Bu tədbir ilə mülki-İran taifei-biganənin hücumundan məhfuz qaldı. Yolları pozmaq və körpüləri yıxmaq bir mərtəbədə tədbiri-müfid göründü ki, dövləti-əliyyə Bəkir paşa qaçandan sonra dəxi belə salah gördü ki, onları həmi-

şə bu qərarda baqi qoysun dübarə taifei-biganənin ehtiyatılə. Bu तरीق ilə dövləti-əliyyənini qoşunundan bir nəfərin dəxi burnu qanamayıb, əsakiri-mənsurənin cümləsi həmsayə düşmənlərin vəhşəti üçün salim qaldı. Belə işlər xüsusunda astanei-əliyyənini qoca iti tədbir göstərməkdə aciz deyil. Amma kəvakib ilə müxalifət etməkdə əqlim hər bir əlacdan qasir görünür».

Sərdar Zaman xanın bu günə öz hüsni-xidmətlərini tərif edib ağıllı və tədbirli binagüzarlıqlarını vəsf etməyi doğrudan da adama gülünc gəlir. «Əsakiri-mənsurə», «güruhi-zallə»nin hücumuna davam gətirə bilməyib qaçır. Vətənin uğrunda onun mühafizəsi üçün bir damcı qan da tökülmür – bu heç! Amma öz əllərilə vətənin viran olmağı, əkinçilərin ziraəti, bağbanların bağ və bostanları dağılıb alt-üstə çevrilməyi, mal-məvaşinin pərakəndəliyi, yolların xarab olmağı, körpülərin uçub-dağılmağı iftixar ilə şahın hüzurunda söylənir və şahın «astanei-əliyyənini qoca itinə» əsla qəzəbi tutmur. Bu çox qəribədir! Sərdari-rövşenzəmirin tədbir və salahidilə yolların dağınıq və körpülərin üçüq halda qalmağı bir dərəcədə salah göründü ki, onları bu qərarda baqi saxlamaqlarına hökm olundu, zira ki, taifei-biganənin hücumundan ehtiyatda olmaq lazımdır.

Həqiqətdə həm gülməli və həm ağlamalı halətdir! Ümuri-məmləkət belə şəxslərin ixtiyarında olduğu əsnada abadiyi-vətən və tərəqqiyi-məmləkət mümkünmüdür?

وای برسیرت آن اهل حرم...

خانمانی که تو باشی محرم

***

Mərhum Mirzə Fətəli Axundov öz əsrinin ürəfa və üdəbasilə tanış idi və cümləsinə onun hüsni-təsiri var imiş. Xüsusən onunla Qarabağın ən müqtədir şairi Qasım bəy «Zakir» təxəllüsün məbeynində dostluq və yaxınlıq var imiş. Zakir Qarabağ mahalında viüqua gələn əhvalatdan və ora-

da sakin olan ruhani sinfinin, ürəfa və nücəba qışminin əf'al və ə'malından, ələlxüsus elat əhlinin dolanacağından və övzai-məişətindən məlumat cəm edib cabəca gözəl və sadə şeirlər vasitəsilə yazıb dostuna göndərirmiş. Bəzi rəvayətə görə, «Hacı Qara» təmsilatının mal və məzmununu filcümlə Mirzə Fətəliyə Qasım bəy veribdir və mərhum Axundov onu qəribə bir dona geyindirib məşhur «Mərđi-xəsis» komediyasını tərtib qılıbdır.

Məlum ola ki, Qasım bəyin bəradərzadələrindən Behbud adında bir nəfəri qaçaqlığa qurşanıb Qarabağda çox fəsadlar törədirmiş. Qasım bəy nahaq yerə bir neçə bədxahlara təhrikilə divan əmələsinin nəzərində müttəhim olub, oğlanları ilə Qarabağdan sürgün düşür və bir neçə ay məbusvar Bakıda sakin olur. Mərhum Mirzə Fətəli dostunun xilasını üçün çalışır və axırda onun təmizə çıxıb vətəninə qayıtmağına səbəb olur.

Mərhum Zakir bir kağızında bu barədə dostunu tərif edib yazır:

Aşına, müsahib, yar, həmsayə
Lazımdır yetişə qövrə-harayə,
Kitabətin digər mülki-dünya,
Nə hacət istəmək simü zər səndən?

Tək yaradıb səni vahidi-yekta,
Əxlaqına, ətvarına mərhəba,
Neyləmişsən, Molla Səfi – bəy baba
Məmnundur, əzizim, bu qədər səndən?

O vilanın yoxdur bu yertək pisi,
Təqəllübü, hərzəkari, xəbisi,
Yaxşı gördüm tamam əhli-Tiflisi,
Razıyam nəhayət bişter səndən...

Başqa bir naməsində Qarabağın tamam əhvalını və keyfiyyəti-macərasını cəbəcə yazıb naməni bu sayaq qurtarır:

Çəkilib köksümə dağlar-düynələr,
Kafirə olmasın nəsib bu günlər,
Qınamasın məni könlü bütünələr,
Fikrim dağınıqdır, xatirəm övraq.

Məqsudimizə hasil olmadı bizim,
Yeksandır hicrimdə gecəvü gündüzüm,
Bu bədbəxtin halətindən, əzizim,
Barı o vilada olgil göz-qulaq.

Gərçi vilayətdə çox idi əhval,
Müəssər olmadı şərh edim əlhal,
Bir parasın yazıb, əylədim irsal,
Bu şərt ilə nə diş bilsin, nə dodaq.

Ziyarət eləyib şeyxülislamı,
Zakiri-həzindən yetir salamı,
Hacı Yusif, Molla Əhməd – tamamı,
Haçan olar, bir də deyək-danışaq?..

Zakirin Mirzə Fətəliyə yazdıqları məktubat barəsində Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı xüsusunda yazdığımız məcmuədə təfsilən məlumat verilibdir. Mirzə Fətəlinin Qasım bəyə nəzmlə yazdığı kağızlardan ancaq birisi ələ düşdü ki, burada dərc olunur. Bū məktub-mənzuməni mərhum Mirzə Fətəli dostu Zakirə yazıbdir ibtidayi-məhərrəmdə 1271-ci tarixdə Mehdiqulu xanın qızı Xurşidbanu bəyim Nətəvan haqqında. Məlum olur ki, o vaxtlarda Qasım bəy xan qızına çox yaxın imiş. Mirzəyi-mərhumun yazdığı qafiyələr zərəfət təriqincədir:

Qasım bəy, eşitdim, yaxın olubsan
Xan qızına, axır nədir bu rəftar?
Edibsən xubləri yüz yol imtahan,
Eylərsən onlara yenə etibar?

Yeyib otağında şamü nəharın,
Kəsdiribsən yastığının kənarın,
Eşidirsən şirin-şirin göftarın,
Kişi, sənin, vallah, əcəb işin var.

Dediyn qafiyə ona xcş gəlib,
Qaçan bəxtin indi sənə tuş gəlib,
Sövdalı başına təzə huş gəlib,
Təəccüb elərəm bisyar-bisyar.

Səni pərivışlər salıb bu halə,
Döndəriblər əlif qəddini dalə,
Çəkərdin onlardan həmişə nalə,
Nədir, yenə dildə əzbər olub yar?

Xan qızı məhvəşdir, el bilir aləm,
Məhvəşlər atəşdir, bizim əqli kəm,
Yüz il xidmət edə oda bir adəm,
Yenə düşən dəmdə ona bil yanar.

Xudadan istərəm versin muradın,
Yamanlığa hərgiz çəkməzəm adın,
Yolunda zəhmətin rənci-ziyadın,
Mən çəkdim, o etdi məni şəmsar.

Özgə cəfaların dursun kənərə,
Nə lazım hər birin salmaq şümarə,
Xeyir işinə onun mən o diyarə
Şad-xürrəm getdim-qayıtdım bisyar.

O qafiyən mənə çox etdi əsər,
Qalmadı könlümdə ondan bir kədər,
Nocavandır, təkdir izədi-davər,
Eyləsin ömründən onu kamkar.

Rəvadırmı çəkə bixordü bixab,
Bəstəri-möhnətdə bu qədər əzab?
Duayi-xeyrinə eyləyin şitab,
Siz də mənim kimi hər leylü nəhar.

Belə pəriruyun heç səni tarı,
Rəvadırmı qəmdən sola üzarı,
Həm xülqdən xali ola kənarı?
Olsun ona mövlam yavur, qəmzar.

Mənim də var gərçi bir az günahım,
Sən get hüzuruna, ol üzruxahım,
Söylə ki, ey şahım, ey qibləgahım,
İncimə, gər etdim şikayət izhar.

Mirzə Fətəlinin bu şeirləri sadə və rəvanlıqda Zakirin kəlamına bənzəyir. Bu şivədə şeir yazmağı, çox ola bilər ki, Mirzəyi-mərhum Zakirdən əxz etmiş olsun. İbtidayi-kəlamda Mirzə Fətəli Xurşidbanu bəyimdən bir azacıq gilayə izhar edir. Bundan məlum olar ki, onların məbeynində cüzi bir soyuqluq əmələ gəlib imiş. Vəli, kəlamın axırında pakzəmir Mirzə öz xətasına məqərr olub, dostundan təvəqqe eləyir ki, xan qızının hüzuruna gedib üzrxahlıq etsin və şikayət izhar qılmağından rəncidəxatir olmasın.

Mirzə Fətəli mərhumun bu kağızı Xurşidbanu bəyimin bəstəri-qəmdə mərizə olduğu zaman və hala təsadüf edir və yəçinlik hasil olur ki, Mirzəyi-mərhum bu şeirləri Qasım bəyin kəlamını oxuyandan sonra yazıbdır. Qasım bəyin kəlamından belə məlum olur ki, Xurşidbanu bəyimin bir müddət övladı olmur imiş və övlad ümidi ilə ol mərhuməi-məğ-

furə özünə müalicə etdirib, ondan naxoş olubdur. Bu əhvəlin doğru olmağı Zakirin və Mirzə Fətəlinin qafiyələrindən aşkara görünür. Zakir yazır:

Süpehri-bərrinin hilalı sənsən,
Şərafətdə mələk misalı sənsən.
Gülşəni-xəlilin nihalı sənsən,
«Barvər istərəm Xudadan səni».

Məsihi çıxardan ərşi-ələya,
Salan üftadələr başına sayə,
Yetmişdə İshaqı verən Sarayə,
Qurtarsın bu rənci-inadən səni.

Xan qızının müalicə etməyinə işarə

Çu biçini nədir, qibləsən, nəsen,
Təəccüb eylərəm bu əhvəla mən,
Dəstgirin olsun Hüseynü Həsən,
Fərağət olasan cəfadən səni.

Axundov yazır:

O qafiyən mənə çox etdi əsər,
Qalmadı könlümdə ondan bir əsər,
Novcavandır, təkdir, izdi-davər,
Eyləsin ömründən onu kamkar.

Belə pəriruyun heç, səni tarı,
Rəvadırmı qəmdən sola üzarı?
Həm xülqdən xali ola kənarı,
Olsun ona mövlam yavərü qəmzar.

* * *

rik, sənin adına kütübxanələr və məktəblər güşad edərək, əsərlərini çap etdirib əbnayi-vətən arasında yayarıq ki, onları mütləli edib amal və əfkarını bilsinlər, nicat və səadət yoluna düşsünlər...

F. 19, s.v. 109

TƏLİMATİ-SOKRAT

Rus dilindən tərcümə

Mütercimi:

İrəvan Gimnaziyasının elmi-ilahi müəllimi

Köçərli Firidun

Basılmasına rüxsə: verildi S.Peterburq

Oktyabr 18, sənə 1891

Baxçasarayda «Tərcümar» basmaxanasında basıldı.

Dünya zindəganlığı

Sokrat anadan olubdur Yunanıstanda Afını şəhərində. Sokratın atası daşyonan, anası da mamaça bir övrət idi. O səbəbdən Sokrat çox övqat təkrarən deyirdi ki, anam adamların çoxlaşmağına kömək etdiyi kimi, mən də onların əqlinin ziyadə olmağına və gözəl fikirlərinin zühura gəlməyinə səy edirəm.

Sokratın atası oğluna öz sənətini öyrətməkdən başqa, elm və ədəb kəsb etmək üçün dəxi məktəbə göndərirdi. Afını şəhərinin əhli Sokratın vaxtında tamam basövda idilər. Ona görə cürəbəcürə məktəblər və mədrəsələr dəxi çox idi. Alçaq və əskik məktəblərdə fəqirlərin övladı oxuyurdu, məşq və yazılarını qum üstə ucu yonulmuş çubuqlar ilə yazırdılar. Amma uca mədrəsələrdə dövlətli adamların uşaqları təəllüm alır idi və qədim zamanda yunanların içində məruf və məlum olan ülum və fünün ancaq məzkur mədarisdə təlim və tədris olunurdu. Sokrat uşaqlıqdan fəhm və fərasətli idi və oxumağa dəxi artıq meyli və şövqü var idi. Ona görə atası onu uca mədrəsəyə vermişdi. Sokrat vətəndaşlarına məlum olan elmlərin cümləsini az vaxtda kəsb edib, keçmiş hükəma və ürəfanın tərifat və əsərlərini diqqəti-tam ilə oxuyub, hər şeydən xəbərdar və müttəl olurdu ta ki, təhsili-ülumdan sonra yenə atasının sənətinə yapışub atasilə bərabər başladı daş yonmağı.

Sokrat çox yaxşı işləyir idi, amma bəzi övqat iş üstünə dərin fikrə gedib əlindəki işi yaddan çıxarırdı. Onun etdiyi fikirlər bu idi ki, mən nə elmlər və fənlər ki var, hamısını oxuyub tamam etmişəm və nə ki xəlayiqə təlim olubsa,

* Səhifənin yuxarısında bənövşəyi mürəkkəblə müəllifin avtoqrafı yazılmışdır: «Bəradəri-mehribanım Paşa bəy Sultanova töhfədir. Firidun Köçərli. Fi 25 dekabr 1893, İrəvan».

mənə də olunubdur, vələkin nə mən və nə qeyriləri ən lazımraq və zərurraq zadı ki, insan ona möhtacdır, öyrəni bilməmişik. Sokratın fikrinə görə, insana hər zaddan əfzəl və əlzəm məişətin tərqiini, dünya üzrə dolanmağın yolunu və tərzini axtarıb-tapmaqdır. O belə deyirdi ki, biz hamımız əgərçi oxuyuruq, amma bizim oxumağımızdan bizə heç fayda və nəf yetişmir. Hərgah bizim elm və kamalımız o məqama çata ki, ulduzların hesabını və dəryada suların qətrələrin ədədini bilək, yenə onları bilmək ilə bizim dolanaçağımız və zindəganımız rahat və yaxşı olmayacaqdır. Biz hamımız insan övladı insanıq və hamımız da bu fəna dünyada çalışıb-əlləşməklə güzəran edirik. Hər şəxs öz nəfsi üçün yaxşılıq axtarır, amma kim bilir, bəlkə, yaxşılıq əvəzinə biz özümüz üçün pislik qazanırıq? Bizdən heç kəs bilmiyor ki, yaxşılıq nədir, pislik nə, yaxşılıq hardadır, yamanlıq harada. Bax, mən artıq elm təhsil etmişəm, indi məndən sual etsəniz ki, insana dünyada nə tövr dirilik lazımdır, mən cavab verə bilmərəm. Amma insan olan gərək bunu bilsin. Mənim təhsilimdən mənə nəf ancaq o oldu ki, dürüst yəqin etdim ki, bizim oxuduğumuzun tamamı boş bir şey imiş. Mən elm kəsb etməmiş belə güman edirdim ki, dünyada bir zad bilərəm, indi mənə zahir və aşkar oldu ki, heç zad bilmiyorum, necə ki, yuxarıda zikr elədim ki, oxuduğumun nəfi olduğu. Məni çox oxudublar və allahların haqqında dəxi çox şeylər təlim ediblər və təlim etdikləri məsələlərin ümdələri bu qaydalar olub ki, allahlar şan və qüdrətdə cəmi xəlayiqdən ucadırlar və xalqı yaradıb icad edən onlardır. Hərgah adamlar onların əmr və iradələrilə dolansalar, onlara mərhəmət və bəxşayış edərlər və hərgah onların əmr və nəhylərindən boyun döndərələr və itaət etməyələr, böyük bəlalara və müsibətlərə düçar olurlar. Amma heç mən bilmədim ki, bu allahlar bizdən nə istəyirlər və nə növ güzəranı etməyə əmr edirlər?

Sokrat hər nə ki, allahların xüsusunda təlim almışdı, bir-bir xatirinə gətirirdi. Qədim zamanda yunanların allahları

çox idi. Onların əfzəli və cümləsindən qüdrət və qüvvətdə əkməli göylərin allahı hesab olunur idi. Birisi də deryaların və dənizlərin allahı idi. Üçüncüsü havanın və yellərin allahı idi. Dördüncüsü şəmsin, beşincisi davanın, altıncısı fərəh və şadlığın, yeddincisi ölümün allahı idi.

Bunlardan başqa, övrətdən dəxi allahlar var idi. Məsələn, hikmət allahı, ədavət allahı, əkinçilik allahı, toxumaq və hörmək allahı – təməmən bunlar övrət idilər və bu allahların hamısının haqqında belə yazılmışdır ki, necə bəni-növi-insan yer üzündə zindəganlıq edirlər, o minval və qərar ilə onlar dəxi göylərdə məişət edirlər, yəni onlar dəxi bəşər kimi müzavicət və münakihət edirlər. Əksər övqat pis yollara düşüb, bəd əməllərə mübaşir olurlar. Biri-birilə dalaşib, ədavət saxlayırlar və bunlardan savayı, çox pis və fəna işlər onlardan törəyir.

Göylərin allahının adı Zevs idi. Zevsin haqqında deyirdilər ki, o, çox qüvvətli, heybətli və acıqlı bir kişidir. Hər kəs onun əmrinə müti olub qabağında ixlas ilə xidmət etsə idi, Zevs onun hər işini və ehtiyacatını düzəldir idi, amma hər kəsə ki, acığı tutsa idi, dəfətən onun üstə ildırım salıb, həlakətə yetirirdi.

Onun şəkil və heyəti ibadət xanalarda bir böyük və mühib qoca kişi surətində, əlində ildırım, daşdan yonulub qoyulmuşdu. Zevs xudalıq mənsəbini göydə ondan başladı ki, öz atasına qəzəbi tutub, onu göydən atdı cəhənnəmə. Sokrat bunları təməmən xəyalına gətirirdi və onu da yadına saldı ki, bir dəfə necə Zevs öz övrəti ilə dalaşib onu aldatdı və neçə bir vaxt göydə şərab içib məst oldu və məstlik halətində sair allahlar və hətta adamlar onu aldatdılar.

Sokrat bunların hamısını xatirinə gətirdikcə yəqin edirdi ki, hərgah Zevs belə isə, pəs o da bəni-növi-bəşər kimi necə və nə tövr dolanmaq lazımdır, bilmir. Pəs ona ibadət və sitayiş etmək haqq və savab deyildir.

Zevsdən sonra böyük sayılan allah Afina idi ki, onun ismilə Afini şəhəri adlanmışdı. Afina övrət idi və onun heyə-

ti dəxi bir böyük daşdan yonulub böyük meydanın vəsətində qoyulmuşdu. Başında qızıldan bir tac və əlində qızıldan bir uzun nizə var idi. Afinanın haqqında belə söyləyirdilər ki, guya Afina hikmət və sair elmləri təlim edir və onun xüsusunda hər nə ki, Sokrata öyrətmişdilər. Xatirinə cəm edib, onun hamı işlərini fikirləşib təsəvvürə gətirəndə dürüst yəqin etdi ki, Afinadan da adamlara bir xeyir və fayda yoxdur. Zira ki, məşhur qövlə görə, Afina bir biinsaf, daşürekli, hiyləgər, məkkarə və çoxbilmiş bir övrət idi ki, həmişə öz dost və əhibbasına kömək edib, qeyrilərinə bigünah, bicürm rənc və əziyyət yetirirdi.

Belə hekayət edirdilər ki, Afina bir dəfə bilib ki, Yunanıstanda bir qızın toxuyub hörməkdə olan məharəti onunkundan artıqdır, o səbəbdən o qıza çox acığı tutub onu münşəx qılıb, dondurdu, bir hörümçək etdi və dünyanın axırına qədər hörməyi ona sənət elədi.

Başqa allahların barəsində dəxi çox yamaq işlər və əhvalat hekayət edirdilər. Onların adları allah idisə də, işləri insan əməllərindən də bədtər və nifrətli idi. Sokrat bir çox fikirlər edəndən sonra öz-özünə dedi: «Xeyr! Bu allahlar həqiqi deyildilər. Bunlar da bizim kimi eyibli, qüsurlu və bunlar dəxi bizim kimi aciz və təqsirlidirlər. Doğru və yalan harda olduğunu, yaman və yaxşı nə şey olduğunu bunlar bizə bildirə bilməzlər. Doğruçu və həqiqi olan allah gerek hər bir zadı bilib, dana və alim olsun. Əsl zindəganlığın yolunu və məsləkini göstərməkdə aciz olmasın...» Sokrat həman doğruçu allahı axtarıb-tapmağa canü dil ilə iqdam etdi. Bilinir, o yazıq Sokrat illər ilə bu fikirlərə piçidə olub gecə və gündüz aram və qərar tapmazdı. Axırı bir gün oldu ki, Sokrat öz muradına yetişdi və axirülemr ol gözəl vaxt hasil oldu. Sokrat axtarıb aradığını tapdı. O allahı ki, müddətlər idi tanıyıb bilmək istəyir idi, amma yunanların ondan xəbəri yox idi, Sokrata məlum və aşkar oldu. O allah Sokratdan uzaq və kənar deyildi. Sokrat onu özünün saf olan qəlbində və təmiz olan insafında tapdı. Sokrat həqiqi xudanı axtaran

zamanlar çox ittifaq düşürdü ki, xah gecə, xah gündüz bir işə iqdam edəndə öz qəlbindən bir səs eşidirdi. Hərgah tutmaq istədiyi iş yaxşı iş olsa idi, həman səs deyirdi: «Elə, Sokrat, elə» və hərgah pis olsa idi, nəhy edib deyirdi: «Eləmə, Sokrat, eləmə» və Sokrat yavaş-yavaş məzkur səsin əmr və nəhyinə boyun qoyub hər nə ki, onun salahdidi olsaydı, əməl edərdi və hər nə ki, o səs deyirdi, cümləsi haqq və savab idi. Sokrat belə fikir elədi ki, hərgah bu səs dediyi yaxşı və doğrudur, aya, o necə səsdir və o kimdən gəlir? Hər halda o mən deyiləm, kim isə, özgəsidir. Əcəba, o kim ola? O səs həmişə mənim salahımı deyir, həmişə mənə rast yol göstərir, məni günah və zəlalətdən hifz edir. Belə olanda, yəqin, o səs allahın səsidir.

Öz qəlbindən eşitdiyi səsə Sokrat «allah» dedi və həman səs ona çoxdan arzu və tələb etdiyini açıb bildirdi, yəni bu dünyada insanlara nə növ məişət etmək və biri-birilə nə sayaq rəftar eləmək yolunu göstərirdi.

Vaxtı ki, Sokrat allahını tanıdı, onda bildi ki, o allahı hər adam tanıya bilər və hər şəxs onu yaxşı tanıya, məişətin və dolanışığın təriq və silkini dəxi fəhm və dərk edər.

Sokrat ondan öz-özünə dedi: «Əlbəttə, bu böyük işdir. Hərgah mən düzü və yaxşını bilib anladım, indi mənə lazım budur ki, onları qeyrilərə dəxi tanıdım, öyrədim ki, onlar da yaxşı və xoşbəxt olsunlar».

Sokrat bu dərəcəi-kəmalə yetəndə evlənmişdi və bir neçə övladı var idi. Atası da axirət evinə köçmüşdü. Sokrat öz xudasını tanıyandan sonra əyalına əhvalatı söylədi, lakin övrəti onun sözüne inanmayıb, etibar etmədi. Sokrat ona dedi ki, o zadı ki, mənim allahım mənə məsləhət görür və mənə bildirib aşkar edir, gerek mən də xəlayiqə söyləyib, təklif edəm, çünki o mənim borcumdur. Sokratın zövcəsi onun dediyini salah görməyib, başladı ona öyüd və nəsihət etməyi ki, sən belə işi eləmə, eləsən, gərəkdir kəsb və sənətinə tərk edəsən. Xəlayiqə təlim və nəsihət etməkdən sənə xeyli zərər və ziyan dəyər. Onlardan sən əsla mənfəət

və xeyir görməzsən. Ancaq ki, yəqindir, mənim də və balalarımın da gününü qara edəcəksən. Hər halda belə bihude və xam xəyalları başından at getsin bir övqat. Sənsiz də müəllim çoxdur.

Amma Sokrat əyalının dediyinə qulaq asmadı və nəsihətinə əməl etmədi, çünki o, aşkara görürdü ki, vətən qardaşları günbəgün kasıblıq və fəqr bəlasına artıq giriftar olurlar, günbəgün zəhmətləri və əzabları şiddət edir və bunların hamısına bais biçərələrin avamlığı və dolanacağıın yolunu və yöndəmini bilməməkləridir.

Sokrat bunu onlardan bilə-bilə gizlədə bilməzdi və qəlbindən Allah-Taalanın səsi də buna razı deyildi.

Sokratdan çox sabiq əski yunanilər yaxşı zindəganlıq edirdilər və Yunanıstanın havası xoş və isti olmaq cəhətinə yerləri artıq mədaxilli, topraqları ziyadə qüvvətli və hasil verən idi. Qədim zamanlar yunanilər hamı işlərini özləri tutardılar. Həm cüt sürərdilər, həm toxum səpərdilər, həm biçərdilər, həm bağ və xiyaban salardılar və həm heyvan və arı saxlayıb pərvəriş verərdilər. O səbəbə zamani-mazidə onların içində nə fəqir var idi, nə dövlətli, nə ağa var idi, nə də rəiyyəət. Cümləsi öz əllərinin əməyi ilə dolanardılar, cümləsinin güzəranı bir nəşəq və qayda ilə mürur edərdi. Sonradan yunanilər başladılar əcnəbi millətlər və qövmilər ilə cəng və cidal etməyi və ətraflarında məaş edən qonşularına çox əziyyəət yetirirdilər. O davalardan yunanilər çox qızıl, gümüş və sair mal və dövlət zəbt etdilər. Bunlardan əlavə, məğlub diyarlardan və ölkələrdən adamları dəstə-dəstə tutub əsir gətirib, öz qapılarında qul və qulam edirdilər. Hər dava olduqca yunanilər dövlətli və təvana olduqları kimi, onların saf və təmiz rahatlıqları və məişətləri dəxi pakizəlikdən murdarlığa və pislilyə mübəddəl olar idi. Belə ki, bir az vaxtında qardaşlıq və yoldaşlıq zamanı götürülüb, ağalıq və rəiyyəətlik zamanı meydana çıxdı, neçə-neçə müxtəlif siniflər və kasıblar zühura gəldi. Hər kəs ki, cəsur və hünərli idi, gedib davaya məşğul oldu, hər kəs ki, sahibi-elm və kamal

idi, gedib dövlət idarələrində hakim və divanbəyi oldu, hər kəs ki, cəld və zirək idi, sövdaya, alış-verişə qurşandı. Çox çəkmədi ki, yunanilər əkinçiliyi və bağbanlığı əksik sənət hesab edib, ənvai və əqsami-kəsblərdən bilmərrə əllərini çəkib, geri qaldılar və heç kəs zəhmətli işə mütəhəmmil olmazdı. Sokratın əsrində Afını mülkündə qullar və nöqərlər ağalardan ədəddə çox idi. Məsələn, hərəgah ağalar yüz min işə, qullar üç yüz min idilər. O səbəbə hər işi qullar tutardılar, ağalar və nücəba əllə tutulan işləri özləri üçün ağır və eyib bilirdilər. Cümləsinin səy və təlaşi ancaq ona münhəsir idi ki, bir növlə ya davadan, ya ticarətdən və ya divan ağası olmaqdan artıq pul və dövlət cəm edib, qüvvətli və mahir qulamlar və kənzilər satın alıb, öz yerlərinə işlətsinlər, özləri də ruzgarı eyş və işrətlə keçirib, xurdü xabə məşğul olsunlar. O idi ki, onlardan heç birisi fikir etməzdi ki, doğruluq və insafla dolanmaq lazımdır, yəni qardaşa kömək etmək, qulu incitməmək, darda qalanın dadına yetişmək gərəkdir. Hamısının fikri və zikri ancaq bu idi ki, bir sayaqla özgələrin belinə irquyub minsinlər.

Sokrat dürüst fikir etdikcə görürdü ki, tamam millət rast yoldan çıxıb və azıblar, hamısı özlərini tələf və zay etməyə çalışırlar. Dəxi ondan artıq səbr edə bilməyib, bibak çıxdı meydana və hər keçənə və ötənə rast gəlib yetişəndə, yeri düşəndə ürəyində olan sözünü açıq deyirdi, qəlbindən gələn səs ona nə ki salah görürdü, o da xəlayiqi o yola irşad eylərdi və xofsuz etiqadi-saf ilə ucadan onlara deyərdi ki, sizin dolanacağınız xarab və zindəganlığınız məkruh və nifrətlidir, ayrı cürə zindəganlıq sizlərə lazımdır.

Necə zindəganlıq və təəyyüş lazımdır?

Bir də Sokrat şəhər meydanında gəzəndə Ariston adlı bir dövlətli cavana rast gəldi. Ariston ağıllı və insaflı bir adam idi. Nəhayət, müşarileyh dəxi sair dövlətli yunanilər kimi bəzi bir işlər görməyib, öz kefinə dolanıb güzəran edir-

di. Sokrat onunla rubəru gələndə başladı bu minval söhbət etməyi: «Xoş gördük, Ariston ağa! Əhvalın yaxşıdır? Çoxdandır görünürsən, yəqin ki, əlində bir məşğələ var ki, ona məşğul olub dəxi az görünürsən! Çox yaxşı eləyirsən ki, bizim kimi boş-bekar və avara gəzib-dolanmırsan!»

Ariston ona bu sayaq cavab verdi ki: «Yox! Mən heç bir işə məşğul deyiləm, işləməyə mənim nə hacətim var ki? İşsiz də mənim kefirin kökdür! Sən özün yaxşı bilirənsən ki, mən mal və dövlət cəhətinə asudəyəm, dəxi mənə işləmək və çalışmaq nə lazımdır? Hərəgah məni hakimi-vilayət təyin etsələr, bəlkə, razı olmaram, əgər əhyanən olsam da, o da izzət və şövkətim artıq olmaqdan ötrü ollam! Çünki bunların hamısı artıq zəhmətdir, qəm və qüssədən savayı, bir səmərəsi yoxdur. Bəs nə səbəbə mən öz-özümə əziyyət və zülm edim? Şükür olsun allahların kərəminə, pulum var, qullarım var, hər nə ki xahiş etsəm, dəfətən hazır və icra edəcəklər. Könlü şad, damağı çağ ömür keçirirəm».

Sokrat:

- Bəli, o doğrudur ki, sən heç vechlə ehtiyacın yoxdur, amma görək yaxşımı olarsan bütün ömrünü bu nəhv keçirdib, heç bir işə məşğul olmayasan?

Ariston:

- Niyə yaxşı olmaz? Bundan da yaxşı zad aləmdə olurmu ki, heç bir işə məşğul olmayıb, asudə gəzib-dolanıb, tamam ömrünü eyş və işrətdə keçirənsən!

Sokrat:

- Mətləb sözün burasındadır ki, aya, iş tutmayıb həmişə eyş və işrətə məşğul olmaq yaxşımı olur? Bizim nəzərimizdə yaxşı olan şey həmə vaxt yaxşılıqda baqi qalmıyor. Gerkulesin əhvalından bir zad eşidibsən, ya yox?

Ariston:

- Kim eşitməyib ki? Mən də eşitmişəm o necə pəhlə-

* Gerkules qədimi yunanilərin əsrində cürətli və qüvvətli bir pəhləvan idi.

van idi, necə qüvvət və güc sahibi idi. Ondan zübur edən ecaz, əlamətlər, onun ad və sanı kimə namələumdur ki, mənə də ola?

Sokrat:

- Çox gözəl, bəs eşidib-sənmi ki, Gerkules dünya üzündə məişətin hansı yolunu seçibdir və hansı tərini tutubdur?

Ariston:

- Xeyr, bunu eşitməmişəm.

Sokrat:

- Eşitməyib-sən, mən sənə nəql edəyəm! Xahiş edirsənmi, nəql edim?

- Nəql elə, Sokrat! Nəql elə, – sairləri də ondan iltimas elədilər.

Sokrat başladı nəql etməyə: «Dürüst qulaq asın. Vaxtı ki, Gerkules nəşvü nüma tapıb, rühd həddinə yetişdi, başladı öz-özünə fikir etməyə ki, dünyada məişətin hansı tərini tutmaq lazımdır və çox fikir elədikdən sonra üz qoydu dünyanın bir səmtinə səyahət etməyə və əyyami-səyahətdə fikir edirdi ki, necə dolanmaq lazımdır. Az və çox, bir qədər yol getdi, ta bir açıq basəfa çəmənizara çıxdı və ol gözəl çəmənizah ilə bir az getmiş idi ki, naxah gördü ki, ona tərəf iki övrət gəlir. Gerkules bu işə çox təəccüb edib, özü dəxi onların səmtinə üz tutub gəldi. Yavuqlaşanda gördü ki, onlardan biri miyanə qamətli, nə çox ariq və nə çox kök, nə çox zinətli və zivərli və nə də artıq mündəris köhnəli bir sadəqəlb, alçaq təbli və nikmənzər övrətdir, özü də ahəstə və arxayın yerilə başiaşağa ona tərəf gəlir. Amma o birisi uca boylu, yoğun, kök, zərbəft və atlas libasa geyinmiş zinətli və bəzəkli, təşəxxüslü və iddialı bir övrətdir.

Əvvəlki sadədil övrət dörd tərəfinə baxmayıb düz gəlir idi, amma bəzəkli və qəşəng övrət o tərəf-bu tərəfə baxa-baxa gah yanın çəkirdi, gah naz edirdi, gah başına sığal verirdi, gah özünə və tez-tez öz kölgəsinə nəzər salırdı. Axırda gəlib Gerkulesə yetişdilər. Ən əvvəl bəzəkli və qə-

şəng övrət qabağa sıçrayıb Gerkulesin müqabilində durur, onunla bu tövr başladı danışmağa:

- Mən bilirəm, sən nə şeyin bərəsində fikir edirsən. Sən bilmirsən dünyada nə tövr zindəganlıq edəsən və məişətin hansı tərini tutasan! O səbəbə mən buraya gəldim ki, mən özüm tutduğum yolu və tərini sənə göstərim! Agah ol ki, hərgah mənimlə rəfiq olub, mən tutduğum tərini tutasan, sənün cümlə işlərin çox asanraq və yüngülraq əncam-pəzir olar, sənün üçün əsla bir zəhmət və əziyyət olmaya-caqdır, ömründə heç qəm və qüssə çəkməyəcəksən. Zira ki, mən tutduğum yolda qüssə və qəmdən, dərd və ələmdən bir əsər də yoxdur. Şadlıq və fərəhin arası kəsilməyəcəkdir. Günübəgün sənün ömrün xoş keçəcəkdir. Sənün şügl və zəhmətin ancaq o olacaq ki, yeməyə dad[lı] təam və içməyə ləzzətli və ətirli şərab və yatmağa yumşaq və rahat yorğan-döşək özünə ixtiyar edəcəksən! Bir də zəhmətin bu olacaq ki, sənün xahişlərini yerinə yetirmək üçün hər nə ki, sən buyuracaqsan, sairleri sənün əmr və iradəni hasilə gətirəcəklər!

Qəşəng və müzəyyen övrətin şirin sözləri və gözəl vədləri Gerkulesin nəhayətdə xoşuna gəlib, onun adını soruşdu. Həman işvə və qəmzə ilə cavab verdi ki, mənim ismim Sədətədir, vələkin şərir və paxıl adamlar öz büxl və həsədlərinə səbəb mənim adımi «Bəzək, Müzəxrəf» qoyublar və nahaq yerə mənə tən edib üstümə gülürlər. Hər halda mənim adımi Sədətədir.

Sadədil övrət kənarında durub səs çıxartmazdı. Elə ki, münəqqəş və təşəxxüslü övrət sözünü itməmə yetirdi, sadədil övrət ahəstə irəli yeriyib, mülayim, nazik səslə həyalı və iffətli hal ilə belə dedi:

- Hər bir zaddan əvvəl mən özümü və adımi sənə nişan verəcəyəm. Mənim ismim Həqiqətdir. Bu ad ilə hamı mənə çağırır və bu adımdan başqa bir ayrı adımi yoxdur. Mən istəmirəm sənəni bu övrət kimi iftira və hiylə ilə tovlayam və çox şeylər sənə vədə edəm. Mən sənə sözün düzünü

və doğrusunu deyəcəyəm ki, insanın tövfiq, nicatı və yaxşılığı nələdir və çox tezliklə sən özün də yəqin eləyəcəksən ki, yaxşılığa və istirahətə vasil olmaq ancaq mənimlə bir yerdə mümkündür. Axır sən yaxşı bilirsən ki, yerin məhsulat və mədaxilatı bərəkətli və bol olmaqdan ötrü onu yaxşı əkmək və yaxşı becərmək lazımdır. İstəyirsən ki, mal və məvaşın salamat olub artsın, onların gerek ələfini və yatacaq yerlərini təmiz saxlayıb, hər bir babda qeydinə qalasan və istəyirsən ki, möhkəm və ləyaqətli ev təmir etdirəsən, gerek daşını, əhəg-kirəcini, taxta və dirliklərini və sair əşya və alatını cəm və hazır edəsən. Həmçinin xahiş edirsən ki, xələyiq sənə xatirini əziz tutub sənə hörmət etsinlər, lazımdır onların nəf və xeyrindən ötrü çalışasan. İstəyirsən ki, allahların xatiri səndən xoş olsun və səni sevsinlər, həmişə onların ixtlas və itaətində müstəhkəm qalıb, əmr və iradələrini yerinə yetirməyə gerek qeyrət edəsən. Məlumun olsun ki, mən səni bu yolla aparacağam, bu yoldan savayı, özge məkanda tövfiq və istirahət bulmaq mümkün deyil.

Həqiqət sözünü intəhaya yetirməmiş Səadət yenə özünü irəli atıb, öz sözünü qüvvətləndirib möhkəm etməkdən ötrü belə dedi:

- Görürsənmi, Gerkules! Necə çətin və zəhmətli yolla istəyir səni aparsın. Hərgah dürüst diqqət və təfəkkür etsən, zillət və üsrətdən başqa bir şeyi görməzsən və sənə verdiyi vədə başdan ayağa zəhmət və məşəqqətdir. Belə bir zəhmət yolu ilə getsən, heç könlün şad və kefin saz olacaqdırımı? Heç işdən və zəhmətdən başın ayılacaqdırımı? Dürüst fikir elə, fürsəti fəvtə vermə! Son peşimanlıq səmər verməz, yaxşı deyilmi mənimlə həmrəh olasan ki, ömrünün axırınadək zəhmətdən xəbərin olmaya, əvvəlki qədəmdə seyr və şadlığa rast gəlib dünyada qəm və möhnətə düşməyən olmasan? Yaxşı deyilmi yediğin ləziz, geydiyin nəzif, yatmaq və durmağın rahat ola? Bunların hamısına razı olmasanmı? Yox, Gerkules, yaxşısı və salahlı budur ki, gəl mənimlə gedək, – bəzəkli xanım bunu deyib onun əlindən ya-

pişdi.

Sadətil övrət yenə irəli yeriyib, Gerkulesə deyib: Səbr elə! Döndü Səadətə belə dedi: Sən deyirsən ki, dünyada şirin yeyib, rahat yatmaqdan başqa, yaxşı zad yoxdur. Tutmaq ki, sənə söylədiyim məhz doğru və savabdır, amma görək necə ki, lazımdır yeyib-yatırsanmı? Necə ki, lazımdır, istirahət edirsənmi? Sənə xurdü xabının vaxt və vədəsi yoxdur! Sənə həmə vaxt yeyib-yatmağına bəis odur ki, bilmirsən nə edəsən və nə işə məşğul olasan, nə kar və sənətə qulluq edəsən. Qəm və qüssə sənə cəmi bədənini əhatə edibdir. Bilmirsən, nə növlə onların çəngindən xilas olasan. Qu* tükli tətəxabda rahat yatmağa qadir olmaya-olmaya, necə şirin yuxular sənə ona vədə edirsən? Sənə yatmağına ümdə səbəb odur ki, bəlkə, yatmaqla dərd və ələmdən azad olasan. Bir yuxu ki, təbii olmaya, ona şirin və rahat demək insafdırımı? Adam o zaman şirin yata bilər ki, qabaqca zəhmət çəkə və bir işə məşğul ola ki, dincini almaq üçün istirahət edə. Sən nə bilirsən ki, zəhmət nədir, yorulmaq nədir və dinc almaq nədir? Mən səni yaxşı tanıyıram! Sən öz fəna və bimeña eyş və işrətinlə nə qədər canlar, nə qədər ömürlər bihudə yerə çürüdübsən, neçə-neçə yazıq cavanların ömrünü zay və tələf edibsən. Məgər sən yıxan evlər və sən viranə edən könüllər dünyada azdır? Məgər gözəl və cavan günlərini yada salıb peşman olanlar, hər ləhzə əfsus edənlər, zar-zar göz yaş tökənlər azdır? O səbəbə aqıl və qəlbədən həqiqəti sevən şəxslər səni görməyi və tanımağı da istəməzlər, sənə adını kinayə ilə «Zinət» qoyub və səndən nifrət edərlər. Amma mən bu haladək bir kəsi hiylə və iftira toruna salmamışam və bir kəs məndən yalan söz eşitməyibdir və o şəxsləri ki, cavanlıq əyyamından mənim dalımca gəliblər, axır günlərində həmə əxlaqən və həmə cismən səhih və salim qalıblar. Onlara ariz

* Qu məşhur bir quşdur ki, çox yumşaq və qiymətli tükü olur.

olan dərd və qəm mən göstərdiyim yolda həmə vaxt yesirə mübəddəl olubdur və xəlayiq beynində cümləsinin hörmət və izzətləri artıbdır. Onlar indi də öz keçmiş günlərini, zəhmətli və çətin işlərini xatirlərinə gətirdikcə ürəkləri şad və qəlbləri fərəhnaq olur. Amma hamısından rəncidəxatir və həmişə şikayətçi olublar. Bu zamanadək bir nəfs məndən inciməyib və bir kəs məni məzənmət etməyibdir. Cümləsi mənə təzim və itaət ediblər. Bir ism ilə «Həqiqət» deyib çağırıblar!

Sonra yenə dönüb Gerkulesə [dedi] ki, mən səni hidayətə dəvət etdiyim təriq budur, Gerkules! İndi sahibi-ixtiyarsan, hansı yolu seçmək istəyirsən, seç.

Gerkules artıq fikir eləməyib, Həqiqətin dalınca getdi və onun dalınca getdikcə çox zəhmətlər çəkdi və allahların da rəylərini əldə tutub, öz insafı buyurduğu əməlləri də əncama gətirdi. Xəlayiq də artıq kömək və müavinət etdi. Axi-rüləmr özü dəxi xeyirə və aydınlığa yetişdi».

Sokrat nağılını qurtarıb, Aristona xitab etdi: «Fikir elə, əzizim Ariston, bu təriqlərin hansını tutmaq haqq və savabdır? Zinətini, yoxsa Həqiqətinmi dalınca getmək yaxşıdır? Vaxtın var ikən diqqət tamamilə elə, fikir et, gör bu yolların hansını intixab etmək salahdır. Sonra qocalıq əyyamı gələndə peşiman olarsan. Dad və fəryad bir yana çatmaz. Nə öz nəfsinə, nə allahların əmrinə itaət və nə də xəlayiqə yaxşılıq etməmiş görərsən ki, axirət evinə daxil olubsan».

Hakim olan şəxs xəlayiqlə nə növ gərəklər rəftar etsin və hakimliyin şəraiti nədir?

Bir kərə Sokrat eşitdi ki, bir dövlətli şəxs hakimlik iddiası eləyir. Məzkur şəxsi Sokrat tanıyırdı və bilirdi ki, müşarileyhin hakimliyə ləyaqət və qabiliyyəti yoxdur. Zira, həm təcrübəsi az, həm bəkəmal və güsil bir adam idi. O səbəbə Sokrat istədi ki, onun eyib və qüsürünü özünə vazeh dəlillər ilə isbat edib, belə mühüm işdən onu kənarlandırsın. Bir

az zamandan sonra Sokrat gördü ki, həman adam şəhər meydanında durub və xeyli bir camaat ehtiramla onun ətrafını əhatə edib ədəb mürəat edirdilər və hamının ehtimalikülliyəsi var idi ki, müşarileyh o tezliklərdə hakimlik mənəsinə sahiblənib, cümlənin ixtiyar və ehtiyacı ona münhəsir olacaqdır. Məzkur şəxsin ismi Qlavkon idi. Qlavkon özü də o ənqərib zamanlarda hakim və əmir olmağına şübhə etməzdi. Onun üçün camaatla artıq kibr və qürurla göftgu edirdi. Bu əsnada Sokrat ona yavuqlaşıb, bu dil ilə əhval-pürsan oldu:

- Xoş gördük, Qlavkon, hal və əhvalınız necədir? Eşidirəm ki, bu yavuqlarda bizə hakim olacaqsan. Əsli varmı, doğru sözdürmü?

Qlavkon ona cavab verdi ki, bəli, ümidim var ki, doğru ola.

Sokrat:

- Nə eybi var, çox yaxşı işdir. Hakimlik mənəsinə daxil olanda şöhrət və nüfuzün artıq olacaqdır. İxtiyar və hökumətin artacaqdır. Onda xəlayiqə də nəf və xeyrin çox olacaq. Sənin şan və şövkətin artıb isim və rəsmi aləmə məşhur oluban yaxşılığın dillərdə zikr olunacaqdır.

- Bəli, əlbəttə, xoşkirdar və adil hakimlərin birisi də mən olacağam.

- Yaxşı və adil hakim o kəsə deyər ki, öz qövm və millətinə artıq xeyir və nəf gətirə! Belə deyilmə?

- Əlbəttə, belədir.

- Bəs belə olan halda səndən təvəqqem budur ki, bizdən pünhan etməyib aşkara dəyərsən ki, öz vətəndaşlarına, millətinə nə nəflər və xeyirlər nəzərində tutubsan, edəcəksən? İbtidada nədən başlayacaqsan?

Qlavkon çaşıb bilmədi ki, nə desin və nə sayaq onun sualını rədd eləsin. Fikrə getdikdə Sokrat yenə başladı:

- Nə səbəbə fikir edirsən? Bu bir çətin məsələ deyil. Bütün xəlayiq dəxi bir şəxs və bir nəfs kimidir. Tutaq ki, bir şəxs sənin dostundur. Əlbəttə, sən istəyəcəksən ki, o fəqir

olmasın, belə deyilmi?

- Şəkk yoxdur ki, belədir.

- Hərgah milləti özünə dost hesab etsən, millətin faydasına gerek səy edəsən. Millətin dostu və xeyirxahı olmaq ibarətdir onun təvana və dövlətli olmağına təlaş etməkdən, yeni cəmi xəlayiqin güzəranı, rifahiyyət və vüsətlə keçmək üçün çeyrət və himmət göstərməkdən. Belə deyilmi?

- Necə ki, belə deyil? Əlbəttə, belədir.

- Bəs indi nə iş etmək lazımdır ki, təmami-millət xoşbəxt və dövlətli olsun? Mən belə güman edirəm ki, tamami-milləti dövlətmənd və nıkbəxt etmək üçün gerek səy oluna ki, mədaxil məxaricdən artıq ola, yeni sərf və xərc olunan pul və mal kəsb və təhsil olunandan az ola, belədirmi?

- Bəli, mən də belə fikir edirəm.

- İndi, əzizim Qlavkon! Mənə söylə görüm, bu halda bizim camaatın mədaxili nə qədərdir, yaqin sən bunu bizdən yaxşı bilirsen.

- Yox, bilməyirəm, bu barədə hələ fikir etməmişəm, - Qlavkon qızardı.

- Yaxşı, bu xüsusda hələ fikir etmədiyinin eybi yoxdur. Bunun əvəzinə yaqin ki, bilirsen və dürüst fikir eləyibsən, millətin ehtiyacatına və ümumi işlərinə nə qədər pul xərc etmək və izafə sərfələri nə sayaq qət etmək lazımdır?

- Yox, fikir etməmişəm. Bu suala da indi cavab verə bilmərəm.

- Nə eləmək, ziyanı yoxdur. Sonra fikir edərsən. Hələ qabaqda vaxt çoxdur. Belə məlum olur ki, sənin fikir və xəyalın buna məşğuldur ki, milləti necə dövlətli edim. Deyə bilirsenmi, nə vəchlə onu qəni və dövlətli etmək istəyirsən, nə fikirlər edibsən və salah dediyindir?

- Mən belə güman edirəm ki, davadan başqa, bir çarə yoxdur. Muradım budur ki, xarici millətlər ilə cəng və cədəl edib, mal və dövlətlərini zəbt edəndən sonra öz tabelilərinin arasında pay-püşk edim.

- Bu gözəl fikirdir. Bu təriq ilə milləti çox tez dövlətli

etmək olar, vələkin iş buradadır ki, bəlkə, müharibə etdiyən qövmə qalib ola bilmədin və nəhaq yerə artıq pullar xərcləyib çox canlar badi-fənaya verəsən və millətin axırını puça çıxarasan. Belə olan halda milləti dövlətli etməyirsən, bəlkə, onu istirahət və güzərandan salırsan.

- Bu belədir, ancaq ki, davanı başlamaqdan əvvəl gerek dava etdiyim qövmün gücünü dürüst müvazinə və mülahizə edib, cəngə ol zaman icdam elərəm ki, qalib olmaq ehtimal və məzənnəsi hasil ola.

- Yəni dediyin budur ki, müharibə etməmiş gerek həm öz millətinin və həm cəng etdiyən qövmün gücündən və zorundan müttələ və xəbərdar olsan?

- Əlbəttə, müttələ olmaq lazımdır.

- Belə olan surətdə bizə məlum et görək, aya, hal-hazırda bizim nizamda olan əsgərin ədədi və qüvvəsi nə dərəcədədir və sən nəzərdə tutduğun qövmün qoşunun san və hesabı nə payədədir və dürüst bilirsenmi ki, bizim millət onlar ilə cəng etsə, onlara qalib gələcəkdir?

- Xaricdən düzünü deyə bilməyirəm, xatirimə bir zad gəlməyir.

- Xaricdən bir zad deyə bilməyirsən isə, ümurati-hərbiyyəyə dair dəftər və kağızlar üzü ilə bizə de və oxu, qulaq asmağa can və başla hazır varıq.

- Əlan məndə nə dəftər var, nə kağız və bir də bundan əlavə, xəsmın təhti-itaətində olan qoşunun hesabını mən hardan bilim?

- Çox heyf! Hərgah ədd və cəm etməyi, əsgərin hesabını bilməsən, nə növ ümid bağlaya billik ki, biz onlara qalib gələrik? Kim bilir, bəlkə, onlar bizə faiq gələcəklər, onların zorundan biz hali deyilik və bundan belə məfhum olur ki, milləti bu sayaq dövlətli etməyə bel bağlamaq olmaz və ağıl və idrakdan çox uzaqdır. Zira ki, çox ola bilir ki, mənzurun olan dövlət və millət və müqabilindəki məabid satan və hökumət əvəzinə yazıq milləti fəqir və yoxsulluq belasına mübtələ edib balü pərlərini şikəst edəsən. Bu çox müşkil

əmrdir. Əlalicalə bunu qoyaq kənara, indi də millətə dair əlahiddə bir məsələnin xüsusunda bir qədər söhbət edək. Söylə görüm, dostum Qlavkon! Bu il bizim millətin xurdü xordakına nə qədər azuqə və taxıl kifayət edər, builki məhsulatımız gələn ilə qədər millətimizə kafi və bəs olacaqdır-mı? Yəqin ki, bu işin övza və əhvalından dürüst müxəbbər-sən?

- Xeyr, bu işdən də hələ xəbərdar deyiləm, vaxtım yoxdur ki, əhvalat toplaşdırım.

Sokrat səsini kəsib durdu və hüsurda hazır olan cəmiyyət dəxi dinməyib sükuta getdilər. Onda Qlavkon dedi:

- Sən, Sokrat, bunların hamısını məndən soruşmaqdan yəqin ki, qərəzin məni imtahan etməkdir. Hərgah sən sual etdiyün ümürün tamamını necə ki, lazımdır, bilib və anlasan, gerek dünyada hər şeydən qəti-əlaqə edib, fikir və şüglünü millətin işinə münhəsir edəsən və milləti də bu sayaq dolandırmaq çox çətindir.

- Bəs sən belə güman edirsən ki, asandır? – Sokrat dübarə sual etdi: - İndi bir zad da səndən soruşmaq xahiş edirəm. Mən bir dəfə belə eşitdim ki, sən bir zaman öz fəqir əminin ev işlərinə müavinət və kömək edirdin, nəhayət, sonradan qulaq asmayıb boşladın. Ona səbəb nə oldu?

- Mənim üçün çox çətin keçdi, çünki, bir yandan, əmim sözümə qulaq asmadı, bir yandan da, onun evinin xərəcəti çox ağır idi, bacara bilmədim.

- Bax, görürsənmi, sən bir evi dolandırmaqda acizləyirsən, bəs bütün millətin işini boynuna sən necə götürürsən? Hər işə girmək mümkündür, amma iş ancaq o vədə rəvnəq tapar və yaxşı nəticə verər ki, bir mahir və qabil şəxsın əlinə düşsə. İndi, əzizim, nuri-didəm Qlavkon, dürüst fikir et, şöhrət və izzət yerinə özünə belə və müsibət qazanarsan. Əvvəlcə get mən səndən soruşduğum əmrlərin cümləsini tamamen və kəmalən öyrən, sonradan ağıln salahdidini nə olsa, cna əməl et, gör hakimlik sənə nafedir, ya yox?

Qlavkon başını aşağı salıb dinməz Sokratdan uzaq-

laşdı və o vaxtdan hakimlik iddiasını başından çıxartdı.

Kim yaxşıdır – qul, ya ağa?

Bir dəfə Sokratın qonşusu Aristarx onun yanına gəlib öz hal və güzəranından bu günə şikayət elədi:

- Ha fikir edirəm, bilməyirəm, başıma nə çarə qılım. Yaxşı dövlətim var idi, yaxşı alış-veriş edirdim. Nəhayət, çərxi-fələk düz dolanmadı, sövdada ziyan edib, bilmərrə sinqın düşdüm. Hamı mal və dövlətim bilkülliyyə əlimdən getdi. Hətta sərmayə də tələf oldu. Qəzadan, bir yandan da, dava başlanıb qardaşlarım davada öldülər. Onların da yetimlərinin və övrətlərinin qeydi və qara günü mənim üstümə töküldü. Düz on dörd baş külfətin gerek yeməyini və geyməyini verəm. Belə və möhnət günbəgün ziyadələnilir, nə əlac etməli? Başına dönüm, Sokrat, sən bir təcrübəli dünyagörmüş adamsan, mənə bir tədbir və yol göstər.

- Əziz dostum! Mənim sənə çox yazığım gəlir. Sən özün bəs nə tədbir edibsən, işini nə sayaq yöndəmə salaçaqsan, fəqir bəlasını üstündən nə növ dəf edəcəksən?

- İstədim ki, birisindən pul borc edib yenə ticarətə mübaşir olam, çifayda heç kimse etibar edib pul vermədi, hamı bilir ki, işim xarəbdir, yaman tənəzzüldəyəm.

Sokrat başını tərpətib dedi:

- Doğrudur, on dörd baş külfətin yövmiyyəsinə vermək asan deyil, gerekdir əldə çox pul ola, yainki bir peşə və sənət sahibi olasan. Amma iş budur ki, sənın qonşunun külfəti iyirmidən də çoxdur, bəs nə səbəbə onlar hamısı tox və kefləri saz məişət edirlər, hələ artıq qazanları da olur?

- Yaxşı timsal gətirdin! – Aristarx rişxənd ilə gülə-gülə ona dedi: - Mənim qonşumun bir tək canından başqa, yerdə qalan on doqquzu tamamen quldular ki, yeyib-geydiklərindən ziyadə qazanları olur, günüz axşama qədər işləyirlər. Amma mənimkilərin tamamı azadə və ağazadədirlər. On dörd nəfər adamın içində bir qul da yoxdur.

- Ağazadə olanda nə eybi var, onlar ilə qulların fərqi nədədir? Sən belə zənn edirsən ki, onlar qullardan yaxşıdır?

- Əlbəttə, yaxşıdır. Ağazadə və asudə yunanilər hara, ixtiyarsız və hörmətsiz qullar hara – zəmin ta asiman təfəvütü var.

- Səhihdir, sözdə belə çıxır ki, ağazadə və asudə yunanilər yaxşıdır, amma əsl həqiqətdə görsənən budur ki, qullar asudə ağazadələrdən həm yaxşıdır, həm də rahatdır, çünki onlar həm toxdur və həm pullu. Məlum və aşikar olur ki, qullar işləmək bacarır, ixtiyarlı və azadə yunanilər bacarmayı.

- Mənimkilər də işləməyi bacarır, vələkin mən özüm onları işə buyurmağa razı deyiləm. Necə ola bilir ki, mən onları işləməyə təkid edirəm? Axır onlar da nəcib nəsilirlər, mənim yaxın əqrəbamdırlar, onları işlətmək məgər insafdır? Xatirləri inciyər, qəlbləri sınar. Onıdan sonra qeylü qal başlayıb məndən həmişə narazı qalarlar. Belə ola bilirmi?

- Bəs indi qeylü qal yoxdur ki! Cümləsi səndən razıdır mı? Biri-birilə dolaşib savaşımayırlar ki?

- Necə savaşımayırlar, bəs səhərdən-axşamacan sənətləri nədir? Dalaşib-savaşımayırlar, bəs nə edirlər? Ondan savayı ki bir ayrı işləri yoxdur! Səsdən-fəryaddan qulaq tutulur.

- Çox əcəb, sən özün iqrar edirsən ki, işsiz də əqrəbaların sənin evində həmişə niza və dava edirlər, özləri də aclıqdan bilməyirlər ki, nə etsinlər. Məgər sənin aqlın bunu kəsmir ki, qardaşın uşaqlarının nəcabət və azadəliyi onları tox etməz, aralarında sülh və məhəbbət bərpa etməz? Pəs belə olan halda salah və yaxşı bu deyilmi ki, sən bir tövr edəsən ki, onların hər birisinə öz qabiliyyətinə və qüvvəsinə müvafiq bir iş təyin edəsən? Çox ehtimal var ki, iş məşğul olandan sonra onların arasında həm niza və fəsad götürülər, həm də ac qalmazlar.

- Sən gördüyün məsləhətə mən əməl edərdim. Vəli,

bilirəm ki, iş tutmaq onların xoşuna gəlməyəcəkdir və bir də şəhər əhli eşitsələr ki, mən öz xiş və təbarımı işləməyə məcbur edirəm, məni töhmətdə və məzəmmət edirlər.

- İndi bəs dava və nizalarına və aclıqdan acımaqlarına töhmət etmirlər?

- Kim bilsin, bəlkə, indi də töhmət edirlər ki, belə kasıblıq və yoxsulluq halına düşmüşəm. Amma nə fayda məzəmmət edirlərsə də, bir şəxs yoxdur ki, bir qədər pul verib əlimi tuta, tainki bir növ özümü qalxızıb işimi düzəldəm.

- Nə eybi var, qoy töhmət etsinlər. İnsanın haqqında çox söz deyilir, vələkin hər deyilən bihudə sözlərə və axmaqanə məzəmmətlərə qulaq vermək lazım deyil. Söz mən deyəndir. Sən get imtahan üçün onların hər birini bir iş üstə nəsb elə, bəlkə, allahın köməyi ilə işlərin rast gələ.

Aristarx Sokratın məsləhətini qəbul edib, sözüne əməl etdi. Yarım il keçəndən sonra Sokrat Aristarxı görüb ondan əhvalpürsən oldu ki, güzəran və məişətin necə keçir, yaxşımı dolanırsan? Aristarx ona bu minval cavab verdi:

- Şükür olsun allahlara, yaxşı dolanıram və həmişə səninin ömrünə duagu varam. Zira ki, səninin sözlərini eşidəndən bəri mənim işlərim düz gətirir, güzəranım dəxi xoş keçir. Bir allah bəndəsi mənə etibar edib, bir qədər yun borc verdi. Əhlü əyalım o yunu əyirib mahut toxudular. Həman mahutdan zənane və mərdane libas tikib, bazara çıxarıb satdıq və hitei-füruşa yetirəndən sonra nəinki yunun pulunu, hətta artıq qazanc da ələ gətirdik. O zamandan bu haladək bu sənətə məşğul varıq. İndi, şükür olsun xudalara, evirizdə nə dava var, nə aclıq. Bunlardan əlavə, əlimizdə neqcl mayamız da var.

- Bəs şəhər əhli nə deyir, töhmət və məzəmmət etməyir?

- Yox, heç kəs töhmət etməyir, - gülə-gülə Aristarx cavab verdi.

Bir gün yenə Sokrat şəhər meydanında gəzərkən bir cavana ağalardan rast gəlib, gördü ki, nəfəsi tənq olmuş meydanın bir tərəfində uzanıb, istidən üz-gözünlü yelləyir.

Sokrat ondan sual elədi:

- Belə yorulmağına bais nədir?

- Necə yorulmayım ki, bu gün düz on verst yol kənddən piyada gəlmişəm.

- Yeni çox yorulubsan. Məgər dalında ağır şələ var idi?

Cavan oğlan Sokratın bu günə cavablarından rəncidə-xatir olub dedi:

- Mənə nə düşübdür, yük götürüm, yainki şələ çəkim. Bəs qul nəyə lazımdır? Yanımcı qul aparmışdım, hər nə şeyim var idisə, qul götürmüşdü.

- Bəs qul necə? O da yorulubdurmu, ya yox?

- O niyə yorulsun? Onun canı sağ, bədəni sağ, bütün yolu şələ altında oxuya-oxuya gəlir.

- Fəqirsən, biçarəsən! Mənim sənə çox yazığım gəlir. Belə məlum olur ki, sənın culun səndən xoşbəxtdir. Çünki o həm sənə qulluq edir, həm özünə. Sənə lazım olur, həm də öz işini yola aparır. Amma səndən nə qeyrilərə bir fayda var, nə də öz nəfsinə. Çox yazıq, çox!

* * *

Özgə bir vaxt Sokrat gördü ki, bir kişi öz qulamını qamçı ilə rəhmsiz çox bərk döyür. Ona yavuq gəlib, sual elədi:

- Nə səbəbə bu yazığa belə bərk əziyyət verirsən, bunun təqsiri nədir?

- Necə döyüb əziyyət etməyim ki, müftəxor tənbelin birisidir ki, yeyib-yatmaqdan və oynayıb-gülməkdən başqa bir peşəsi yoxdur. Yüz qamçı da ona azdır.

Sokrat qul sahibini kənara çəkib dedi:

- Bəs doğrusunu de görüm, sənın peşən nədir? Sənın dəxi fikir və zikrin bu deyilmi ki, yediyin taamı ləzizraq, yatdığı yorğan-döşək rahat və yumşaq ola və günlərin eyş və

işrətdə xoş keçə?

Sahibi-qulam aciz qalib cavab verə bilmədi.

- Bəs hərgah sənın də fikirlərin ancaq yeyib-içib yatmağa müştəməl isə, sənə neçə qamçı vurmaq lazım gəlir? Hərgah o binəva tənbel və müftəxor isə, şəkk və şübhə yoxdur ki, səndən adət götürübdür və sən ondan ziyadə günahkar və təqsirlisən.

Qul sahibi çox xəcalət çəkib, Sokratdan uzaqlaşdı.

Əhlü əyal ilə nə növ rəftar eləmək lazımdır?

Elə ki, Sokrat daş yormaq sənətini tərkdə edib, səhərdən axşama qədər küçələrdə, meydanda xəlayiqə məişətin tərriqi-sülukunu, hüsni-rəftar və müamilatın tərzi təlim etməyə canü dil ilə qurşandı, onun övrəti əvvəlcə Sokratın bu halətindən çox inciyib, mükəddər oldu və xəyal elədi ki, zövcünün təlim verməyindən uşaqlara paltar və çörək bahası çıxmıyacaqdır, amma sonradan Sokratın başına çox şagird cəm olanda biçarə övrət belə güman elədi ki, onların varlığına görə keçən güzəranı yüsərə və vüsətə mübəddəl olacaqdır. Zira ki, qədim əsrdə müəllimlərin hörmət və izzəti artıq olmağa görə təlim və tədrislərinin əvəzində dəxi yaxşı ücret, həqqi-zəhmət alırdılar, yazıq övrət yəqin etmişdi ki, şagirdlər Sokrata çox artıq pul və mal verəcəklər və tezliklə keçən ağır günlər asanlığa və rahatlığa dönəcəkdir. Nəhayət, Sokrat bir ayrı sayaq fikir edirdi. Onun fikirləri bu idi: «Mən verdiyim dərs və təlimin əvəzində əcr ala bilmirəm. Zira ki, mən xəlayiqə təlim və tədris etdiyim əhvalat və hikmətləri təmamen mənə qəlbimdə mövcud olan həqq-taalanın sövti-əzimi təlim edibdir, mən onları öyrədirmə və dələlət edirmə haqq yola, doğruluğa, pəs bunun müqabilində ücret və əvəz almağa mən qadirəmmi?» O səbəbə Sokrat başına toplanan cəmiyyəti-kəsirədən bir şey tələb və təmənnə etməzdi. Öz əyalını dolandırmaq üçün yenə lazımi qədərincə daş yonub, fəruş edərdi. Fəqərə və yoxsullar

kimi güzəran etmək Sokratın əyalına qayətdə ağır və ar gəlirdi. Ona görə tez-tez kişisinə şikayət edirdi ki, nə üçün çəkdiyi zəhmətin əcrini almaqda utanıb həya edir və bəzi övqat o məqama yetirdi ki, şiddət və hiddətdən ağlayıb, sahibini danlayıb məzəmmət eylərdi. Həmin övrətin adı Ksantippa idi. Özü də çox acıqlı və tündməzac bir övrət idi. Acığı tutan zamanı paltarını cırıb, saçlarını yolub, əlinə hər nə düşsə idi, atıb sındırırdı. O səbəbə Ksantippadan Sokrat özü və övladı zillət və məşəqqət çəkirdilər. Ələlxüsus Sokratın özünü çox incidirdi. Övrətin acığı tutub uca səslə çığıran zaman Sokrat ya ona nəsihət edərdi, yənkə heç dinməzdi. Bir kərə Ksantippanın yenə acığı nəyə tutmuşdusa, başladı öz ərini danlamağa. Nə qədər onu çox məzəmmət edib, haqqında naşayist və acı sözlər dedi isə, yenə Sokrat sakit və samit oturub, ona əsla məhəl qoymadı. Sokratın bu nəhv sükutu övrətə dəxi də ziyadə təsir edib, onun qeyzünü qəzəbi əşədd oldu. Övrət həman dəm qab suyunu götürüb zövcünün başına tökdü. Sokrat bu halı görəndə dedi ki, mən dəxi yəqin etmişdim ki, bu gurultu, nərlitdən sonra gərək yağış yağaydı, su aydınlıqdır. Şükür olsun allaha, axırımız aydınlıq olacaq, - deyib başladı üstünü və başını silib-təmizləməyə. Sokrat öz uşaqlarına dəxi həmə vaxt nəsihət edərdi ki, anaları ilə mülayim dolanıb, onun sözlərinin mərarətinə mütəhəmmil olsunlar. Bir dəfə Sokratın böyük oğlu validesinin üzünə aq olub, ağır söz demişdi. Bu əhvalat Sokratın qulağına çatdıqda fərzəndini hüzuruna çağırıb, ondan soruşdu:

- Mehriban oğlum! Yaxşılıq itirən kəsləri, necə zənn edirsən, yaxşı adamdırlar, yoxsa pis?

- Mən belə fikir edirəm ki, yaxşılığı itirən adamdan və yaxşılığın əvəzində yaxşılıq etməyən kəsdən murdar və pis adam dünyada yoxdur. Nəinki vahid mən belə fikir edirəm, bəlkə hər ağılın qanacağı bunadır.

- Bunu sən çox doğru deyib, yaxşı fəhmləyirsən. Bu sözümə də cavab ver. Hərgah bir şəxs bir zəif kimsənin

haqqında yaxşılıq edə, məsələn, onu götürüb əlində gəzdirə, ona xörək verə, əyninə paltar geydirə, çirkli libasını yuya, yatmaq istəyəndə yatızdır, naxoş olanda başının üstündən kənara getməyə, hiddət və hərarətini məhəbbət və mehribanlıqla soyuda, belə kəsə yaxşımı deyərlər, zəif şəxsin haqqında o, yaxşılıq etmiş olurmu?

- Əlbəttə, o çox insafli və həmmiyyətli şəxsdir ki, zəiflərə və möhtaqlara müavinət və insaniyyət izhar edir.

- Bax, indi dürüst anla, necə ki, məzkur şəxs öz gəsinin barəsində yaxşılıq etmiş olursan, mədərin sən haqqında bundan çox-çox artıq zəhmət çəkib, sənə bundan da artıq yaxşılıqlar və hörmətlər edib, sənə öz döşündən süd verib, möhnətlərə səbr edib, gecələr sabaha kimi yatmayıb, səni bu məqama yetiribdir. İndi sən bu qədər zəhmət və mehribançılığın əvəzindəmi biəhtiramlıq və ədəbsizlik edib, ananın üzünə aq olursan? Afərin sənə! Barı utan, həya elə.

Sokratın oğlu özünü itirib, bilmədi nə söyləsin, amma yenə özünü safa çıxartmaq üçün atasına dedi:

- Mən də anamın hörmətini və xatirini əziz tutardım və həmişə qulluğunda hazır durardım, hərgah o, xoşxasiyyət və mülayim olsa idi. Heç nəhaq yerə adamla dalaşıb töhmət və məzəmmət edir, nalayiq sözləri əbəs yerə deyir, dəxi tab gətirmək olmur.

- Yaxşı! Sən belə güman edirsən ki, körpə vaxtı sən həmişə haqq yerə çığırırdın? Anan sən hər bir addımına və hərəkətinə səbr edib səni sevirdi, sən təbiyə və pər-vərişinə diqqət yetirib bir pərəstar olurdu. Sən də gərək ondan timsal və ibrət alıb, sənə pislik etsə də, ona yaxşılıq və məhəbbət izhar edəsən.

Nə səbəbə Sokrata qiymətli libas və ləziz təam lazım deyildi?

Bir dəfə Sokratın yanına bir müəllim gəlib, onun dolanağına diqqət yetirəndən sonra dedi:

- Bəli, Sokrat! Sənin də dolanışığını gördüm. İndi bildim ki, nə yediyin təam və xörəyin dad və ləzzəti var, nə də geydiyin libasın bir sifəti və ləyaqəti! Bir libası ilin dörd fəslində də geyirsən. Sənin üçün yay ilə qışın fərqi yoxdur və ayaqlarında da ki, əsla qab yoxdur. Əgər sənin elm və hikmətindən sənə bir nəf hasil olmayacaq, o elm və hikmət nəyə lazımdır?

- Sən bu zamana qədər eşidibsənmi ki, mən öz bəxt və taleimdən bir kəsə şikayət etmiş olam? – Sokrat ondan sual elədi.

- Xeyr, ömrümdə bir kəsdən eşitməmişəm ki, sən özündən şikayət edəsən. Yenə hər halda sənin məişətin xoş deyil, zira ki, yeyib-içdiyin zadların dadı yox, özün də dünyanın eyş və ləzzətindən bixəbər və məhrumsan.

- Yox, səhv edirsən. Heç kimsə mənim kimi şirin iştaha ilə yeyib-içməyir. Bilirsənmi nə səbəbə? Bu dəqiqə timsal ilə sənə məlum və beyan edəmə. Sən özün yaxşı bilirsən ki, ən ucuz xörək acan zamanı hər bir ləzzətli və ətirli xörəkdən şirinraq və ləzizraq olur. Mən də bu minval edirəm. Dürüst və kamil aclığı hiss etməsəm, təam süfrəsinə əyləşmirəm. Ürəyimdə atəş və yanğı olmasa, su içmirəm. Ona görə ucuz xörək, təmiz və saf su mənim üçün ağayana və bahalı xörək kimi ləzzətli və xoşdur və artıq bir şeyə dəxi ehtiyacım yoxdur. Paltar və puşak xüsusunda həmçinin bir sadə libasdan artıq mənə özgə şey lazım deyil. Qeyrilər əqəllən iki dəst libas özləri üçün hazır edirlər, bir dəsti yay fəslindən ötrü, bir dəsti qış. Çünki onlara yayda qış libasında çox isti və qışda yay libasında çox savuq olur. Amma mən öz bədənime belə pərvəriş vermişəm ki, yay fəslində və qış mövsümündə mənim üçün hal birdir. Nə yayda çox istilik çəkirəm, nə də qışda savuq hiss edirəm. İstidə də, soyuqda da, hara lazım olsa, gedib, nə iş vaqe olsa, tuturam. İki-üç dəst libas dəxi mənə nə lazımdır?

- Tutaq ki, sən öz bədənini bərkidib, hər şeyə adətkərdə olubsan. Dəxi qeyrilərə nə düşüb ki, sənin dalınca gedib

zillət və məşəqqətlə güzəran etsinlər?

- İndi ərzimə mütəvəccəh ol! Belə timsal tutalım ki, bir fəqir və ehtiyacı çox olan şəxs bizim yanımıza gəlib bizdən kömək və istimdad edir. Aya, hansımız ona kömək və müavinət etməyi bacararıq, sən, ya mən? Bişəkk, sən bu tövr fikir edəcəksən ki, çox şadlıqla ona müavinət edib diləyini hasil edərdin, amma özümə də çox şey lazımdır. Əgər ona versəm, çarəsiz və möhtac qalacağam və gedib işinə kömək edərdim, amma vaxtım təngdir. Qabaqca öz işlərimi tutmaq əfzəldir. Amma mən? Mən sənin kimi deyiləm, mənim işim ayrı cürədir. Yoxsullara və çarəsizlərə kömək etməyə mən həmişə hazırım, çünki özüm üçün çox şey lazım deyil, vaxta heyfim gəlmir, ondan mənə ziyadə nəf yoxdur. Təlim edirəm pulsuz, öyrədirəm əcrsiz.

- Bəli, əlhəqq, bu belədir.

- Bir timsal dəxi gətirək. Tutaq ki, ümum millət üçün bir elə vacib iş vaqe olub ki, icmanın xeyir və mənfəətindən ötrü gərək bir şəxs həman işə əncam verməyi boynuna götürür. Sənin fikirlərin yenə bu olacaq ki, yaxşı olardı ki, məzkur işə məni məmur etməyəydilər. Hərgah camaata qulluq etsəm, öz işlərimdə zərər çəkəcəyəm. Amma mənim üçün bir manie yoxdur, çox fəxrlə gedib millətə xidmət edəmə, bir şeyim də fənaya getməz.

- Bunu doğru buyurursan. Vəli, yenə hər tövr olsa da, mən ölümə artıq razıyam, sənin kimi təəyyüş və zindəganlıq etməyə razı deyiləm. Ancaq bir işə təəccüb edirəm ki, bu qədər xəlayiq sənin danışıq və söhbətinə niyə aşıqdır?

- Bəli, danışıq və söhbətimə aşıq olan çoxdur, vələkin söhbətimin məzmununa əməl edən az olur. Əksəri sənin kimi qulaq asıb, yenə öz işlərinin dalınca gedirlər. Amma bəziləri də mənim dediyimə dürüst mütəvəccəh olub mənasından müttəli olduqda yanımda qalıb salah dediyimlə təəyyüş edirlər və heç bir zaddan şikayət etməyib özlərinin min cəmül-cihat xoşbəxt və məsud olmaqlarını izhari-təşəkkürlə bəyana gətirirlər. Mən və mənim tabelərim sizin bəxt və

taleinizdən müxəbbərik, çünki biz sizin haldan bu məqama keçmişik. Amma siz bizim məsud olmağımızdan hali deyilsiz, çünki bizim səadət nə olduğunu siz hənz hıss və dərk etməmişiniz. Bizim məişətimizin tamamı sizin damağınıza yetmişib.

Müəllim Sokratdan ayrılıb gətdi. Amma öz-özünə deyirdi ki, mən bilmirəm, Sokratın haqqında nə söyləyim. Çoxları onu divanəliyə və səfahətə həml edib, əbəs yerə üstünə gəlirlər. Nəhayət, iltafən və həqiqətən belədirmi? Mənim qanacağıma görə, Sokrat kamallı, yaxşı və insafılı adamdır.

Qardaşların rəftar və dolanacağı barəsində

Bir dəfə Sokrat eşitdi ki, bir dövlətmənd tacir öz doğma qardaşından ayrılıb tək olur. İttifaqən ona rast gəlib belə dedi:

- Mən sənə çox təəccüb edirəm. Sən bir ağıllı və iş bilən adamsan, həmişə ciddü cəhd edirsən ki, artıq pul və dövlət qazanasan. O səbəbə özünə yoldaş və köməkçi axtarırsan, çünki ittifaq ilə tutulan işdə xeyir çox olur. Aya, öz doğma qardaşını yoldaşlığa qəbul etsən, nə olur? Məgər qardaşla dolanmaq bir o qədər çətindir?

- Qardaşla biryerdə dolanmaq çox gözəl işdir, vələkin necə qardaşla. Qardaş var ki, yaxşıdır, qardaş var ki, pisdir. Mənim qardaşım yadlara yaxşıdır, mənə pis. Mən ömrün bu çağınadək ondan bir yaxşılıq görməmişəm.

- Bəlkə, sən onunla pis rəftar eləyirsən, onu incidib əziyyət verirsən?

- Mən ancaq o adamla xoşrəftar və mehriban oluram ki, o da məni əziz və hörmətli tuta. Ancaq o adamla şirinzəban oluram ki, məni şirin dil ilə dindirib söylədə. Ancaq o adama yaxşılıq edirəm ki, o da mənə yaxşılıq edə. Amma bir şəxs ki, mənim eyiblərimi özgülərə açə və həmişə çalışsa mənim işlərimə ziyan yetirə və bacardıqca özümü incidib xalqara müttəhim edə, heç vaxt elə şəxsə mən yaxşılıq et-

mərəm! Onun xeyir işinə qədəm basmaram! – tacir acıqlı Sokrata cavab verdi.

- Sən mənə de görüm, əgər sən xahiş edəsən ki, bir kəsle dost olasan, ona nə yaxşılıq edərsən, dostluğu nədən başlarsan?

- Ta dostluğu nədən başlaram? Sair adamlar nədən başlarsa, mən də onlar kimi əlimdən gələn hörməti dostuma edərəm. Xanəmə qonaq təklif edib, yaxşı təamlar qabağına gətirirəm. Hər bir işində biqədri-qüvvət kömək edib, pul lazım olsa, pul və mal lazım olsa, mal sərf edərəm.

- Sən indi bunların hamısını qardaşın haqqında əmələ gətir. Axırda nələ görərsən, bişəkk, o səndən xəcalət çəkib, əmrinə müti, salahına razı olacaqdır.

- Bəli, yaxşı salah görürsən! Gedirəm, onun ayağına düşürəm, ona baş əyib, yalvarıb-yaxarıram ki, gəl mənimlə olaq biryerdə. O da məndən üz çevirərsə, bəs onda xalq mənə nə deyər? Onda utandığımdan mən gərəklə yerə girərəm, bir bəşərin gözüne görsənməyəm.

- Yaxşı iş tutmaqda heç eyib yoxdur. Ağılı başında olan kimse heç vaxt yaxşı işə gülməz. Əgər səninin bəradərin ol zaman səninlə qardaş kimi dolanmasa, səninin məhəbbət və mehribançılığın ona təsir etməsə, sən təqsir və güriahdan pak və azad olursan. Ol vəqt cümləyə yəqin olur ki, günahkar səninin qardaşın imiş. Çünki sən əlindən gələn yaxşılığı onun haqqında etmiş olursan və mən çox zənn edirəm ki, sən yuxarıda zikr olunan sayaq bəradərinlə müamilə və rəftar etsən, o səndən üz döndərməyə. Sən get, mən dediyim kimi elə. Mən səninin qardaşını tanıyıram ki, o, bir mülayim və səlimünnəfs şəxsdir ki, hamı ilə xoş rəftar olmağa rağıbdir. Gedin təzədən başlayın kəmaliməhəbbət və məvəddətlə dolanmağı. Allahın lütfimərhəməti ilə nıkbəxt olarsınız. Allah dəxi bu minval dolanmağı sevər – onun buyurduğu budur. İki qardaş insanın iki gözü, iki əli və iki ayağı kimidir. Əl cüt yaranıb, ondan ötrü ki, biri-birinə kömək eləsin. İki qardaş da həmçinin biri-birinə arxadır. Necə güman

edirsən, yaxşı olurdu, əgər sağ əl sol ələ zidd olsaydı? Amma sən yaxşı bilirən ki, əllər biri-birinə zidd deyil. Həmişə dostluq tərqiəcə biri-birinə kömək etməkdədirlər və ikisinin biryerdə faydası çox olur. Əlbəttə, qardaşın köməyi və xeyri gözəl, əlin və ayağın köməyindən artıqraqdır. Əl və ayaq biri-birinə kömək etməyi ancaq qonşuluqda və yaxınlıqda bacarır. Gərək onların məbəyni yarım arşından ziyadə olmasın. Amma qardaşın köməkliyi qardaşa, harda olsa, gəlib çatır, onların arasında dəryalar və dağlar olsa da, bir-birlərinə kömək etməyə qadirdirlər. Gözlərin ikisi də ancaq bir səmtə və bir tərəfə baxır. Amma qardaşın biri qabağa baxanda, o birisi qadirdir ki, dala baxsın. Haqq-taala cəmi növü-bəşərə qardaş kimi dünyada dolanmağı əmr edibdir. İndi bir kəs ki, öz doğma qardaşı ilə xoşrəftar və müəşirət edə bilməsə, yadlarla nə növ mehriban dolana bilərlər? Bundan əlavə, allah-taala həzrətlərinin əmrini sındırmaq yaxşı olarmı?

İnsanlara cəmiyyət ilə necə müəşirət etmək lazımdır?

Afini əhlindən başqa, Sokratdan təlim almağa və onun pəndü nəsihətini istima etməyə qeyri şəhərlərdən və yad ölkələrdən adamlar dəstə-dəstə Afini şəhərinə toplaşdırdılar. Təlim almağa, ya Sokratın xanəsinə cəm olurlar və ya şəhər meydanına yığılıb onu gözlərdilər. Sokrat meydana çıxan kimi xəlayiq onu əhatə edərdi. Həman qərar Sokratın başına bir gün çoxlu camaat yığılmışdı. Bu icmanın içində hər sinif, hər sinnü salda adam var idi. Qoca da, cavan da, vətəndaşları da, yad və əcnəbilər də mövcud idilər. Sokrat çox danışmağı sevməzdi, ancaq sualat tərqiəcə həqiqəti axtarıb tapardı.

O tez-tez deyərki, necə mənəm anam özü doğmur, ancaq mamaçılıqla doğanlara kömək edir, həmçinin mən sizi öyrətmirəm, öyrənməyinizə çalışıb kömək edirəm. Yene adətə görə gəlib bir taxtın üstə oturdu və əlini dizi üstə qo-

yub, başın aşağı dikib fikrə getdi. Tamam camaat səbr və aramsız müntəzir idilər ki, müəllimi-dana nə mətləbin bərəsində onlardan sual edəcək. Axırda Sokrat başını yuxarı qalxızıb dedi:

- İndi mən sizdən bir şey sual edəcəyəm, görüm hansı biriniz yaxşı cavab verməyə qadirdir. Kim deyə bilir, xəlayiqin ittifaq və icma ilə zindəganlığına biryerdə müəşirət etməyinə səbəb nədir? Özünüz görüb mülahizə edirsiniz ki, onların arasında həmə övqat kin və kədər, bəxl və həsəd, niza və fəsad baqidir, amma hər kəs çəkilib ayrı öz əli və öz başı olub dolaşa idi, bunlarını heç biri vəqə olmazdı.

Bir-bir başladılar Sokrata cavab verməyə. Biri dedi:

- Ondan ötrü adamlar biryerdə məişət edirlər ki, ittifaqla dolanmağın xeyri çoxdur. Eir şəxsin işindən də bir zad çıxmaz. Məsələ məşhurdur ki, yalnız əldən səs çıxmaz. İttifaqla çox zad eləmək olur.

Bir ayrısı dedi:

- Tək və tənha olmağın qorxusu çoxdur. Yalnız adam özünü və malını düşməndən hifz edə bilməz. Arxalı köpək qurt basar.

Üçüncüsü dedi:

- Yalnız olmağın qəm və qüssəsi çoxdur. İttifaqla güzəran etsən, şadlıq və şənlik olur.

Dördüncüsü dedi:

- Allah-taala özü də belə qərar mədar qoyubdu ki, Adəm övladı cəmiyyətlə olsunlar, ayrı-ayrı olmasınlar.

Sokrat dedi:

- Haqdır, amma görək camaatın biryerdə məhəbbət və sülhlə dolanmağı savab və yaxşıdır, ya niza və ədavətlə dolanmağı?

- Əlbəttə, məhəbbət və sülhlə! – cümləsi ittifaqla ona cavabdeh oldular.

- Çox gözəl! Sizin dəxi fikir və xəyalınız bu yerdədir ki, məhəbbət və sülh üzrə məişət etməyin faydası artıqdır. Allahın dəxi əmr etdiyi sülh və mehribanlıq ilə dolanmaqdır.

Amma çifayda, ələzzahir görürsünüz ki, iş ayrı sayaq dövr edir. Aya, buna bais nədir?

Hamıları sakit olub cavab verməkdə aciz qaldılar. Sokrat yenə başladı:

- Nə səbəbə sakit oldunuz? Əlan mən də bilmirəm ki, bəni-Adəm niyə biri-biri ilə sülhlə mədar etmir. Görək bir yerdə ağıl-ağıla verib həqiqəti tapa bilirikmi. İndi tədris və qayda ilə sizə sual verim, siz də qeyrət və cəhd ediniz ki, dürüst və aqilənə cavab verəsiniz. Ən əvvəl bu sualımı rədd edin. Dost və yoldaşdan insana çox nəf yetişir, yoxsa muzd və ücret ilə tutulan muzdur və fəhlədən?

- Aşkaradır ki, dost və yoldaşdan, – yenə hamıları bərdən cavab verdilər. Onlardan birisi dedi:

- Muzdla tutulan fəhlə öz nəf və xeyrindən ötrü artıq fikir edər, nəinki iş sahibinin faydasına səy və təlaş edir. Amma mehriban dost öz nəfinə təlaş edən kimi səndən ötrü çalışır.

İkincisi dedi:

- Muzdla tutulan qul və nöker əlində pul olana kəmənddir və yainki tutulduğu vədəi-müəyyən itmamə yetənə qədər sənə nökerdir, əldə pul olmasa, qul da olmaz. Vaxt tamam oldumu – nöker getdimi?

Üçüncüsü dedi:

- Mehriban və səmimi dost zərurət zamanı bizdən ötrü biəvəz bir şeydir. İşimiz darlığa və çətinliyə düşəndə həqiqi dost bizə himmət edib bələlardan bizi xilas edər. Qara gündə əlimizdən yapışib işığa çıxardar. Təsərrüfündə olan mal və dövləti bizim yolumuzda sərf edər. Nöker, ya qul bunu edərmə?

Dördüncüsü dedi:

- Yaxşı dost və aşinanın gözəl xasiyyətləri insana yaxşı təsir və hər yerdə üzünü ağ, könlünü şad edər.

Sokrat dedi:

- Hamınız şahid olun ki, mehriban dost və yoldaş muzdla tutulan qul və cariyədən artıq olmağını təsdiq etdi-

niz. Pəs yəqin olur ki, dövlətli və xoşbəxt və kefi kök o kəs deyil ki, qapısında çoxlu nökeri və qulu ola, amma o kəsdür ki, çoxlu mehriban dostları və doğru yoldaşları var. Bundan belə məlum və aşkar olur ki, hamınız dost və yoldaşı qul və nökerdən müəzzəz və mehriban tutursunuz və hamınızın dost və yoldaşı qul və nökerdən çoxdur.

Onlardan biri:

- Gərək belə olaydı, amma işin əslinə baxanda, belə deyil.

İkincisi:

- Hərgah bizdən soruşasan ki, düşməniniz neçə nəfərdir, nə qədər buyursan hesab edirik. Nöker və qulumuz da az deyil, amma həqiqi dost və yoldaş hər kəsin biri ola, ya olmaya, iki dostu olan çox xoşbəxt olur.

Sokrat dedi ki, aya, buna səbəb nədir? Özünüz izhar və isbat elədiniz ki, dar gündə lazım olan dostdur. Xeyir və şərdə baş uca edən dostdur. Ömrün xoş keçməyinə ümdə səbəb dostdur. Pəs dost qazanmağa nə üçün səy etmirsiniz? Əgər bizə öküz lazım olsa, gedib öz nəfsimizdən ötrü kök və yaxşı öküz allıq. İndi əgər yəqinlik hasil olub ki, sizə hər şeydən əfzəl lazım olan həqiqi və mehriban dostdur, nə səbəbə gedib onun tələbində olursunuz?

Onlardan birisi:

- Səbəb budur ki, yaxşı öküz dünyada çoxdur, amma yaxşı adam çox az tapılır. Cüt əkməkdən ötrü öküz lazım olsa, bir çağını seçib alaram, amma dost lazım olanda eyib-siz və dostluğa layiq adam tapmaq olmur. Dünyada insan çoxdur, amma yaxşısı azdır.

- Doğru söyləyirsən. Amma söylə görüm, cüt əkməyə lazım olan öküzün hansına yaxşı deyirsən?

- Hansı ki, yaxşı əkir, kök, çüvvətli və salamatdır.

Sokrat:

- Bəs dostluğa lazım olan adamın hansına yaxşı deyirsən?

- Hansı ki, bir öz nəfsindən ötrü fikir etmir, qeyrilərin də

qeydinə qalır, qeyrilərdən ötrü də çalışır. Hansı ki, əgər eşit-sə dostu naçaq olub, gedir onu yoxlamağa. Öz rahatlığını tərk edir ki, naxoş dostu rahat olsun, hər şeyi məriz dosta lazım olsa, tapıb və əncam verir. Pul lazım olsa, pulla, mal lazım olsa, malla. Xülasə hər bir cəhətdən müavinət və köməklik göstərir. Belə adama mən yaxşı deyirəm.

Sokrat:

- Məzkur şəxsin yaxşı-yamanlığını birdən-birə sən necə tərcih verə bilərsən?

Cavab:

- Onun yaxşı işlərindən və xeyir əməllərindən.

Sokrat:

- Bəs o sənə necə tanıya bilər?

Cavab:

- Məlum ki, həman sifətlərimdən, yeni xeyir əməllərimdən.

Sokrat:

- Bəs dostluğu nə zaman başlayacaqsınız? Sənin ona ehtiyacın olanda, yoxsa onun sənə?

Hamıları sakit və samit olub, bilmədilər, nə cavab ver-sinlər.

Sokrat:

- Nə səbəbə sakit oldunuz? Tutaq ki, sizin birinizin yanına bir təzə qonşu gəlibdir, nə təzə gələn sənə tanıyır, nə də sən onu. Belə olan halda görək sən onun yaxşı və ya-manlığını nədən biləcəksən? Lazımdır mı gözləmək ki, mü-şarileyh gəlib sənənin haqqında bir yaxşılıq edər, yoxsa əvvəl-cə sən gedib ona yaxşılıq edəcəksən?

Onlardan bir şəxs:

- Mən belə güman edirəm ki, əvvəlcə gözləmək yaxşı-dır, tainki müşəxxəs və məlum ola ki, filankəs xeyir əməlin sahibidir, ya bəd.

Sokrat:

- Məzkur şəxs də öz-özünə deyir ki, səlah budur ki, gözləyim görüm, səndən nə şey südür və izhar olacaq. On-

da o da gözləyəcək, sən də və öləncən siz dost və aşına olmayacaqsınız. Belə dostluq etmək olmaz.

İkinci şəxs:

- Sən doğru deyirsən, Sokrat!

Üçüncü şəxs:

- Doğru deyirsən, Sokrat! Biz hamımız gözləyirik ki, qeyrilər bizə yaxşılıq və yardım etsin, amma özümüz qeyri-lərin haqqında zərrə də yaxşılıq etmək istəmirik.

Dördüncü şəxs:

- Odur ki, biz deyirik, yaxşı öküzlər çoxdur, amma yax-şı adam az. Aya, qeyriləri bizim üçün necə yaxşı ola bilər, zəmani ki, bizim nəfsimizdə yaxşılıq muradı əsla yoxdur. Ancaq əbəs yerə töhmət və məzəmmət edirik.

Sokrat:

- Biz iqrar və isbat etdik ki, insan üçün cəmiyyətlə müəşirət etmək artıq səlahdır, gərti ki, məbəynlərində məhəbbət və sülh müstəhkəm olub, niza və fəsaddan ari və bərri olalar və bunu dəxi təsdiq etdik ki, insana məhri-ban dost hər zaddan əfzəldir. Dostluq nədən ibarətdir, onu dəxi bəyan etdik ki, canü malını bizdən əsirgəməyən şəxs dosti-həqiqi məhsud olur. Vəli, bizim xahişimiz budur ki, öz-gələr bizə dost olsun, qeyrilər bizə yaxşılıq etsin. Pəs aydın və aşkardır ki, cəmiyyətlə biryerdə məişət ediriksə də, içi-mizdə asayış və məhəbbət nə olub, nə də olacaqdır. Zira ki, həqd və həsəd, kin və kəder xilqətimizə möhkəm sirişt olubdur.

Hər adama nə bilmək lazımdır?

Bir gün Sokrat işləməkdən evinə müraciət edəndə gör-dü ki, küçəyə çoxlu cəmiyyət yığılıb və adamların içində onun tanışlarından dəxi bir neçə nəfər var. Sokrat camaata yaxınlaşıb onlarla hallaşanda bildi ki, xəlayiq onun üçün cəm olub. Onlar Sokrata dedilər ki, biz bu məhəldə çoxdan sənin intizarında durmuşuq. Buyur əyləş! Bizə lazım olub

səninlə bir para məsələlərin xüsusunda məşvərət və məsləhət etmək.

Sokrat hənz rahat oturmamışdı ki, hər tərəfdən adamlar başına toplaşdılar. Sənətkarlar və yolla ötüb keçənlər Sokratı görə kimi işlərini və yollarını tərk edib gəldilər onun söhbətinə qulaq asmağa. Dörd şəxs irəli yeriyib başladılar Sokratdan xəbər almağa ki, övlad və zəriyyələrinə hər şeydən artıq və əfzəl nə təlim və tədris etmək lazımdır? Onlardan birisi dedi:

- Bizə məsləhət üzü ilə buyur görək, övladımıza nə öyrətmək lazımdır ki, onlara axırda nəf versin və adam olsunlar. Bu halda onların sinnü salı yetişib iş və güc zamanı hasil olub. Söylə eşidək, onlara nə təlim edək və nə qaidə və zabitə ilə onları dolandırmaq səlahdır?

Sokrat:

- Özünüzün meyl və fikriniz nə öyrətməkdir?

Biri dedi:

- Mən öz oğlumu dəmirçiliyə qoymaq istəyirəm. Dəmirçilik peşəsi mənim artıq xoşuma gəlir.

O birisi dedi:

- Mən də istəyirəm, fərzəndimi daş yonmaq sənətinə verim. Sən də ki, Sokrat, o peşədəsən.

Üçüncüsü dedi:

- Mənim də xahişim budur ki, necə mən bütün ömrümü əkinçiliyə sərf etmişəm, oğlum da mənimlə bərabər cüt sürüb, yer əksin ki, mənə də kömək ola.

Dördüncüsü dedi:

- Mənim oğlumun da oxumağa şövq və həvəsi çoxdur. O xahiş edir ki, elm kəsb edib, təbib olsun.

Sokrat:

- Bunların hamısı çox gözəl və məqbul işlərdir. Hər bir şəxsə lazım və vacibdir ki, xələyiqin xeyrinə çalışıb, ənva və əqsami-kəsb və sənətlərə məşğul olsun. Amma görə bu sənətləri bilməklə bizim məişətimizin kəməri kəsri, ziyadə və naqisi düzələrmə və işlərimizin tamamı düz yola gəder-

mi? Məsələ, ev tikmək, ya məscid bina etmək lazım olsa, gedib bəna və daşyonan getirrik, gəmi və lodkə qayımaq lazım olsa, gəmiqayıran çağırarıq. Bunlar səhldir. Amma, bəlkə, bir kişi özünün bədxasiyyət övrəti ilə rəftar edə bilmir, xəsis və paxıl anası ilə oğlu dolanmaq bacarmır, qardaş acıqlı və tundməzac qardaşı ilə müdara edə bilmir, qonşu özünün savaşqan, xain və qəlbi çirkin qonşusu ilə saziş etməyir, sahibxanə təkebbür və lovğa qonaqla bir neçə gün sülhlə rəftar edə bilməyir. Bu əmrlərdə, aya, hansı ustad və sənətkarı çağırmağa gedəcəksiniz?

Birisi:

- Bu işlərdə sənətkarlıq və ustadlıq əl verməz.

İkincisi:

- Bu işləri hər şəxs bacarar: daşyonan da, bəna da, nəccar da, təbib də və bunlardan qeyriləri də.

Üçüncüsü:

- Bu işləri hər aqıl və kamil qana bilər.

Dördüncüsü:

- Sənin sözlərindən, Sokrat, belə məfhum olur ki, hər şəxsə öz sənətindən başqa, xələyiqlə hüsni-müaşirət etməyi dəxi bilmək lazımdır?

Sokrat:

- Bəli, əlbəttə, hər kəsin peşəsindən başqa, bir iş də var ki, onu dürüst anlayıb bilmək hər şeydən əfzəldir.

Əvvəlinci şəxs:

- O işi hərə bir cürə çanır. Allah hər adama əqli və fərasəti bir qərarda verməyibdir. Bir adam bir şeyi yaxşı dərk edib qanan kimi, hamı qana bilməz ki!

İkinci şəxs:

- Məzkur işi sənət kimi öyrənmək olmaz.

Üçüncü şəxs:

- Mən dəxi dürüst anlamıram, onu nə tövr öyrənmək olur.

Dördüncü şəxs:

- O işi öyrənmək qeyri-mürnkündür.

Sokrat:

- Təəccüb və heyran qalmalı haldır. O zadı ki, insana hər şeydən artıq lazımdır, onu bilmək xahiş etməyirsiniz!

Üzünü birisinə tutub dedi:

- Sən də, camaat eşitsin. Sənə övrətinlə xoş rəftar etmək artıq lazımdır, yoxsa təzə və qəşəng başmaq?

Xitab olunan şəxs dedi:

- Başına dönüm, ölüncə razıyam ayaqları yalın gəzim ta ki, övrətimlə yaxşı rəftar edib dalaşmayam.

Sokrat bir ayrısından xəbər aldı ki:

- Bəs sən nə güman edirsən, aya, adam öz atası ilə küsülü və namehriban olmaq yaxşıdır, yoxsa ipək və mahut libas geymək?

Cavab:

- Başına dolanım, cındır və yamaqlı libas geyməyə razıyam, ancaq atam məndən incinib rəncidəxatir olmasın.

Sokrat:

- Bəs bu iki halın pisrağı hansıdır: bir mərəzə mübtəla olmaq və ya xəlayiqin səndən incinib üz döndərməyi və ədavəti?

Cavab:

- Başına dönüm, hər azara razıyam ta ki, el və camaat gözündən düşməyim, ta ki, xalq məndən incinib ədavət bağlamasın.

- İndi belə məlum olur ki, başmaqçılıqdan da, papaxçılıqdan da, təbiblikdən də əfzəl və əqdəm olan şeyi öyrənməmişik. Məzkur peşələrin cümləsini asan vəchlə öyrənmək olur, amma xəlayiqlə kin və ədavətsiz dolanmaq çətin-dir. İldızları və otları sanamaq mümkündür, amma xəlayiqlə hüsni-rəişət etmək mümkün deyil. Haqdırmı, belədirmi?

Cavab:

- Olsun ki, belə olmaya.

Sokrat:

- Mən də fikir edirəm ki, gerek belə olmasın. Bizlərdən sabiq dünyada insanlar təəyyüş edirdilər. Aya, onlardan

heç bir əsər qalmayıb ki, bu işin təvil və təbirinə işarə edər? Baxın, ibadət xananın tağında nə yazılıbdır? Məstur kəlam bizim danışdığımız mətləbin barəsində deyilmi? İnsan xəlayiqlə nə növ rəftar etmək xüsusunda deyilmi?

Onlardan birisi:

- Məbədin tağında yazılıb ki, özün-özünü tanı, amma təəyyüş xüsusunda bir şey yazılmayıb.

Bir özgəsi:

- Nə bilirsən, bəlkə, onun da xüsusunda yazılıb. «Özün-özünü tanı», yeni hərgah biz özümüzü yaxşı tanısaq, bilirik ki, xəlayiqlə nə növ rəftar etmək gerəkdir.

Bir başqası:

- Doğru deyirsən, qoy Sokrat bunu bizə bəyan edib dürüst başa salsın.

Sokrat:

- Siz bilirsiniz ki, mən özüm dilimlə bəyan etməyirəm! Ancaq ki, sual verirəm. Həmin minval yenə sizə sual verirəm, siz dəxi cavab verə-verə, axtardığınızı taparsınız. Bax, budur öküzləri üzümle yükləyib aparırlar. İndi mənə deyin görüm, o öküzləri və onlar apardığı üzümü kim yaxşı tanıyır? Öküzlərin ətini və üzümü yeyənlər, yoxsa onların hər ikisini becərib hasilə gətirənlər?

Cavab:

- Əlbəttə, onları becərib hasilə gətirənlər yaxşı tanıyır.

Sokrat:

- Bəs öküz və üzüm becərib hasilə gətirməkdən ötrü nə bilmək lazımdır?

Cavab:

- Öküzü və malı becərməkdən ötrü lazımdır ki, yemini bol verib, tövlə və pəyəsinə təmiz saxlayasan və üzümü becərməkdən ötrü gerəkdir ki, biləsən ki, tənəyi (meynəni) nə vaxtı basdırmaq, nə tövr sarımaq və neçə dəfə sarımaq və hansı zamanda onu kəsb-budamaq lazımdır.

Sokrat:

- Yeni gerek yaxşı biləsən ki, öküzə nə lazımdır və

üzüm hasilə gəlməkdən ötrü tənəyə nə lazımdır, belə deyilmi? Biz danışdığımız təəyyüş mətləbi dəxi bunun kimi deyilmi? Əgər biz yaxşı bilsək ki, bizə nə lazımdır, yəqin ki, o vaxt da özümüzü dəxi yaxşı tanıyırıq. İndi bilirikmi, bizə nə lazımdır?

Cavab:

- Necə bilmirik? Cümlərniz bilirik ki, bizə nə lazımdır.

Qeyrisi:

- Heç elə insan olmaz ki, bilrnəyə, ona nə lazımdır.

Sokrat:

- Bu halda mənə lazım olan nə şeydir?

Cavab:

- Bu halda mənə çox şey lazımdır, amma hamısından ziyadə lazım olan dövlətdir, çünki hər zad dövlətin başındadır.

İkincisi dedi:

- Hərgah Sokrat məndən xəbər alsı idi ki, mənə nə lazımdır, deyərdim, dövlət lazım deyil, ixtiyar və hökmranlıq lazımdır. Mənim əlimdə böyük ixtiyar olsa idi, dövləti tez cəm edərdim. İxtiyar olanda, söz yox ki, dövlət də olacaq.

Üçüncüsü:

- Bəs mənə? Mənə nə dövlət lazımdır, nə ixtiyar. Mənə lazım olan odur ki, bir növlə güzəran edib, bir kəsə ehtiyacım olmasın. Tamam ömrümü elm və mərifət yolunda sərf edim və bir kəs dəxi mənə dolaşmayıb, şüglümün tərəqqisinə mane olmasın.

Dördüncüsü:

- Bəs mənə? Mənim heç şeydə gözüm yoxdur, beqeyri-əz an ki, xalq arasında hörmət və izzətim artıq ola idi, hər gün mənə itaət və təzim edəydilər.

Sokrat:

- Bəs nə üçün belə oldu? Sizdən xəbər alıram ki, öküzün və üzümün yaxşı əmələ və hasilə gəlməyinə nə lazımdır, cümlənizin cavabı bərabər və müvafiq gəlir. Amma elə ki, soruşuram, insana nə lazımdır, hər kəs ayrı-ayrı müxtəlif

və müğayir cavablar verirsiniz. Bundan məlum və aşkar olur ki, insana hər şeydən əfzəl nə lazım olduğunu biz dü-rüst bilmirik. Belə olan surətdə özümüzü dəxi necə ki, lazımdır, tanımırıq. Sən deyirsən ki, mənə lazım olan dövlətdir. Çox əcəb! Cümləmiz sənin sözünü haqlayıb deyirik ki, bizə də lazım olan dövlətdir. İndi görək dövləti nə minval ortamızda qismət edəcəyik? Sən razı olarsanmı ki, onu aramızda bərabər bölək?

Cavab:

- Yox, razı olmaram. O halda mənə nə qalır və ona dəxi dövlət demək olarmı?

Sokrat:

- Belə olanda aşkardır ki, sənin sözünü haqlaya bilmərik. Görək ixtiyar və hökumət arzusunda olan nə deyir. Əgər sənə ixtiyar və hökumət lazım olsa, mənə də lazımdır. Amma söz budur ki, biz bir-birimizə nə növ hökmranlıq və ağalığ edə billik, mümkün emrdirmi?

İxtiyar axtaran gülə-gülə dedi:

- Xeyr, hökumət və ağalığı da qismət etmək məhaldır.

Sokrat:

- Həmçinin səninlə dəxi bölgü edə bilmərik. Ey, o ki, sən deyirsən ki, ulum və fünün təhsil etməkdə ömr keçirib, bir növ güzəran edim və bir kəs dəxi mənə mane olmayıb, işimə və şüglümə qarışmasınlar. Mən dəxi sən kimi istəyirəm ki, rəncü fərağət güzəran edib, ney və çalğı çalmaq öyrənəm. Bəlkə, mən səninlə bir məkanda və ya qonşuluqda olacağam. Görək beş gün rizamənd və biqeylü çal yola gedə billikmi? Sən deyəcəksən, tütək və ney çalma, mənə baş və beyindən edib qoymursan öz işimə dürüst məşğul olam. Mən də çalmasam, öyrənə bilməyəcəyəm. Bəs nə səyaq edək? Belə tutaq ki, hər kəs ayrılıb bir yana çəkildik. Amma müsibət budur ki, sənə və mənə çörək verən kim olacaq? Sən mənə xörək hazır etməyəndə mən də sənə etməyəcəyəm. Sən şövqün elm və mərifətə isə, mənəimki də çalğı çalmağadır. Əgər deyəsən, nökerlərə ömr edərək,

onları hazır edərlər, onda mən deyərəm ki, bəlkə, onların da könlündən ney çalmağ keçir, yainki meyl edirlər elmi-nücüm öyrənib ilduzların hesabını bilsinlər. Yox, qardaş, səninlə də işimiz düz gəlməz. Bir şey ki, sən tələb edirsən, cümlə tələb edə bilməzlər. Sənin xoşuna gələn hamının xoşuna gəlmir. Yəqin ki, biz özümüzü yaxşı tanımamışıq.

Dördüncü şəxs:

- Bəs mən etdiyim arzunun barəsində nə demək olur, Sokrat?

- Sənin məramın yaxşı arzudur. Söylədiyimiz mətləbə qürbət və münasibəti çoxdur. Sənin məramın budur ki, xəlayiq hörmət və izzətini artıq tutsun. Bu səhih əmrdir və səndən başqa hamıya lazımdır xalqara əziz və hörmətli olsun. Sən istədiyini budur ki, mən sənin xatirini əziz tutub sənə hörmət edim. Mən dəxi deyərəm ki, sən mənim xatirimi əziz tutub mənə hörmət eləyəsən. Bu qərarla qeyriləri də bizdən hörmət və itaət gözləyirlər, amma iş budur ki, adamlara necə əmr etmək olur ki, səni, ya məni əziz və hörmətli tutsunlar?

Onlardan birisi:

- Bəli, haqq deyirsən, bu çox çətin əmrdir.

Sokrat:

- Bəli, bu çətin əmrdir, amma mətləbin məğzi budur: hər nə desəniz, cümləsinin başı buna bağlıdır ki, xəlayiqi nə növ təkid etmək olur ki, bizi müəzzəz və möhtərəm tutsunlar və əlavə əz in ki, bizim kar və barımıza qarışmayıb qoysunlar necə ki, kefirmizdir, iş tutub eyşü işrət edək, belə deyilmi?

Cümləsi ittifaqən təsdiq etdilər:

- Bəli, əlhəqq belədir.

- Sən dedin ki, sənə lazım olan dövlətdir. Sən tələb etdiyini hökumət və ixtiyardır, sənin mətləbin elm və kəmalitəhsil etməkdir. Sən də axtardığın hörmət və izzətdir. Hamınız xahiş edirsiniz ki, qeyriləri işlərinizə qatışmayıb, sizə yaxşılıq və hörmət eləsinlər. Amma söz buradadır ki, siz

xahiş etdiyinizi qeyriləri də xahiş edirlər. Onlar dəxi siz arzu və təməna etdiyi həmin yaxşılıq və hörmətdir. Biz yuxarıda öküzlərin və üzümün barəsində danışib yəqin etdik ki, öküzün kök və salamatlığı üçün ona təmiz ələf və təmiz su və təmiz yatacaq lazımdır. Biz dediyimiz o deyil ki, öküz yediyi ələfin hamısını ayaqlarının altına salıb ayaqlasın və sair öküzlərin dəxi yem və azuqəsinə xarab və zay etsin və ya su içən zamanı suya girib bulandırsın, qeyri heyvanlara su içməyə mane olsun. Həmçinin üzüm tənəyinin yeri vüsətli olmaq üçün sair bitkiləri və tənəkləri qazıb kökündən çıxartmaq olmaz. İnsan dəxi bunlar kimi. Əgər biz insanı yaxşı tanıyaq və ona lazım olan şeyləri bilsək, şəkk yoxdur ki, o halda ona lazım olmayan şeyləri də billik və billik ki, insana nə eləmək lazımdır və nə eləmək lazım deyil. Bilərik ki, insan gerek bir işə iqdam etməsin ki, ondan qeyrilərə zərər toxuna, belə deyilmi?

Cümləsi razı oldular.

Sokrat:

- İndi biz bildik ki, hər şəxsə nə eləmək və nə eləməmək lazımdır. Bizim xahişimiz o deyilmi ki, haqqımızda yaxşılıq etsinlər? Bəs yaxşılıq edən kim olacaqdır?

Sokrata cavab verdilər:

- Əlbəttə, insan olacaq.

Sokrat:

- Bəs biz kimik?

Cavab:

- Biz insanıq. Biz gerek nə edək?

Sokrat:

- İnsanlara yaxşılıq. Bəs axırı gəlib əsl mətləbə vasil olduq. Ən əvvəl biz özümüzü müxatib edib soruşduq: Biz kimik? Bunu bilməkdən ötrü lazım gəldi, aşkar edək, bizə nə lazımdır? Delayil və timsal ilə göftgu edib, o məqama çatdıq ki, əvvəla bizə lazım olan odur ki, qeyriləri bizim məişətimizə xələl yetirməyib, qoysunlar asudə zindəganlıq edək. Sənən bizim haqqımızda yaxşılıq etsinlər, çünki biz onlar-

dan tələb etdiyimiz yaxşılıq, mehribanlıqdır, o səbəbə biz dəxi gerek çalışıb onların haqqında yaxşılıq edək və bu mətləb hər elmin ibtidası olmaq cəhətinə hər kəsə bunu dü-rüst və kamil bilmək vacibi-əlzəmdir.

Bir şəxs:

- Bəli, dediyin məhz savab və haqdır. Vəli, həmə övqat yaxşı ilə yamana tərcih və təfəvüt verməkdə acizəm. Çox vaxtı ittifaq olur ki, bilmirəm, hansı işlərə iqdam etsəm, qeyrilərə zərər gəlir, hansı işləri tutsam, onlara nəf və fayda yetişir.

Sokrat:

- Sən də səhih deyirsən. Bu işdə cümləmiz əksər övqat səhv edirik, vələkin çəkməçi, dəmirçi dəxi ustad olmuş çox yanlışlar və səhvlər edirlər. Ustadları bildiklərini şa-girdlərinə öyrədirlər, ta ki onlar da ustad olur. Mən özüm dəxi ancaq öyrəndiyimi sizə təlim edirəm. Bir də qəlbimdən gələn səs mənə çox zadlar öyrədir. Həman səs pak və tə-miz insafımın səsidir ki, hamıda o insaf var. Hər kəs guşi-huş ilə onun buyurduğuna qulaq asıb, əmrinə əməl eləsə, çox sirlərdən agah olub, çox şeylər bilər. Növi-bəşər əbəs yerə yaranmayıb. Elə deyil ki, onun bir yol göstərənə olma-ya ki, doğrunu-yalanı, ayrını və düzünü ona bildirməyə. Hə-man yol göstərən hadi bizim saf insafımızın səsidir, hansı ki, bari-teala həzrətlərindən lütf üzü ilə bizə mərhəmət və əta olunubdur. Məzkur səs hamını bir yola hidayət edib, haqqü savaba irşad edir. Hər işi bilmək yaxşıdır, amma ha-mısından əfzəli və əlzəmi mərdüməzar olmayıb, xəlayiqə zərər yetirməmək və beqədri-imkan haqlarında yaxşılıq və mehribanlıq etməkdir.

Sokrat məqami-baxastda

Bu minval Sokrat xəlayiqə hadi olub, onlara düzlük və yaxşılıq şərtlərini təlim edirdi. Ona görə onun çoxlu dostları və təbailəri, qəlb və ürəkdən onu sevən şagirdləri var idi,

vələkin düşmənləri də az deyildi. Düşmənsiz heç insan var-mı? Sokrat təlim etdiyi qanun və qaydalar çoxuna xoş gəl-məzdi və gözlərinə mismar kimi batardı. Xassə dövlətli və təvana şəxslər onunla ədavət saxlardılar. Sokrat cümləyə açıq və aşkar deyirdi ki, dünyada nifrətli və murdar zəhmət deyil, bəlkə, onlara bekarlıq və avaralıqdır. Allah-taalanın tofiq və məhəbbətinə layiq məhz zəhmətkeş və çalışqan kimsənələrdir. Dövlətlilər heç işə məşğul olmayıb, səy və təlaşları ona münhəsir idi ki, zinət və şövkət içrə məaş et-sinlər, özlərinin dövlət və ağalığına məğrur olub, zəhmət çəkənlərə və fəqəralara kibrü nifrətlə baxsınlar. Sokrat tə-lim edirdi ki, yaxşı adam zinət və cəlalət içrə dolanmağın qeyd və arzusunu çəkən olmaz, bəlkə, insaf və ədalətin tə-riqini tutar, xoşxasiyyət və gözəltəbiət kimsə həmişə onu fi-kir edər ki, güzəranının xoş keçməyi qeyrilərə əziyyət və zərər yetirməsin, ancaq açıl və insafsız adamlar xalqa azar yetirməklə dövlət cəm etməyin qeyd və dərdində olarlar, ancaq ağılsız adamlar dünya malına susuyub, din və insafı əldən buraxıb, öz bəxt və talelərini zinət və şövkət içrə do-lanmaqda görürlər.

Sokratın düşmənləri öz aralarında danışdırlar:

- Sokrat bizim üçün böyük bəladır, dinc adam deyil, əvamünnası hərəkətə gətirir, içlərinə inqilab salıb, bizdən narazı və incik edir. Bundan əlavə, öz övladımızı düşmənlilik məqamına gətirib üzümüzə ağ edir, bizim uşaqlarımız Sok-rata bizdən artıq inanıb etibar edirlər.

Sokratın böyük düşmənləri sözlərini bu yerdə qoydular ki, ona bir hiylə ilə fəvt eləsinlər, zira ki, onlar öz fəhm və qanacaqlarına görə Sokratı xəlayiqin ortasına qeylü qal və aşub və dinc və rahat məişətinə xələl və pərxaşlıq salan zənn və hesab edirdilər. Ədular belə məsləhət və məşvəət edirdilər ki, hər halda lazımdır ki, onu bir günahi-kəbirə ilə müəqqər edib divan hüzuruna çəkmək.

Axırüləmr təfəkkür və tədəlbürdən sonra Sokratın boy-nuna bu təqsiri bağladılar ki, guya Sokrat allahların vücud

və qüdrətinə şəkk edir, xələyiğin hüsni-məişətinə xələl salıb, xoş və pakizə xülq və xasiyyətlərini pozur, adamları imansızlığa və itaətsizliyə tərgib və təşviq edir. Sokrata məlum etdilər ki, o, müqəssirdir, divan hüzurunda onun nəməqbul fellərindən gərək təftiş və təhqiq olunsun. Sokratın təbəə və şagirdləri bu əhvalatdan ziyadə müztəribhal oldular, çünki yəqin bilirdilər ki, onların müəllimi əsla günahkar deyil və tənbehə layiq və səza bir iş ondan sadir olmayıb. Onlar Sokratın başına cəm olub, ondan mütəvəqqə oldular ki, müfəttiş və hakimlərin hüzurunda nə təqdir verəcəksə, dürüst cəm eləsin, ta ki onu təqsirləndirmək mümkün olmasın. Şagirdlərdən bir dövlətməndi ona dedi ki, əgər sən iztirab və təşviqdə isən, mənə izn ver, gedib bir mahir vəkil var, pulla danışım, ta ki səni hər bələdan xilas etsin, sənın tərəfindən müfəttişlərə nə demək lazım isə, o yazıb sənə verər, sən dəxi qabaqca hazırlayıb divanxanada deyərsən.

Sokrat şagirdlərinə dedi:

- Rahat olun, mənim sevgili və istəkli dostlarım! Mənimçün özümü mühafizət etməyə artıq şey lazım deyil. Öz işlərim, öz əməllərim mənim haqq olmağıma dəlil və köməkdirlər.

Onda Yermogin adlı bir şagird ona dedi:

- Sokrat, məgər bilmirsən ki, divan hüzurunda yaxşı danışmaq müqəssirə necə kömək edir? Məgər divanxanada olmaq heç sənə ittifaq düşməyib, məgər sən heç görməmişən, yaxşı təqdir verməklə necə müqəssirləri safa çıxarıb, günahı və təqsiri olmayanları sudların çənginə salıblar?

Sokrat:

- Qoy bütün ömrümdə tutduğum əməllərin qəbahətinə müvafiq mənə tənbeh etsinlər. Hərgah mənim əməllərim tənbeh və əziyyətə layiq və şayəstə isə, qoy məni baxxasta çəksinlər. Mən öz ürəyimdə haqq-taala tərəfindən hiss edirəm ki, mənim ölmək zamanım yetişibdir. Bu zəmanədən hər mə'siyətdən və günahdan ictinab edib, özümü saxla-

mağa qadir idim. Cavanlıq cəhətinə ixtiyarım əlimdə idi, amma indi qocalmışam, qüvvətim azalıb, yavaş-yavaş zəifləşir. Xof edirəm ki, ömrümün axır çağında xudanəkərdə cürm və günaha mübtəla olam. Səlah budur ki, rahat olub cürm və günahsız axirət evinə rəhlət edim.

Sokratı divanxanaya ehzar elədilər.

Sokratın işini təhqiq etməyə beş yüzdən ziyadə hakimlər cəm olmuşdular. Onun müddəiləri və düşmənləri dəxi hazırda idilər. Axırda özü də gəldi. Əski Yunanıstanda sud işləri şəhər meydanının ortasında kəsilirdi və tamaşasına çox adam yığılırdı. Sokratın işi də həman qərar ilə təftiş olundu. Müddəilər qabağa çıxıb dedilər:

- Sokrat müqəssirdir. Bu səbəbə ki, bizim allahları nəhyü inkar edib, təzə bir allahın yoluna xələyiqi dəvət edir.

Sokrat irəli yeriyyə onlara belə cavab verdi:

- Ey sudlar və ey vətəndaşlar! Mən altmış doqquz ili Afını şəhərində ömr keçirmişəm. Mənim zindəganlıq və işlərim cümlənizə məlumdur. Mən öz bildiyimi xələyiqə təlim etmişəm, açıq küçələrdə, meydanlarda, ibadət-xana səhnələrində. Hər kəs bu haladək məndən allahların xüsusunda bir pis və nalayiq və nagüvar söz eşidib, təvəqqə edirəm ki, hüzura çıxıb, hazırda cəm olanlara açıq bəyan etsin.

Hamısı sükuta getdilər.

Sokrat dedi ki:

- Allahların iradə və xahişlərini bilməkdən ötrü bizlərdə müqəddəs kitablar var ki, məzkur kitablara baxmaqla allahlara yaxın olmaq mümkündür. Xələyiqə təlim etdiyim əfkarlardan birisi də budur ki, allahların rəylərini bilmək üçün təriqlər çox isə də, biri dəxi insan öz qəlbindən gələn sövtə qulaq asmaqdır, çünki məzkur sövt məhz allahların buyurduğunu bizə əmr edir.

Sokratın bu sözüne bir kəs cavab verməyib, yenə təmamən sakit oldular. Müddəilər yenə irəli çıxıb dedilər:

- Sokrat bir də bu işdə müqəssirdir ki, cavan yunanlıların gözəl və təmiz ətvar və əxlaqına xələl yetirib, içlərinə

govğa və iğtişaş salır.

Sokrat:

- Vətən qardaşlarım! Mən sizin övlad və zəriyyənizə o şeyi təlim edirəm ki, onu bilmək hər şəxsə vacibdir. Əvvəla onları öyrətdim ki, haqqın səsinə öz qəlblərində tanıyıb bilsinlər. Saniyə bildirdim ki, ağıl və kamal nədedir, nadanlıq və cəhalət nədir, doğru haradadır, yalan harada, yaxşılıq nəyə deyilir, yamanlıq nəyə. Aya, bunları bilmək lazımdır, ya yox? Mən bildiyimi qocaya da, cavana da təlim edirdim, onlara etdiyim təlimin məzmunu bu idi ki, dövlət, izzət və hökumət tələb etməyin, bədəninizin çağlığına və rahat olmağına çalışmayın. Səy edin ki, ürəyiniz təmiz və qəlbiniz saf olsun. Onun barəsində fikir edin ki, nə tövr xəlayiqə yaxşılıq, himmət və müavinət etmək gərəkdir və hər şeydən ziyadə düzlüyü və insafı sevin və rahi-həqdən çıxmayın. Arxadaşlar, aqah olun ki, mənim qəlbimdə sükna edən sövti-ilahi necə mənə əmr edirdi, mən də o minval sizin balalarınıza tərbiyə və təlim edirdim! Bu təlim-tərbiyədən ötrü mənə qisas və tənbeh edəcəksinizsə, edin. Bundan ötrü bir ölüm deyil, min ölümə dəxi razı və hazırım!

Sokrat sözünü tamam elədi. Onun düşmənləri cavabında aciz qalıb səmbəkim oldular. Sokrat təzədən başladı:

- Mən öz nəfsimi hifz etməkdən ötrü artıq söz deməyəcəyəm. Mən o kəslərdən deyiləm ki, fəsaht və bəlağətlə lafı gəzaf sürüb sudları müttəəssir edəm və onları dəxi də rəhm və iltifata gətirmək üçün öz qövüm və əqrəbalarımı sudların hüzuruna çıxardam, ta ki onlar ağlayıb-yalvarmaqla sudların ürəyini nazik edib, mənim cürmü cəzamı əskik etsinlər. O adamlardan mən çox uzağam, belə güman etməyin ki, mənim xis-təbarım və qövüm-əqrəbam yoxdur, axır mən də insanam! Mən daşdan və palıd ağacından doğulmamışam. Mənim də xişü əqrəbam və övrətim və uşağım və dostum və aşınalarım var, amma mən onları hüzura çağırıram ki, gəlib ağlaya-ağlaya sizin əlinizdən öpsünlər, mənim xilasından ötrü sizdən təvəqqe və iltimas etsinlər,

yox! Mən buna razı olmam, çünki təkid və yalvarmaqla, iltimas və iltica ilə keçən iş hər zaddan ziyadə sizin əskik və ədalətsiz olmağınızı təsdiq və isbat edər, zira ki, s zə gərək göz yaşı, iltimas və təvəqqe əsər etməyə, siz gərək ədalət və həqiqət təriqincə işə baxıb divan edəsiniz. Bu növ iş kəsməyi sizə borc edən ulu allahlardır, ikincisi sizin insafınızdır. Haqq ilə qoyulan qanun və zabiteni hər halda gərək pozmayasınız.

Sudlar öz aralarında başladılar məsləhət və məşvərət etməyə. Onlardan əksəri Sokrata düşmən olmaq cəhətinə səy edirdilər ki, onu təqsirləndirsinlər, amma onlardan yarısına qədər Sokratda bir təqsir görməyib onun bigünah və saf olmağını isbat və iddia edirdi. Bilaxirə, Sokratın düşmənləri mühiqlərə qalib olub, camaatın hüzurunda aşkara elan etdilər ki, Sokrat müqəssir və günahkar olmağa görə gərək həlakətə yetişə. Təqsirnamə oxunub qutarana kimi Sokrat rahat qulaq asıb, axırda dedi:

- Mənim müddəilərim həlakətimə çalışırlar, amma zəkona görə özüm üçün tənbehin əqsamından hər bir qismini ixtiyar etməyə qadirəm. Əvvəla ölüm əvəzinə ixtiyarım var ki, ömrümün axırına qədər həbsxanada qalam, vələkin həbsdə mənim zindəganlığımın mənası olmur. Kimə bir yaxşılıq edə bilərəm? Belə zindəganlıq özümə də xoş deyil. Saniyə ölüm əvəzinə qeyri vilayətlərə əsir getməyi də qəbul edə bilərəm. Nəhayət, bu sinnimdə mənə yaraşarmı, yad ölkələrdə əsir və çarəsiz zindəganlıq edəm? Salisən qanun mənə bir ixtiyar da verir ki, çoxlu pul qoyub, mərgdən canımı xilas edim. Hazırda mənim nəqd pulum yoxdur. Ancaq mənim şagirdlərim və dostlarımla ki, Əflatun, Kariton və sairləri ola, pulu çoxdur, həlakətdən mənə qurtarmağa pul və mal əsirgəməzlər. İndi, cənab sudlar və həmsəhrilər, bu işə razı olarsınız?

Sudlar ona cavab vermədilər. Sokrat dübarə onlara dedi:

- Hərgah mən özümü təqsirli hesab etsə idim, hərgah

öz əməllərimdə zərre qədri günah görsə idim, çox şadlıq və xoşnudluqla, çox da ağır tənbeh olsaydı, qəbul edərdim. Vəli, mənim insafım çox təmizdir və günahsız əzaba layiq olmaq mənə ağır və ar gəlir. Cümləyə məlumdur ki, mən bir kəsə pislik etməmişəm, həmişə sidqi-dillə ürəkdən vətənə xidmət edib, vətən qardaşlarıma hörmət göstərmişəm. Ümum millətin nəfindən ötrü çəkdiyim zəhmətlərin, etdiyim xidmətlərin əvəzində gerek mənə artıq hədiyyə, bəxşayışlar mərhəmət edəydiniz və mənim övlad və uşağıma xörək və puşak qərar verəydiniz, nəinki mənim düşmənlərimin böhtan və əsilsiz sözlərinə bəvər edib məni bazxast məqamına çəkəydiniz. Unutmayın ki, yaxşılığı və hörməti itirmək alçaq və napəsəndidə sifətlərdir!

Sokratın sözlərindən sudlar rəncidəxatir olub öz aralarında dedilər ki, bizə nə olub ki, Sokrat bizə moizə və nəsihət edir, onsuz da biz işimizi yaxşı bacarıyıq. Sokratın düşmənləri başladılar sudları məzəmmət etməyə və istehza ilə onlara dedilər ki, bəlkə, siz də xahiş edirsiniz Sokrata şagird olmağı? Sudlar bir qədri müzakirə və məşvərət edib, hüzurda cəm olanlara məlum etdilər ki, Sokrat həlakətə layiq olmağa görə gerek bir dolu piyalə zəhər içsin.

Sokrat adətinə görə yenə arxayın rəng və halı təğyir tapmamış, sudların təqsirnaməsini axıradək istima edib, onlara dedi:

- Öz ölümümə çindən əfsus etmirəm, sizin ədalətsiz olub milləti, vətəni və özünüzü bədnam etməyinizə təəssüf edirəm ki, günahı olmayanı əzaba giriftar edib fənaya verirsiniz! Çox təcil elədiniz, vətəndaşlarım, ki, Sokratı fəvtə verib, özünüz vüsət və rifahətlə məişət edəsiniz. Çox tez cəhd etdiniz ki, Sokratdan xilas olasınız, o Sokratdan ki, doğrunu və düzü deməkdə bir kəsdən vahimə və ehtiyat etməzdi. Nahaq və əbəs yerə bu tezliklə çalışdınız. Sizensiz də ölüm qocanın dalınca gəlib çatmışdı. Ancaq sizdən bircə təvəqqem var ki, mənim uşaqlarım böyüyüb rüşd məqamına çatanda, necə ki, mən sizə ləlim etmişəm, onlara da o tövr tə-

lim edin. O zadı ki, mən sizə öyrətmişəm, onu da mənim balalarıma öyrədin. Hərgah görəsiniz ki, mənim övladım dövlət və izzətə susuyub tamah edir, ol vaxt onlara nəsihət və məzəmmət edin, necə mən sizi və sizin övladınızı məzəmmət edirdim. Əgər bu tərz mənim övladım ilə rəftar etsəniz, bilin ki, onlara böyük yaxşılıq etmiş olarsınız və mənim də borcumdan çıxarsınız. İndi salamatlıqla qalın! Xuda sizi eyiblərdən mühafizət eləsin. Ayrılıq zamanımız yetişdi. Siz qalırsınız bu dünyada eyş və işrətlə gün keçirməyə, mən gedirəm ölməyə. Hansımız yaxşılığa və rahatlığa vasil olacaq, allah bilir!

Sokrat dustaqxanada

Keçmiş zəmanələrdə qədim yunanların adəti buna idi ki, ölümə məmur olunan məhbusu divan gününün sabahı həlakətə yetirirdilər. Amma Sokratın işi yunanilərin əziz bayramlarının irəlili gününü qət clunmağa görə onu apardılar dustaqxanaya, çünki əziz gündə qətl günah hesab olunurdu. O səbəbə Sokrat ömrünün axırncı günlərini həbsdə ölümünü gözləyə-gözləyə keçirdi. Sokratın şagirdləri, dost və aşinaları gəlib həbsdə onu ziyarət edirdilər. O dəxi adəti-mötadına görə lazım olan şeyləri onlara təlim edirdi. Onlar evlərinə müraciət edəndə Sokrat yazıb-oxumağa məşğul olurdu və ölümünün yaxınlaşmağını bilmərrə xəyalına gətirməyib, qəm və ələm çəkməzdi. Cəza və tənbeh günü yavaş-yavaş yaxınlaşırdı. Şagirdlər sevgili müəllimlərinin ölümünü xəyala gətirdikcə qəm və qüssə edirdilər, onun xilasına çarə və əlac axtarırdılar. Axirüləmr, tədbir və təfəkkürləri bu yerə qərar tutdu ki, məhbusların nazirinə çoxlu pul veribən gecə vaxtı Sokratı dustaqxanadan çıxarıb qeyri bir vilayətə fərar etsinlər. Bu sirri Sokrata faş etməyi Kariton boynuna götürdü. Sokratın cəza gününədək iki gün qalmışdı. Ona görə işi təxirə salmaq mümkün deyildi. Sokratın şagirdləri bir məhəllə cəm olub, gecənin yarısınadək məslə-

hət edib dağıldılar və işi bu məqamda qoydular ki, tezdən Kariton Sokratın yanına gedib hər əhvalatı təfəsilən ona söyləsin və hamı şagirdlərin tərəfindən ondan təvəqqə eləsin, ta ki bu əmrə razı ola. Sübhün tülusunadək Karitonun gözü-nə yuxu gəlmədi. Binəva şadlığından yata bilmədi və belə fikir edirdi ki, istəkli və biəvəz müəllimlərini ölümdən qurtarmağa hələ çarə yeri var və onun xilasından əsla ümidini kəsməzdi. Sübh ulduzu çıxan kimi Kariton qalxıb cəld geyinib həbsxana tərəfinə rəvanə oldu. Qarovul keşikçi Karitonla tanışlıq cəhətinə Sokratla mülaqatına razı olub, tez içəri yol verdi. Sokrat hələ yatmışdı. Kariton asta içəri daxil olub, onun başının üstə oturdu. Sokrat xabdan çox gec oyandı. Hələ o, yuxuda ikən Kariton təəccüb edirdi ki, ölümünə bir gün qalmış kimsə belə də rahat yata bilərmə?

Sokrat yuxudan gözü-nü açıb Karitonu görəndə çox təəccüb elədi. Ondən soruşdu ki, gün çoxdanmı çıxıb və nə səbəbə onu bidar etməyib?

Kariton cavab verdi ki:

- Hələ çox ertədir, gün dəxi çıxmayıb, mən sənün şirin yuxuna baxdıqca şad və fərəhnaq oluram. Barı yuxuda ölümün əzabını və ağırlığını unudub yadından çıxarırsən. Mən sənün həmə övqət bir nəşəq və bir qərar üzrə rahat və arxayın olmağına təəccüb edirdim. Amma belə güman etməyirdim ki, bu mötədil hal yaman və çətin günlərdə də sənünlə baqi qalacaq.

Sokrat gülümsünüb ona cavab verdi:

- Məlum olur ki, sən öz müəllimini hələ yaxşı tanımamısan. Hələ de görüm, bu gün bu tezlikdə buraya gəlməyine bəis nə olub? Məhz mənün yatmağıma tamaşa etməyə gəlmisən?

- Xeyr! Mənün və yoldaşları-mın sənədən bir böyük təvəqqəsi var, - qorxulu səslə Kariton başladı.

- Tez və açıq bəyan et, - tələsik Sokrat ondan istifsar etdi.

Kariton:

- Bizim fikir və xəyalımız səni ölümdən qurtarmaqdır. Buna çarə və ümid yeri var. Səni xəlvət gecə vaxtı dustaq-xanadan çıxarıb, qaçmaq mümkündür.

Həmə də Sokratın rəngi təğəyyür tapdı, üzünə qəm pərdəsi çəkildi. Həmə möhnətli və həmə acıqlı Karitonun üzünə baxdı.

Kariton:

- Sənədən artıq təvəqqə edirəm, istəkli müəllimim, axırədək mənün sözü-mə guş ver, ta ki mətləbim sənə əyan olsun. Axır insafı, ədaləti unudub nahaq yerə səni müqəssir etməyə iqdəm ediblər. Bir fikir elə, gör bundan belə xəlayiqə nə qədr nəf yetirə bilərsən! Barı körpə balalarına rəhm elə, bizə yazığın gəlsin! Amandır, Sokrat! Bizi xəfif və məyus etmə, razı ol buradan qeyri vilayətə baş götürüb gedək. Tamami işi biz düzəltmişik, hamı gözətçiləri pul verməklə yola gətirmək asandır. Səni təğyiri-libas etdirib, xəlvət qaçarıq. Bu ətrafda mənün yaxşı dost və tanışları-m var. Onları-n yanına getsək, can və başla bizi qəbul edərlər. Həmə yerə sənün övladını dəxi gətirmək mümkündür. Gözü-nün qabağında onlar böyüyüb, miskinlik və yetimlik atəşinə düşməzlər. Pulumuz bizə kifayət edər. Mənün hər nəyim varsa, küllən verrəm sənə. Sən bilirsən ki, mən dövlətliyəm. Məndən savayı, sənün sair şagirdlərin də çoxlu pul cəm ediblər ki, səni xilas edək. Bizim üçün sən dünyada hər şeydən artıq bimisil və qərinsən. Başına dolanım, Sokrat, aman günüdür, bizi xəcil etmə, iltimasımızı qəbul elə. Dəxi fikir və dayanmaq vaxtı deyil, ancaq bu gecə işi itma na yetirmək mümkündür. Axır sabah cəza və qətl günüdür. Bu elə axırıncı gecədir, - Kariton gözü-nədən yaş tökə-tökə atəşli danışdı. Amma Sokratın üzünə baxan kimi bildi ki, sözləri ona azca təsir edir, çünki o, çox rahat durmuşdu. Kariton sözü-nü qurtaran kimi Sokrat dedi:

- Çox razıyam, Kariton! Mən bilirəm ki, sən mənə istəməkdən və mənə yaxşılıq etməkdən ötrü bu işə qədəm qoyubsan. Bilirəm ki, hamınız mənə artıq sevirsiniz və mənədən

razısınız, vələkin bu yaxşı məsləhətdirmi ki, mənim bəmə-də fikir edibsiniz? Onda gərək mən hiylə və təzvir vəsatəti ilə özümü ölümdən xilas edim. Əhdü peymanımı şikəst eləyim. Sudların hüsurunda mən aşkara isbat etdim ki, verdiyim təlimdən ötrü mən hazırım ölmə gedim və nə tövr şiddətli əzab olsa da, məni saxlaya bilməz ki, doğrunu haqq və insafı təlim etməyim. Tutaq ki, siz məni ölümdən xilas edəcəksiniz. Nəhayət, mən həyat üzrə baqi qalsam da, əvvəlki və dustaqxanaya daxil olan Sokrat olmayıb yalançı və hiyləkar Sokrat oluram.

Kariton həman dəqiqə anladı ki, onların müəllimi doğru deyir. Ancaq yenə onu xilas etmək fikrindən düşməyib ikinci dəfə başladı:

- Səni yaxşı tanıyan heç vaxt sənə yalançı və hiyləkar deməz. Sən ancaq pis və bəinsaf adamları tovlayırsan. O adamları ki, nahaq yerə səni ölmə düşar ediblər. Səni tanıyanlar hamı azad olmağına dəxi də ziyadə şad olacaqlar.

Uca və möhkəm səslə Sokrat cavab verdi:

- Yox, Kariton! Əgər mən xah dostumu və xah düşməni alladıb yalan deyəm, yalan iş tutam, öz saf və təmiz insafımı ləkələmiş oluram. Onda bir özgə cildə girmiş oluram, özgə bir adam oluram. Mən taməm ömrümdə özgələrə təlim etdiyim ehkamin birisi də bu olub ki, insaf və ədalətsiz iş tutmasınlar. Pəs indi necə olar ki, özgələrə öyrətdiyimə özüm əməl eləməyim? Onda mənim dediyimə xəlayiq inanarmı və təlim etdiyimə etibar edərmi? Girəm ki, mən dustaqxanadan düşmənlərin əlindən qaçıb, özgə diyarı ixtiyar etdim. Aya, mən qəlbimdən gələn səsin əlindən hara qaça bilərəm? Bu xam xəyalı kənara çoy, dostum Kariton! Ta ki bir yerdə ölümə hazır olaq, ölümdən qaçmaq olmaz. İndi öl-məsək də, axırda oləcəyik.

Kariton qandı ki, bu nəhv onlar müəllimlərini ölümdən xilas eləyə bilməyəcəklər. Ürəyi ağır qəmlə dolu Sokratın yanından çıxıb gəldi ki, əhvalatı yoldaşlarına söyləsin.

Sokratın axırncı söhbəti

Axırüləmr, Sokratın ölüm günü hazır oldu. Qədim əsrin adətinə görə, müqəssir ölüm şərabını günün batmağına bir az qalanda içərdi. Ona binaən sübh tezdən Sokratın qövm və əqrəbası, dost və şagirdləri dustaqxananın qapısına cəm olmuşdular. Onların neçələri gözlərindən yaş töküüb ağlayırdı. Bu əsnada həbsxana naziri cəm olan adamlara dedi ki, bu saat Sokratın ayağından qandalı götürəcəyəm, onda sizə içəriyə yol verərəm.

Çox keçmədi ki, dustaqxananın qapılarını açıb, adamları içəri buraxdılar. Şagirdlər içəri daxil olanda gördülər ki, dustaqları qıl və zəncirdən yeni açılıb, övrəti dəxi xırdaca balası ilə onun başında oturub. Övrət şagirdləri görəni kimi uca səslə ağlayıb yaş tökə-tökə dedi ki:

- Sokrat, bunlar axırıncı dəfədir ki, gəliblər yanına, səndən dərs və təlim alsınlar. Bu sənin axırıncı təlimin olacaq onlara. Bundan sonra nə onlar səni görəcək, nə sən onları.

Bu sözləri deyib, zar-zar ağladı, əli ilə başına vurub saçlarını yolardı. Sokrat mütəəllimlərdən iltimas elədi ki, onun övrətini xanəsinə aparsınlar və istədi ki, dursun ayağa, lakin ayaqları zəncirin zəhmət və ağırlığından inciyib cansız kimi olmuşdu. Ayağa durmaq ona müyəssər olmadı. Sokrat başladı onları ovmağa. Bir az ovandan sonra yüngülləşib, durdu ayağa. Şagirdlərinə dedi:

- Bax, bilin, mənim dostlarım, ki, hər əzab və zəhmətdən aram və rahatlıq uzaq deyil. Xeyli zamandır ki, ayaqlarım rənc və zəhmətdə idi. İndi, şükür Allaha, rahat oldular. Görürsünüz ki, durmağı da bacarıram. Habelə hər əzab dəxi bunun kimi onun da irtəhası xeyir və rahatlıqdır.

Şagirdlər Sokratı əhatə etdilər. İstəyirdilər həm özləri danışsınlar, həm onun sözlərini istima etsinlər, lakin yazıqların gözləri yaşla dolmuşdu, danışmağa ixtiyar və qüdrətləri yox idi. Müəllimin ölümünü xəyalə gətirdikcə, onunla

ağır və acı ayrılığı təsəvvür etdikcə danışmağa heç birinin ürəyi gəlmirdi. Huşyar və danışmənd müəllim onların bu halını gören dəm bildi ki, binəva şagirdlərinin ürəyi qəmlə doludur. Onlara dedi:

- Aşkara görüb bilirəm ki, sizin mənə çox heyfiniz gəlir. Çoxunuz hətta məndən ziyadə mənim həlakətimdən qorxub ehtiyat edirsiniz. Əlac nədir? Nə işləməli? Nə tövr, aya, mən sizə təsəlli və ürək verim? Bir mənə baxın, görün necə rahat və asudəyəm. Həm zahirən və həm batinən mən heç şeyin xüsusunda heyf silənmirəm və heç zaddan qorxmuram. Qəlbim açıq, könlüm xoş və ürəyim şaddır ki, ömrümün axır günlərini dustaqxanada qurtarıram. Özüm də ölməyə əmr olunmuşam. Bu nəhv ölmək xalq nəzərində qayətdə əskik və naməqbul hesab olunur. Amma doğruluq və həqiqət yolunda ölmək məgər eyibdir? Yaxşı deyilmi, yalan və naməqbul işlərdən ötrü fənaya gedincə, bu nəhv rahat və qəlbi pak həlak olasan? Xələyiq nahaq yerə mənim ölməyimə səy və təlaş etdilər. Mənim ondan ötrü onlara acıgım tımmur ki, onlarla ədavət edə bilmirəm. Mən yaxşı fəhm eləyirəm ki, bu işdə onlar günahkar deyil, çünki onların bu günə kirdarına ümdə səbəb cəhəlet və nadanlıqdır. Mən onları məzəmmət edib, salahlarından ötrü qüsur və təqsirlərini özlərinə faş qıldım, amma çifayda, kamal və idrakları az olmaq cəhətinə nəsihətimi qəbul etməyib, özlərinin avamlığını izhar qıldılar. Bu xüsusda onlar ağılsız uşaq kimi iş tutdular. Bunu sizə timsal ilə bəyan edim. Belə timsal tutaq ki, bir neçə məriz uşaqların üstə bir şəxs nazir təyin ediblər. Məzkur nazir mərizlərin xahişlərinə əməl edib, hər nə istəsələr, əlac eləyir. Sonradan belə ittifaq düşür ki, həman nazirin yerinə bir təbib qoyurlar. Təbib gecə və gündüz rahatlığı özünə haram edib çalışır ki, uşaqlar tez səhətə tapsınlar və çox vaxtı onların istədiyini vermir ki, səhətlərinə zərər olmasın. Necə fikir edirsiniz, uşaqlar bu iki adamdan hansına razıdır ki, onların yanında qalsın? Əlbəttə, o kəsin ki, uşaqların mətləbini və diləyini yerinə yetirib,

dediklərini qəbul edib, sözlərinin təkinə əl aparmır ki, təbibdən bir növ xilas olsunlar. Bəcəhəti ki, həkim onların dediyinə qulaq asmayıb hər şeyi ki, özü salah görür, onu edir. Onları qoymayıb, çox yesinlər, soyuq havaya çıxsınlar. Gahi onların boğazına acı dava tökür, gah yaralarını yandırır, gahi kəsir. Xülasə, naxoşların əqidəsinə görə, hər barədə onlara zülm edir. Mərizlər öz aralarında belə söyləyirlər ki, bir iş edək, bu təbibi içimizdən qovaq, elə qovaq ki, bir də bizim içimizə qayıdıb gəlməsin. Pəs, ey dostlarım, uşaqlar həkimi tanımayan kimi, müddəilərim də mənə tanımadılar.

Bu sözləri deyib Sokrat dayandı və gördü ki, onun şagirdi Kariton danışmaq istəyir. Kariton ona dedi ki:

- Sokrat! Sən bilirsen ki, sənin hər kəlmən bizim üçün çox qiymətli və bimisildir. Amma səndən təvəqqemiz oldur ki, dəxi danışmayasan, çünki dustaqxana naziri bu dəqiqə bəyan etdi ki, zəhər içməyə bir neçə saat qalanda çox danışmaq yaxşı deyil. Onda zəhərin əsəri az olur və çox içilməyi lazım gəlir.

Sokrat:

- Dustaqxana nazirinə çox razılıq edin bu xüsusda və mənim tərəfimdən təvəqqe edin ki, zəhəri artıq hazırlasın nəinki bir, bəlkə, iki-üç dəfə zəhər içməyə hazırım. Zəhər öz işini vaxtında edəcək. Hələ qoyun o vaxtadək arxayın danışaq. Mənim sizə deməli sözlərim var. Mənə yaxın oturun.

Sokrat öz yerində nişəst edib, şagirdləri başına cəm elədi. Hamıdan Sokrata yaxın oturan Fedun adlı şagird idi. Fedunun başında çox gözəl və uzun saç bitmişdi. Danışiq zamanı Sokrat çox sevirdi onun başına əl çəkməyi. Bu dəfə Sokrat yenə şagirdinin başını sığallayıb deyirdi:

- Əzizim Fedun, necə güman edirsən, sabah bu gözəl tüklər harda olacaq? – müəllim ondan xəbər aldı.

Əski yunanilərin adəti bu idi ki, bir kəsin istəkli və əziz adamı vəfat etsə idi, həman kəs saçlarını kəsib vəfat eləyənin qəbrinin üstünə qoyardı. Sokrat dəxi ona işarə edirdi.

Şagirdlər müəllimin yaxın ölümünü xeyala gətirdikdə ürəkləri yuxalıb, başladılar ağlamağa. Sokrat onlara təsəlli verib dedi:

- Mənim mehriban dostlarım, agah olun ki, mən ölməkdən bak etmirəm. Qorxulu və zəhmli iş ölüm deyil, bəlkə, qorxulu və zəhmli bəla ağılsız və insafsız dünyada məişət etməkdir.

Sokratın ölümü

Sokrat sakit oldu.

Şagirdlər müntəzir idilər ki, o yenə danışacaq. Sokrat dedi:

- Dəxi təxirə salmaq olmaz. Vaxt hasil olub. Macalım var ikən gedib qüsl edim, ta ki mövtürəndən sonra qeyrisinə zəhmət olmasın. Siz də burada məni gözləyin ki, axır nəfəsimdə yanımda olasınız.

Sokrat əlahiddə otağa getdi ki, yuyunsun. Kariton dəxi onun dalınca getdi.

Sokrat gedəndən sonra şagirdlər onun axırkı söhbətinin və ölməyinin barəsində göftü edib, Sokratdan sonra dünyaca çətinliklə məaş edib hər cəhətdən yetim qalmaq-larını xeyala gətiribən ziyadə mükəddər və məlul və məyus oldular.

Axşam oldu. Şagirdlər içində olan otağın qapısı açılıb, xidmətçi Sokratın əqrəbalarını və övrətini üç uşağı ilə içəri buraxdı. Onlardan biri böyük, ikisi xırdaca və körpə idilər. Bunların dalınca Sokrat daxil oldu. Onları bir-bir görüb və vida etdi. Arvadlar ürəkləri nazik olmaq cəhətinə firaqətə tab gətirə bilməyib, başladılar uca səslə ağlaşmağa. Sokrat bu halı görəndə təvəqqe elədi ki, onları sakit eləyib, evə aparsınlar.

Şagirdlər Sokrata dedilər:

- Axırncı sözünü və xahişini bizə bəyan et. Əhlü əyalın üçün etməli vəsiyyətin varsa, məlum qıl. Biz canü dillə sə-

nin əmr və ixtiyarını yerinə yetirərik.

Sokrat cavab verdi:

- Sizə məlumdur ki, mənim mal və dövlətim yoxdur ki, o xüsusda vəsiyyəət edəm. Ancaq təvəqqe sizdən oldur ki, nə təlim etmişəmsə, cümləsinə əməl edin. Onda mənim uşaqlarımın barəsində dəxi nə etmək lazımsa, bilərsiniz və onlar sahibsiz qalmazlar.

Kariton xəbər aldı:

- Bəs nə tövr səni dəfn etmək əmr edirsən?

Sokrat qeyzlə ondan xəbər aldı ki:

- Nə səbəbə bunu mənəndən soruşursan? Məgər sən indiyə kimi mülahizə etməyibsən ki, bu hala qədər bədənime pərvəriş verirdim, bu səbəbə ki, bədənim ruhuma yaxşı qulluq etsin? Vaxtı ki, ruh bədənəndən xilas oldu, bədənə nə həcət var, onunla nə istəyirsən elə!

Sokrat bəstərində uzanıb hazırlaşdı ki, təzə bir söhbət başlasın, qapı açılıb, pristav əlində hökm içəri daxil oldu. Üzün tutub Sokrata belə dedi:

- Sokrat! Mən sair məhkumların üzlərinə ölümünü oxuyub, zəhər verəndə onlar mənim üstümə çığırıb məzəmmət ediblər və çox vaxtı nalayiq sözlər və föhşlər deyiblər. Amma onları səndən gözləmirəm, çünki bu dustaqxanada indiyə qədər səndən insafli və xoşrəftar dustaq olmayıb. Sənin qəzəbin gerek mənə tutmasın, səni nahaq yerə bu böyük bəlaya giriftar edənlərə tutsun. Bilirsənmi, nə xəbər-lə sənin yanına gəlmişəm? Xuda hafizin olsun, cəhd elə ki, mərdanə ölümün qabağına çıxasan, nə eləmək? Bizdə o qüdrət yoxdur ki, qəzanın işlərini təbdil edək.

Bu sözləri deyib, Sokratın yanından kənara çəkildi. Zira, gözlərinin yaşını saxlamağa qadir olmadı.

Sokrat dalınca dedi:

- Arxayın ol, necə ki, lazımdır, hamısına əməl edərem. Sən də salamat qal!

Sokrat sonradan şagirdlərə onun xoşxasiyyəət olmağını bəyan etdi. Müşarileyh Sokrat həbsdə olan zamanı tez-tez

gəlib, onunla göftgu edərdi və Sokratın hali-pürmalına qəlb-dən yanardı.

Sokrat dedi ki:

- İndi, mənim dostlarım, vaxt yetişdi. Deyin zəhəri gətirsinlər.

Şagirdlərdən birisi mütəvəqqə oldu ki, bir qədri əcələ etməsin, çünki günəş dağın üstündən aşmamışdı və ona dedi ki, qeyri müqəssirlər gün batandan sonra yeyib-içib, dost və aşinaları ilə söhbət edirlər. Sən nə üçün tələsiyir-sən?

Sokrat dedi ki, qeyriləri hər nə istəyirlər, etsinlər, məlum ki, onlara hər dəqiqə xoş və biəvəzdir, amma mənim ömrüm tamam olub, axırını uzatmaq dəxi nə lazımdır? Hər nə ki, sizə dedim, ona əməl edin.

Şagirdlərdən birisi hazırda olan qarovula işarə elədi ki, zəhəri gətirsin. Qarovul zəhəri gətirməyə getdi. Çox çək-mədi ki, həbsxana naziri əlində zəhərlə dolu cam içəri girdi. Sokrat nazirə dedi ki:

- Çox razıyam səndən, dostum! İndi öyrət görüm, nə eləmək lazımdır?

Nazir dedi:

- Zəhəri içəndən sonra fərşin üstə başlarsan gəzməyi, ta ki ayaqların ağırlaşana qədər. Vaxtı ki, ayaqların ağır oldu, yorğan-döşəyə girib, uzanarsan. Onda məlum olur ki, zəhər əsər etməyi başlayır.

Rəng və ruyü özündə, ruhi-rəvanı yerində arxayın Sokrat əlin uzadıb nazirdən əcəl camını alıb, çəkdi başına və axırkı damcıya qədər içdi.

Bütün gün şagirdlər öz hallarında müstəhkəm qalmış isələr də, bu halı müşahidə edəndə artıq səbr edə bilməyib, qərarı-ixtiyarları əldən gedib, xırdaca uşaqlar kimi başladılar ağlamağı. Bir Sokrat ixtiyarını itirməyib, möhkəm qaldı.

- Nə qayımaqdasınız, mənim dostlarım? – Sokrat başladı onlara ürək və təsəlli verməyi: - Arvad-uşaqlarımı evə göndərməkdə muradım bu idi ki, onların ağlamağını görmə-

yım. İndi siz nə işdəsiniz? Yaxşı əməl edəcəksiniz mənim sözlərimə!

Sokrat zəhəri içəndən sonra, necə ki, nazir demişdi, otağın içində gəzirdi. Axırda hiss etdi ki, ayaqları ağırlaşmış sindan kimi oldu. Bəstərinə yığılıb, arxası üstə uzandı. Şagirdlər onu əhatə etdilər. Nazir irəli yeriyib, onun ayağını əli ilə bərk sıxdı və ondan istimzac edirdi ki, heç ağrı və əziyyət hiss edirmi?

Sokrat səsləndi ki, yox, etmir.

Nazir ayağının yuxarısını həmin minval sıxdı. Sokrat orada da ağrı əsəri bilmədi.

- Buna səbəb oldur ki, onun bədəni başlayır soyuq və key olmağı. Soyuq ürəyinə yetişmək tamam olacaq, - nazir şagirdlərə dedi.

«Dostlarım, ölürəm! Allah-taalaya şükrü sənə edin!»

Sokratın axırkı sözləri bu oldu.

Binəva şagirdlər özlərini sevgili müəllimin üstə atıb, başladılar çağırmağı və yalvarmağı, amma ondan bir cavab gəlmədi, eşitmədilər. Hərəkətsiz uzanmışdı. Bir azdan sonra bədəni titrəyib, gözləri və ağız yumuldu. Şagirdlərin qabağında uzanan sevgili müəllimin cansız-nəfəssiz bədəni idi.

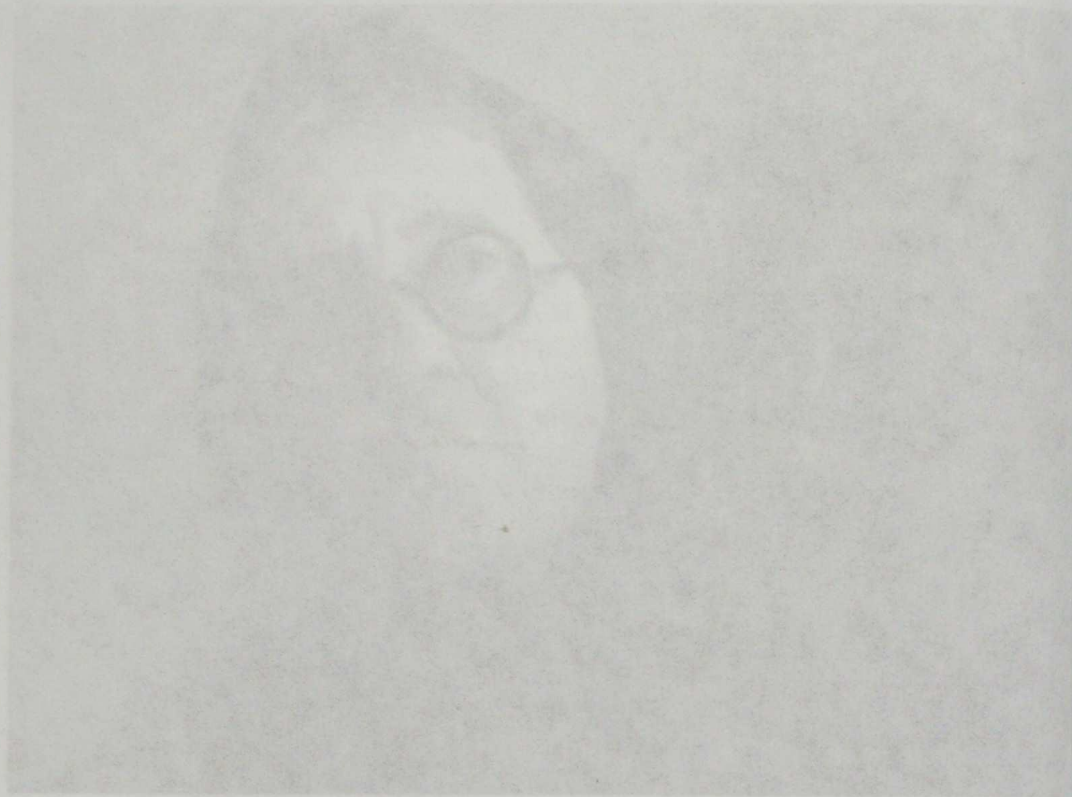
Bu minval Sokrat məişət edib, axirət evinə rəhlət elədi. Amma onun əfkari-aliləri ölməyib baqi qaldı. Həqiqi və kamil şagirdlər müəllimin şəriətini intişar etməyə məşğul olub, yaxşılığın, insafın və doğruluğun təriq və şürutlarını xələyiqə təlim edirdilər. Məzkur şagirdlərdən qalan yazılara və əsərlərə baxıb, Sokratın elmi-şəriətindən bir dəxi müttələ və xəbərdar olmuşuq.

Dörd yüz il İsa Məsihin təvəllüdündən əqdəm Sokrat dünya üzünə zühur edib.

Tamam oldu.

F. 19, s.v. 115

Bədəbə xanım ömrünün son illərində

FİRİDUN BƏY HAQQINDA XATİRƏLƏR

F.Köçərli haqqında xatirələrım

Köhnə müəllimlərimizdən olan ədəbiyyatşünas F.Köçərli zamanəsinin ən savadlı, mədəni, alicənab ziyalılarından biri idi. Biz onunla ilk dəfə qiyabi surətdə tanış olmuş, lakin uzun müddət məktublaşmışıq.

F.Köçərlinin mənə yazdığı məktublar o qədər mənalı, səmimi hisslərlə dolu olardı ki, ondan məktub aldığı gün-lər mənim üçün toy-bayrama çevrilirdi. F.Köçərli öz məktublarında təkcə mənim və ailəmizin əhvalını soruşmaqla kifayətlənməz, eyni zamanda poçta ilə ona göndərdiyim yeni əsərlərimi təhlil edər, onların müvəffəqiyyət və nöqsanlarını göstərər, nədən və necə yazmaq haqqında öz mülahizələrini bildirər, Azərbaycan, rus və Avropa yazıçılarından əsərlərindən gətirdiyi gözəl nümunələrlə fikirlərini daha möhkəm əsaslandırardı. Bu cür məktublarında o, yeri gəl-dikcə öz zamanəsindən də ağır-ağır şikayətlənərdi.

Qori şəhərindən yazdığı 8 yanvar 1912-ci il tarixli məktubunda F.Köçərli ürək yanğısı ilə deyirdi: «İşlər bu qərar ilədir ki, bizim bu əsri-şumda ağzını açıb iki kəlmə söz danışmağa izn vermirlər... Görək bir vaxt olar, bizim də ağzımız açılar, dərdi-dilimizi açıq söyləyərək».

Belə cansıxıcı bir dövrdə yaşadığımızı baxmayaraq, F.Köçərli gözəl, yaxşı bir gələcəyə inanar, o zamanın mənim kimi gənc yazıçıları fəaliyyət göstərməyə, xalqın gözünü açıb onu əsrlərin cəhəlet qaranlığından xilas etmək üçün yazmağa, həm də yaxşı yazmağa çağırırdı. Biz də bundan həvəslənər, mümkün qədər daha yaxşı yazmağa səy edər və əsərlərimizi onların ilk tənqidçisi olan F.Köçərliyə göndərərdik. Şəxsən mən «Tülkü həccə gedir», «Yaxşı arxa», «Tıq-tıq xanım», «Köç» və s. əsərlərimi ilk dəfə F.Köçərliyə göndərmişəm.

26 may 1911-ci il tarixli yenə də Qoridən yazdığı başqa bir məktubunda F.Köçərli yetişməkdə olan nəslin inkişafında

bədi ədəbiyyatın oynadığı çox mühüm roldan danışır, uşaqlar üçün mütləq sadə yazmağın lüzumundan dönə-dönə bəhs edir, Puşkinin və Zakirin uşaqlar üçün yazdıqları əsərləri bir növ müqayisə edir və sadə yazmağı bu şairlərdən öyrənməyi tövsiyə edirdi. Təkcə məktublarında deyil, məqalələrində də F.Köçərli həmişə ədəbiyyatda realizmin atəşin müdafiəçisi kimi çıxış edərdi. Mənə göndərdiyi həmin məktubunun bir yerində F.Köçərli yazmışdı: «Həyələrdə məhəl və zamanın övzası və əhvalını eynilə yazmaq çox gözəl qaydadır... Bu qaydanın ümdə şərti budur ki, açıq dildə yazılsın və yazılan hal və övza həqiqətə müğayir olmasın».

O zamanlar bizim ədəbiyyatşünaslıqda «realizm» sözündən bir istilah kimi istifadə edilmədiyini nəzərə alsaq, görmək çətin deyil ki, F.Köçərli burada məhz realizmi nəzərdə tutmuşdur.

Uzun müddət belə yazışdığım və görmək həsrəti ilə çırpındığım F.Köçərli ilə, nəhayət, 1914-cü ildə ilk dəfə olaraq görüşdüm. Bu görüşümüz Gürcüstanın Manqlisi yaylağında istirahət edərkən oldu. Manqlisidə qaldığım müddətdə mən F.Köçərlinin ziyadə çalışqan, zəhməti, ədəbiyyatımızı və dilimizi seven bir adam kimi yüksək keyfiyyətlərə malik olduğunu müşahidə etdim. O, yorulmaq nə olduğunu bilmədən çalışır, «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları»nı tərtib edirdi. Bu əsərini F.Köçərli Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulmasından xeyli əvvəl bitirdiyinə baxmayaraq, mərhum onu öz sağlığında çap etdirə bilməmişci. Çox pulpərəst mətbəə sahibləri olan Orucov qardaşları «Ədəbiyyat tarixi materialları»nı dərc etməyin onlar üçün gəlirsiz olduğunu duyduqları üçün müxtəlif bəhanələrlə həmin kitabların nəşrindən boyun qaçırır, çoxlu qazanc əldə etmək üçün bir-birinin ardınca macərəçu dini kitablar buraxırdılar.

Məlum olduğu kimi, F.Köçərlinin bu əsəri XX əsr Azərbaycan yazıçıları əhatə etmir. O vaxt Manqlisidə F.Köçərli mənə XX əsr ədəbiyyatımız haqqında xüsusi bir əsər yaz-

maqda olduğunu söylədi və həmin əsərin hazır olan hissələrindən bəzi nümunələr ilə də məni tanış etdi. Lakin müəllifin vəfatından sonra bu əsərin əlyazmalarının necə olduğunu, təəssüf ki, heç birimiz bilmirik. Həmin əsərini yazmaq üçün F.Köçərli o dövrün bütün yazıçı və şairlərinə, vəfat etmiş müəlliflərin isə oğul və nəvələrinə, həmçinin tanıdığı çoxlu ziyalılara, keçmiş tələbələrinə məktublar yazıb onlardan kömək istəmişdi. F.Köçərlinin şəxsən özünün bu sahədə aparmış olduğu çox böyük elmi-tədqiqat işi ilə yanaşı olaraq, müxtəlif mənbələrdən aldığı bu məktublar da işdə xeyli səmərə vermişdi.

F.Köçərli mənim qəlbimdə həssas bir insan, qərəzsiz ədəbiyyatçı, yorulmaz bir maarifçi kimi əbədi iz buraxmışdır.

A.Şaik
14/II.1958

F. 19, s.v. 38

Mehdixan Vəkilov,
dosent, V.İ.Lenin adına APİ-nin direktoru

Firidun bəy Köçərli haqqında xatirələrim

Görkəmli ədəbiyyatşünas və böyük maarif xadimi F.Köçərli ilə mən ilk dəfə 1918-ci ildə Qazaxda görüşüb tanış olmuşam. Əslində onun bizə bir qədər qohumluğu da çatır. F.Köçərli atamın əmizadəsi olan Badşəba xanım Vəkilovanın əri idi. F.Köçərli həmin 1918-ci ildə Qori seminariyasının müsəlman şöbəsini Qazaxa köçürüb, burada ilk Azərbaycan darülmüəllimini təşkil etmişdi ki, onun hazırlıq kursuna qəbul edilən şagirdlər içərisində mən və qardaşım Səməd də varıq.

Müəllimimiz F.Köçərlinin Azərbaycan, Şərq, rus və Avropa ədəbiyyatından çox geniş məlumatı vardı. Xüsusən

Azərbaycan xalq şeirini və bu üslubda yazan Vaqif, Vidadi, Zakir kimi şairlərin yaradıcılığını yaxşı bilir və hər addımda onları bizə sevdirdi. Özümüzdə ilk mütaliə verdişinin yaranması ilə də biz F.Köçərliyə borcluyuq. O özü çox oxuduğu kimi, şagirdlərindən də bunu tələb edər, onların nə oxuduqları və necə oxuduqları üzərində ciddi nəzarət edər. O, az bir vaxt içərisində hər bir seminaristi özünün təşkil etdiyi çox zəngin kitabxanaya üzv etməyə müvəffəq olmuşdu.

F.Köçərli üzügülər, mülayim xasiyyətli bir müəllim idi. Uşaqlarla həmişə mehriban dolanar, biz də onu öz atamız kimi sevir və hörmətini uca tutardıq. O kişinin xatirəsi indi də bizim üçün əziz və qiymətlidir.

F.Köçərlinin pədaqoji prinsipindəki ən başlıca cəhətlərdən biri şagirdlərə fərdi yanaşmaq idi. Səməddə hələ o zamanlar nə isə bir üsyankarlıq, hətta müəyyən qədər nadinclik olduğuna, mənim isə sakit təbiətliyimə baxmayaraq, F.Köçərli nəinki bizim ikimizə, ümumiyyətlə xarakterləri eibarilə bir-birindən fərqli olan çoxlu şagirdlərin hər birinə fərdi yanaşır və onlarla ümumi dil tapa bilirdi. O zamanlar 12-14 yaşlarında bir yeniyetmə olan Səməd Vurğunun istedadı həmişə F.Köçərlinin diqqət mərkəzində idi. F.Köçərli tez-tez onu öz evinə aparar, çox mühüm məsələlərə dair ciddi söhbətlər edər, Səmədi həmişə əzizləyər. Pansion uşaqlarına təzə paltar-papaq gələndə F.Köçərli əvvəlcə Səmədi çağırır, bu «arıq oğlanın» boyuna və əyninə müvafiq paltarları ona verərdi. Bu sətrləri yazarkən F.Köçərli ilə Səməd arasında baş verən və ömrüm boyu unuda bilməyəcəyim bir əhvalatı yenə də xatırladım.

... Seminariyanın aşağı ibtidai hazırlıq kursuna daxil olmaq üçün imtahan verməyə gəlmişdik. O zaman arıq, zəif, balacaboy, qızdırmadan dalağı şişib rəngi solmuş Səmədi F.Köçərli imtahana buraxmaq istəmədi və məsləhət gördü ki, onu müalicə etdirlərsinlər, bir qədər böyüyüb ətə-cana gələndən sonra imtahan verər... Görünür, Səmədin zahiri

görməni F.Köçərlidə belə bir təəssürat oyatmışdı ki, «bundan bir şey çıxmaz». F.Köçərlinin etiraz sözlərini eşidən o «zəif uşaq» – Səməd sağ əlini sol döşünün üstünə qoyub ürəyinə işarə edərək çox ahəstəcə bir səslə:

- Ah, a Firidun bəy!.. – dedi. – Bircə biləydin ki, burda nələr var...

Səmədin oxumaq, təhsil almaq həsrəti ilə qəlbindən qopardığı bu «ah», görünür, F.Köçərlini bir qədər yumşaltmışdı. Sonradan qoca nənəmiz Aişənin də işə qarışub F.Köçərlidən iltimas etməsi ilə əlaqədar olaraq o, Səmədi imtahana buraxmağa razı oldu. Nəhayət, ilk imtahan verəcəyimiz gün gəlib yetişdi. O vaxt birinci imtahan şagirdin Qur'an oxuması ilə başlanırdı. Ərəb dili müəllimimiz İbrahim əfəndi Qayıbzadə Qur'anı açıb barmağını ayələrdən birinin üzərinə qoydu və Səmədə həmin yerdən oxumağı buyurdu. Səməd isə elə səhifədəki, ilk misraya nəzər salar-salmaz, Qur'anı örtüb həmin ayəni əzbərdən, həm də avazla oxumağa başladı. Vaxtilə zəif hesab edib imtahana buraxmaq istəmədiyi Səmədin zəngin hafizəsinə və çox dürüst tələffüzünə heyran qalan F.Köçərli özünü saxlaya bilməyib yerindən qalxdı, Səmədə yaxınlaşıb:

- Bu ki od parçası imiş, - deyə onu bağrına basdı. Elə həmin gündən başlayaraq, F.Köçərli ilə Səməd arasında yuxarıda qeyd etdiyim səmimi müəllim – tələbə münasibəti ilə yanaşı, bir də ata – bala münasibəti yarandı...

F.Köçərli vətəninə, xalqını və dilini böyük bir məhəbbətlə sevən vətənpərvər alim idi. Ömrünün axırına kimi övladı olmayan F.Köçərli bütün məhəbbətini, mehr və ülfətini, ümid və arzularını seminariyada oxuyan azərbaycanlı balalarına bağlamışdı. Bizə dərs deyərək 55-57 yaşlarında dünyaörmüş bir qoca olan F.Köçərli həmişə gəncliyə bağlı bir adam idi. O bizi Azərbaycanı sevməyə, onun xoşbəxt gələcəyi, səadəti naminə səylə oxuyub «adam olmağa» çağırırdı. F.Köçərli təbiətən xeyirxah bir adamdı. O zaman sayı-hesabı olmayan yetimlərə, əlil və şillərə hər cür yardım

göstərən ikinci bir sima (F.Köçərlidən başqa) mən tanıyıram. Qazaxda ilk yetimxana (uşaq evi) təşkilinin də təşəbbüskarları və icraçıları məhz F.Köçərli və onun həyat yoldaşı Badsəba xanım olmuşlar. Çox həssas və qayğıkeş müəllim olan F.Köçərli gecələr vaxt-bivaxt şagirdlərin ümumi yataq otağına gələr, üstü açıq olanların yorğanlarını sahmanlamaqdan saqınmazdı.

F.Köçərlinin gələcək haqqında sağlam bir romantikası vardı. O bəzən üzünü sinfə tutaraq, uşaqlara yanıqlı bir səslə deyirdi ki, sizə baxarkən mən Azərbaycan xalqının günəşli gələcəyini təmin edəcək xoşbəxtlər nəslini görürəm... Oxuyun, balalarım, xalqımızın nicat yollarında ona dayaq durun!

F.Köçərlinin bu sözləri dediyi vaxtdan təqribən 40 il keçir. Lakin onun tələbələri olan bizlər bu mənalı sözləri hələ o vaxtdan sırğa edib qulağımızda gəzdirir, vətənimizə və xalqımıza az-çox xeyir verib, öz müəllimimizin vəsiyyətlərinə əməl etməklə sevinirik.

[İmza]

M.Vəkilov

15/11-58

F. 19, s. v. 39

Firidun bəy Köçərli haqqında xatirələrim

Bir sıra məsuliyyətsiz adamlar F. bəyi dindar adlandırmışlar, yalnız ona görə ki, F.b. Qori seminariyasında ana dili ilə bərabər, elmi-ilahi dərsi də deyirdi. F.b. ruhani məktəbi görməmiş, ruhani ailəsində olmamış, deyə bilərəm ki, məscid üzü də görməmişdi. O özü Qori seminariyasını qurtarmış, ana dilinin, Azərbaycan ədəbiyyatının həvəskarı olmuşdur. Yeri gəlmişkən onu da deyim ki, bir sıra ziyalılarımızın əksinə olaraq, o, ərəb və fars dilinin yıncağı olan Osmanlı türklərinin dilindən xoşlanmaz, Azərbaycan dilinin

saflığını müdafiə edənlərdən idi.

F. bəyin dindarlığı məsələsinə keçək. Məlum olduğu kimi, ümumi seminariyalarda (mən Zaqafqaziyanı nəzərdə tuturam) ana dili və elmi-ilahi dərsi təsis olunmuşdu. Qori və İrəvan seminariyasında bu iki dərsi bir adam deyirdi, çünki çar hökuməti ana dili üçün bir müəllim və elmi-ilahi üçün molla, ya əfəndi çağırmağı lazım görməmiş və bu dərse də əhəmiyyət verməmişdi. Qori seminariyasında elmi-ilahi dərsinə gəldikdə, o zaman şiələr üçün axund, sünnilər üçün də əfəndi çağırmaq lazım gələcəkdi. Çar hökuməti bu dərsləri rus dilində tərbiyə görmüş adamlara tapşırırmışdı. Qori seminariyasında bu dərsləri haman seminariyanı qurtaranlardan Firidun bəy Köçərliyə və Rəşid bəy Əfəndiyevə tapşırırmışdılar, İrəvan seminariyasında isə haman seminariyanı qurtaran Məhəmməd Xəlilova tapşırırmışlardı ki, sonralar bu adam Nobelin İranda nümayəndəsi olmuş və İran şahı tərəfindən ona xanlıq namı verilmişdi. Şəriət tərəfdarı, molla bir adam Nobelin İranda nümayəndəsi ola bilməzdi. İndi mənim xatiratıma keçək.

Mən 1909-cu [ildə] Qori seminariyasına girəndə ana dilindən və elmi-ilahidən imtahan vermişdim. İmtahanı F.B.Köçərli və R.B.Əfəndiyev qəbul edirdilər. Birinci sualı mənə Rəşid bəy verdi:

- Şiəsən, ya sünni?

Sünni və şiə məsələsinə əhəmiyyət vermədiyim üçün deyil (o zaman mən bunun fərqi anlaya bilməzdim), yalnız anadan olduğum və yaşadığım Naxçıvan vilayəti tamamilə şiə olduğu üçün (mən bunu sonralar bildim) Rəşid bəyə: - Bilmirəm, - dedim. Rəşid bəy: - Necə bilmirəm? - dedikdə F.b. ona cavab verdi: - Bunların yeri İrana yaxındır, orada sünni söhbəti ola bilməz, - dedi.

F.b. özü mənə sual verdi:

- Ana dilini oxumusanmı?

Mən cavabında:

- Qabaqca atam məni fars dilini öyrənmək üçün Mirzə

Məhəmmədağlı Sidqinin (bu adam şair Sidqi idi) yanına qoymuşdu, sonra da Hüseyn Rasizadənin (Hüseyn Cavid) yanında müsəlman dilini öyrənmişəm.

Mən «müsəlman dili» deyəndə F.b. güldü: - «Müsəlman dili» yox, türk dili, - dedi və: - Sən lap mirzə imişsən ki, - deyə əlavə etdi.

Mənim təsəvvürümdə F.b. məni Rəşid bəyin sərt rəftarından müdafiə etmiş oldu. Ona görə də ilk günlərimdən ona bir hüsn-rəğbət bəsləməyə başladım.

Mən əvvəlcə yazdım ki, F.b. ana dili və elmi-ilahi dərslərini deyirdi. Mənim yadıma gəlmir ki, beş ilin içərisində F.b. bizə həqiqətdə də şəriət dərsi demiş olsun və bu elmi-ilahi deyilən şeyə əhəmiyyət versin. Ümumi dərslərin 90 faizini ana dilinə sərf edir, Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrini bizə öyrədir, təhlil edirdi. O hətta tələbələr arasında dram dərnəyi təşkil etmiş, orada mən, Rəcəb Əfəndiyev, Xəlil Hacılarov tamaşaya qoyulan əsərlərdə müxtəlif rollar oynamışdıq.

F. bəy bizdə ədəbiyyata böyük bir maraq oyatdığının nəticəsi olaraq Rəcəb Əfəndiyev, Ələkbər Abbasov (Qərib), Zülfüqar Ağakişibəyov və mən rus ədiblərindən Azərbaycan dilinə bir sıra əsərlər tərcümə etməyə və əsər yazmağa başladıq. Bunların çoxu Bakıda Orucovların mətbəəsində çap olundu. Mənim ilk əsərim olan «Şəbi-hicran»ın iki nüsxəsini Orucovlar mənə Qoriyə göndərdikdə F.b. mənim alımdan öpdü: «Sağ ol, oğlum!» - dedi. Bu münasibətlə o bizi bazar günü evinə qonaq çağırırdı.

F.b. ağır təbiətli və olduqca səmimi bir adam idi. Bir dəfə də olsun, tələbəsinə ağır söz deməzdi, səhvini üzünə çırpırmazdı. Biz onun bir şeydən razı qalmadığını üzündən oxuyardıq. Hər kəs öz hərəkətini F. bəyin razı qalıb-qalmayacağı ilə əlaqələndirərdi və ona xüsusi bir hörmət bəslərdi. Belə bir iddianı isbat etmək üçün onun tələbələrindən Azad Əmirovdan eşitdiyim bir hadisəni burada qeyd etmək istərdim. Bizdən çox qabaq Qori seminariyasında Azərbaycan

canın böyük kompozitoru Üzeyir bəy Hacıbəyov və Tibb İnstitutunun fizioloji professoru olmuş Azad Əmirov Firidun bəyin tələbələri olmuşdular. İstər Üzeyir bəy, istərsə Azad bəy hər ikisi, bildiyiniz kimi, böyük bir yumora malik idilər.

Azad bəy və Üzeyir bəy bir partada oturarmışlar. Firidun bəy bir dəfə dərs deyərək «individ» sözü işlətmışdi. Bu sözün tələffüzü hər ikisinə qərribə gəlmişdi. Birdən Azad Üzeyiri dümsükləyir və qulağına deyir:

- Üzeyir, individ ha... in-di-vid.

Hər ikisi xısın-xısın gülürlər. Bir azdan Üzeyir Azada pıçıldayır:

- Azad! İn-di-vidd.

Bir neçə dəfə təkrar etdikdən və gizli gülüşdükdən sonra, nəhayət, Azad etiraz edir:

- Üzeyir, Firidun bəy eşidər, gərək yer ayrılınsın, biz yerə girək, bəsdir də!

Bir azdan sonra Azad görür ki, Üzeyir yenə altdan-alt-dan gülür. Azad təkid edir:

- Üzeyir, bəsdir. Firidun bəy eşidər, ayıbdır, ayıb!..

Üzeyir gülməkdə davam edərək:

- Azad, sən öləsən, mən təsəvvürümə gətirirəm ki, budur, yer ayrılıb, biz də səninlə yerə giririk.

Göründüyü kimi, bu adamlar Firidun bəyin tənbehindən qorxmamışlar. Ondan utanır və ona böyük hörmət bəsləyirmişlər. F. bəydən utanmaq, ona böyük bir məhəbbət bəsləmək ehtiyacını onun tələbələrinin hamısı hiss etmişlərdi. O, müəllimlikdən başqa, tələbələrə ata olmuşdur. Tələbələrdən biri evlərindən ağır xəbər alsa idi, F.b. onu mütləq müəllimlər otağına çağırar, onunla söhbət edər, dər-dinə qalar, təsəlli verərdi. Lazım gəldikdə, tələbələrin atası ilə də rabitə saxlardı. Məsələ, mən Naxçıvanda şəhər məktəbi qurtarmışdım. Atama qalırsa, mənim postada və ya başqa bir yerdə kargüzar işləməyimi arzu edirdi. Yoldaşlarım Xəlil Hacılarov və Ələkbər Abasov Qoriyə oxumağa gedəndə mən də azacıq pul ilə atamdan xəlvət oraya

qaçdım. Qoridə birincilər sırasında imtahan tutub, dövlət hesabına seminariyaya qəbul olundum. Harada olduğumu atama teleqrafla xəbər verdim. Atam məni geri çağırırdı. Firidun bəy Qoriyə çağırırdı. Atam Qoriyə gəldi. F.b. iki gün onu qonaq saxladı, nəsihət verdi və razı yola saldı.

Məktəb pansionunda Qoridə müəllimlərdən gündə biri növbətçi qalırdı. F.b. həftədə iki dəfə gecəni seminariyanın pansionunda qalırdı. Başqa müəllimlər öz otağına girib bütün axşamı mütaliyəyə məşğul olduğu və ya istirahət etdiyi halda, F.b. ədəbiyyat maraqlılarını yanına toplayıb ədəbi söhbət edər, mütaliə üçün kitab göstərirdi. Kimə hansı kitabı tövsiyə etdiyini dəftərinə qeyd edər, müəyyən vaxtdan sonra tələbədən oxuduğu kitabın məzmununu soruşar, bərabər təhlil edər. Tələbənin cavabı səthi olduqda:

- Görünür ki, kəmhövsələ olmuşsan. Bu olmadı! – deyər.

F.b. «Azərbaycan ədəbiyyatı materialları»nı tərtib edərkən mən də orada idim, hələ tələbə idim. O, dəftərlərini bir neçə [dəfə] yazıb-yazdırıb, sonra təkrar-təkrar onların üzərinə qayıtmışdı. Mənim xəttim yaxşı idi. Bir dəfə o mənə müraciət edərək dedi:

- Əli, sən ədəbiyyatdan xoşlanırsan. Gələsən, bu dəftərlərdən köçürəsən, şairlərimizi, nasirlərimizi də yaxşı tanıyarsan. Sonra fikrini də mənə deyərsən.

Təbii, mənim fikrim ona lazım deyildi. Mən bir elə fikir də söyləyə bilməzdim. Bununla o məni fərəhləndirmək istəyirdi. O böyük insan tələbələri ilə danışanda onları bilik sahibi kimi tanıyır deyər ruhlandırır. Sabiq tələbələrindən danışarkən «bizim Üzeyir» (Hacıbəyov), «bizim Azad» (Əmirov), «bizim İsmail» (Mustafayev-qazaxlı), «bizim Müslim» (Maqomayev) və s. – deyər.

Seminariyada axşamlar növbətçi qalanda çox zaman tələbələrin otağına girər, oturur və müəyyən əsər ətrafında söhbət açardı, əsəri təhlil edər. O, çox maraqlı danışar, yeri gəldikcə lətifələr də söylər, söhbəti canlandırardı. Tələ-

bələr yorulmaq bilməz, onu böyük maraqla dinlər, təhlildə iştirak edərdilər. O, növbətçi olan gecə biz bir-birimizə: «Görəsən, bu axşam F.b. bizimlə söhbətə gələcəkmi?» - deyərək maraqlanırdıq.

Mən onun beş ilin içərisində şagirdi olmuşam. Onu daim ədəbiyyatımız üzərində çalışan görmüşdüm. Hər dəfə posta ona Azərbaycanın müxtəlif yerlərindən məktublar gətirirdi. Bu məktublarda, banderollarda ədəbiyyat haqqında məlumat, parçalar, şeirlər olardı. Xətti çətin oxunan yazılar üzərində lupa əlində uzun müddət dayanar, seçmədən rahat olmazdı.

Mən bu nəcib insanla 44 il əvvəl ayrılmışam. Lakin o, hər an gözümün qabağındadır. Mən dünyada hər kəsi itir-səm, ondan əziz olmayacaqdır. [Təkcə] mən deyil, onun şagirdlərinin hamısı, kimsə müstəsna olmayaraq, onun haqqında belə söylər, onun şagirdi olduğu illəri həsrətlə xatırlar.

[İmza]

(Əli Səbri Qasimov)

10 oktyabr 1957

Bakı

F. 19, s. v. 40

Seyfulla Şamilov,
yazıçı, Uşaqqəncnəşrin direktoru

Firidun bəy Köçərli haqqında xatirələrim

F.Köçərli mənim, habelə o vaxt Qazax seminariyasında oxuyan tələbə yoldaşlarımdan Səməd Vurğunun, Meh-dixan Vəkilovun, Osman Sarıvəllinin və bir çox başqalarının müəllimi olmuşdur. O öz şagirdlərinin hərtərəfli inkişaf etmiş mədəni ziyalılar kimi yetişməsi üçün əlindən gələni əsirgəməzdi. Köçərlinin təşəbbüsü və rəhbərliyi altında,

ədəbiyyat müəllimi Yusif Qasimovun köməyi ilə hər həftənin cümə günləri «Zorən təbib», «Axşam səbri xeyirli olar» kimi səhnə əsərləri və vodevillər oynadığımız indiki kimi xatirədir. F.Köçərli bizə evlərdən atalarımızın, nənələrimizin köhnə-küləsindən səhnə üçün paltar yığırdı. Verdiyimiz tamaşadan sonra «Xalqa mədəni xidmət göstərdiyiniz üçün sizə afərinlər olsun!» - deyən F.Köçərlinin bu sözlərindən biz çox xoşlanar və gələcək tamaşalara daha yaxşı hazırlaşmaq üçün ruhlanardıq. Kütlə qarşısında çıxış edərkən bizə Sabirin istismar, din və mövhumat əleyhinə, qadın əsarəti əleyhinə yazılmış sadə şeirlərdən ibarət xüsusi deklamasiya proqramı tutardı.

F.Köçərli Azərbaycan ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələri haqqında şagirdlər üçün tez-tez mühazirələr oxuyar, bu mühazirələrində ədəbiyyatımızda realizmin inkişafı tarixinə xüsusi fikir verərdi. Ümumiyyətlə XIX əsr Azərbaycan realizmi, xüsusən onun Zakir, Axundov, Vəzirov kimi nümayəndələri bir tədqiqatçı və müəllim kimi həmişə onun diqqət mərkəzində durmuşdur.

F.Köçərli bir müəllim, məktəb nəzarətçisi olmaq etibarilə çinovniklik etməyi sevməzdi. Ətraf kəndlərin camaatından gəlmiş ağsaqqallardan tutmuş, ən sınavi tələbəyə qədər – hamı ilə fərdi söhbət etməyə, müsahiblərinin ehtiyaclarını dinləyib dərdlərinə şərik olmağa bu alimin, mühərrir və müəllimin vaxtı çatırdı.

Seminariya yanındakı pansiona müdavimlər qəbul edərkən F.Köçərli onların tərkibinə fikir verər, birinci növbədə yoxsul balalarını və kimsəsiz uşaqları buraya qəbul edərdi. Evimiz seminariyaya yaxın olduğu üçün F.Köçərli şəxsən məni pansiona qoymayıb demişdi ki, sən seminariyaya elə belə də gedib-gələ bilərsən.

F.Köçərli Müsavat proqramının zahiri dəbdəbəsi altında gizlənən mürtece mahiyyətini dərinə dərk etmədən bu partiyaya daxil olmuşdu. Müsavatın bərabərlik haqqında yalançı şüarlarına inanıb cibində onun kitabçasını gəzdiren

F.Köçərli heç bir zaman nə qatı millətçilərlə, nə də irticaçı Müsavat liderləri ilə qarışdırıla bilməz. Bircə bunu demək kifayətdir ki, onun rəhbərlik etdiyi seminariyamızda biz heç vaxt Müsavat təsiri hiss etmədiyimiz kimi, burada heç bir «milli yuvanın» da şahidi olmamışıq. Seminaristlər yalnız başqa xalqlara, onların mədəniyyətinə dərin hörmət və ehtiram ruhunda tərbiyə olunurdular... Bu sətirləri yazarkən mən 1936-cı ildə olmuş bir əhvalatı yadıma salıram... Görkəmli inqilabçı satirik şairimiz M.Ə.Sabirin qızı həmin il mənə atası ilə F.Köçərlinin yazışmalarından ibarət çoxlu məktub gətirib göstərmişdi. Bəzilərinə elə o zaman oxumuş olduğum həmin məktublarda Sabir F.Köçərliyə çox yüksək qiymətləndirir, təxminən bərabər sındə olduğu F.Köçərliyə böyük bir hörmət və izzətlə müraciət edir, günün ən mühüm məsələləri haqqında fikirlərini onunla bölüşürdü. İndi o məktubların harada olduğunu mən bilmirəm. Lakin yadımda qalanı budur ki, həmin məktublar həm Ə.Sabiri, həm də F.Köçərliyə öyrənmək nöqtəyi-nəzərindən çox əhəmiyyətli-dir.

F. 19, s. v. 41

[İmza]

**Əlməmməd Mustafayev,
S.M.Kirov adına ADU-nun müəllimi**

F.Köçərli haqqında xatirələrim

Mən Firidun bəylə 1907-ci ildə Şamaxı şəhərində şair Abbas Səhhət vasitəsi ilə tanış olmuşam. Bu zaman Şamaxıda Ə.Sabir, A.Səhhət, Məmməd Tərrah, «Qırxayaq» imzası ilə şeirlər yazan dərzi Usta Qafar və başqalarından ibarət gözəl bir ədəbiyyat cəmiyyəti vardı. Cəmiyyətin üzvləri Şamaxının basəfa bağlarında tez-tez toplaşar, Bakı, Tiflis qəzet-jurnallarında çıxan əsərləri müzakirə edər, öz yeni

şeirlərini oxuyar, bir-biri ilə ədəbi mübahisələr edər və şeirləşərdilər. Ara-sıra Şamaxıya gələn F.Köçərli də Abbas Səhhət vasitəsi ilə həmin cəmiyyətin bir neçə yığıncağında iştirak etmişdir. Sonralar isə F.Köçərli bu cəmiyyətlə A.Səhhətə və Ə.Sabirə yazdığı məktublar vasitəsi ilə əlaqə saxlayardı. Şamaxı şairlərinin mətbuat səhifələrindəki çıxışları seyrələndirən kimi F.Köçərli öz məktubları ilə onların «başlarının üstünü kəsər», «Yenə səsiniz gəlmir? Niyə susmusunuz?» - deyər onları hərəkətə gətirərdi. Sabir və Səhhət isə ona şəxsən yazdıqları məktublardan başqa, mətbuatda yeni şeirlər çap etdirərdilər ki, bu da onların Firidun bəyə layiqli cavabları olardı. İstər görüşlərində, istərsə də yazışmalarında Şamaxı şairləri həmişə Firidun bəylə hesablaşar, onun ədəbiyyatşünaslıq sahəsindəki zəngin məlumatına heyran qalardılar.

Firidun bəylə sonralar 1913-cü ildə Bakıda görüşdüyü müzə heç zaman unuda bilmirəm. Həmin il burada rus-tatar məktəblərində, «Nəşri-maarif» cəmiyyəti məktəblərində, habelə kəndlərdəki dövlət məktəblərində dərs deyər müəllimlərin toplanışı keçirilirdi. Bir müəllim kimi mən də bu toplanışda iştirak edirdim. Toplanışın işinə Soltan Məcid Qəni-zadə rəhbərlik edirdi. Qoridən Zaqafqaziya müəllimlər seminariyasının tatar şöbəsinin rəisi Smirnov və Firidun bəy Köçərli də toplanışa dəvət edilmişdilər. Toplanışın iclasları Şamaxı yolunun sağ yanındakı Vişənaçalnaya şkolanın (indiki 18 nömrəli məktəbin) binasında gedirdi. Mən toplanışın elə birinci günü F.Köçərli ilə görüşdüm. O yenə də əvvəlki kimi şən və gümrəh idi. Lakin mənə görərkən istər-istəməz Şamaxını, oradakı cəmiyyətin yığıncaqlarını xatırladı və dərinləndən bir ah çəkdi. Mən onu o saat başa düşdüm. Axı Sabir artıq bu dünyadan getmişdi. Biz xeyli söhbət etdik. F.Köçərli söhbətinin sonunda «Sabir onun doğma xalqı əbədi yaşadacaqdır, onun yeri xalqın sinəsindədir», - dedi.

Həmin toplanışın müzakirə etdiyi mühüm məsələlərdən biri də məktəblərimizdə ana dili tədrisinin vəziyyəti idi.

Bu mövzuda çıxış edən F.Köçərli həmin iclasda çox atəşli bir nitq söylədi. Məlum olduğu kimi, o zamanlar Qori seminariyasını bitirmiş məzunlar Bakıda Azərbaycan dilindən imtahan edildikdən sonra dərslər deməyə buraxılırdılar. Seminariya məzunları bu imtahana vermək üçün çətinlik çəkirdilər çünki Qoridə oxuduqları uzun illər ərzində onların Azərbaycan dilini öyrənmələri üçün yalnız cüzi saatlar ayrılırdı. Buna görə də məzunların mühüm bir qismi öz ana dilini yaxşı bilmirdi. Bütün bunları inandırıcı dəlillərlə toplanış iştirakçılara başa salan F.Köçərli konkret olaraq təklif etdi ki, şəhər (yəni Bakı) Qori seminariyasının türk şöbəsində ana dili dərslərinin sayını artırmaq üçün xüsusi subsidiya (vəsait) ayırsın.

Toplanış onun təklifini təqdir etdi və həmin ildən Bakının hesabına Qori seminariyasında keçilən Azərbaycan dili dərslərinin sayı çoxaldı.

Bu mənim Firidun bəylə son görüşüm oldu.

[İmza]

F. 19, s.v. 42

Hörmətli və əziz Bəkir!

Bir neçə gün bundan qabaq bizim evdə Sizin məktubunuz alınmış, lakin mən komandirovkada olduğum üçün yalnız iki gün bundan qabaq Sizin məktubu oxudum və tez cavab göndərməyi qərara aldım.

Mərhum Firidun bəy Köçərli ilə mənim ilk görüşüm Qori seminariyasının qəbul imtahanları zamanı – 1908-ci ildə olmuşdur. İmtahan hesab məsələsinin nəticəsinin mənə düz olmadığını görüb müəllimlərdən Firidun b. Köçərli şirin dil ilə mənə yanaşdı dedi: «A gədə, nəticəni əldə düz etməmişən, yazdıqlarına başdan bir də bax, ancaq tələsmə, özgələri güldürərsən a!..»

Müəllimin mənə bu cür şirin, mehriban və qayğılı yanaşması məni həvəsləndirdi və öz yazıma yenidən dərin nəzər yetirib, səhvimi tapdım və nəticəni əldə etdim. Bu gündən mərhum Firidun bəy Köçərli mənim gənc qəlbimdə dərin iz bağladı və mənə ona qarşı özüm anlaya bilmədiyim bir şəkildə hörmət və ehtiram alındı.

Qori şəhərində mənim təhsilim beş il davam etdi və bu beş illik təhsil, demək olar ki, yalnız onun adı ilə bağlıdır. Firidun bəy Köçərli bu beş il müddətində yalnız mənə deyil, bütün tələbələrə sevimli və qiymətli idi. Onun hörməti hamımız qarşısında qəti qanun kimi idi.

Firidun bəy Köçərli hər tələbənin təbiətini, onun qəlbini və davranışını açıqcasına bilirdi və onlara tərbiyəvi təsirlər bağışlamaq üçün hərəyə öz xasiyyətinə uyğun və müvafiq yollarla yanaşdı, hamısının meyli-məhəbbətini qazanmışdır. Bizim hamımız Firidun bəy Köçərliyə bir müəllim kimi deyil, həqiqi bir ata kimi yanaşırdıq. Bizim hər birimiz onu görəndə qəlbən sevinirdik, ruhən yüksəlirdik və fərəhlənirdik. Biz tələbələr Firidun bəy Köçərliyə ən yaxınımız bildiyimiz üçün bütün sırlarımızı ona söylərdik, ondan məsləhət alardıq və onun tədbirləri əsasında işlərimizi qurub, çətin işlərimizi həll edərdik.

F. bəy Köçərli yalnız birçə biz tələbələr üçün qiymətli və sevimli deyildi, o, seminariyanın bütün müəllimlər heyəti üçün qiymətli idi.

F. bəy Köçərli qısa, açıq, aydın, şirin və kəsgin danışığılı adam idi. Onun qısa danışığında dərin mənalar var idi.

F. bəy Köçərliyə ədəbi sahədəki fealiyyəti də geniş və qiymətli idi. Biz Qori şəhərində təhsilə davam edən tələbələr öz ana ədəbiyyatımızı ya heç bilmirdik və ya bilsə idik də, olduqca səthi bilirdik. Bizim mətbuat və nəşriyyat aləmindən heç də xəbərdarlığımız yox idi. F. bəy Köçərli bizə Azərbaycan ədəbiyyatının nə dərəcə zəngin və qiymətli olduğunu öyrətdi, bizi ana dilində savada alışdırdı, mətbuat və nəşriyyat aləmi ilə tanış etdi. Qori şəhərinə gəldiyimiz

zaman bizim çoxumuz, xüsusilə mən özüm azərbaycanca savadsız idik. Qısa müddət içərisində F. bəy nəinki bizi savada alışdırdı, hətta bizi məqalələr yazmağa, yazdığımız məqalələri Bakı qəzetələrində çap etdirməyə müvəffəq etdi. Xatirimdədir, bizim tələbə yoldaşlarımızdan Əli Qasimov nəinki qəzetələrə tez-tez məqalələr göndərib çap etdirirdi, o, məşhur Çexovun «Juçka» adlı hekayəsini şirin dil ilə tərcümə edib, kitabça şəklində çap edilməsinə də müvəffəq oldu. Yenə tələbələrımızdən Ələkbər Abasov öz yazdıqları məqalələri Bakı qəzetlərində çap edilmiş görürdü. Tələbələrəndən Əfəndizadə Rəcəb Qoridə oxuduğu zaman bir çox maraqlı hekayələr yazmışdır. Onların çox hissəsi qəzetə və məcmuələrdə çap olunmuşdur. Bəllidir ki, bu fəaliyyətlər yalnız tələbələrin fəaliyyəti deyildi. Biz rus dilində təhsil alırdıq, rus ədəbiyyatını bilirdik və ana dilində danışmaq da bizə qadağan idi. Belə bir şəraitdə Azərbaycan ədəbiyyatını öyrənmək, qəzetə və məcmuələrlə əlaqə saxlamaq çətin iş idi. Tələbələrin bu sahədəki fəaliyyətlərinə istiqamət yarıdan Firidun bəy Köçərli idi.

F. bəy Köçərli biz tələbələrə nəinki ədəbiyyat sahəsində istiqamət yaradırdı, o bizi savadlı olmağa, məqalə və hekayələr yazmağa cəlb etməklə bərabər, yazdıqlarımızı hara və nə ünvana göndərməmizdə də bizə yaxından rəhbərlik edirdi.

Biz, tələbələrə Bakı şəxsən görməmişdi və tanıyırdı, lakin F. bəy Köçərli vasitəsi ilə qiyabi olaraq Bakı bizi tanıdı, bildi və əlaqə saxladı. Belə ki, tələbələrımızdən Əli Səbri Qasimov Bakını heç də tanımadığı halda, Qori seminariyasını qurtaran kimi Bakıya getdi və gimnaziya müəllimi təyin edildi. Bəllidir ki, seminariyanı qurtarmış bir adam o zaman kənd müəllimi adını daşıyırdı və Bakıda gimnaziya müəllimi olmağa onun imkanı olmaz idi. Bakı və oranın o dövrə məxsus maarifpərvər şəxsləri Əli Səbrini yalnız mərhum Firidun bəy Köçərli vasitəsi ilə tanıya bilərdi.

Qori seminariyasını qurtarandan sonra mən 1914-cü il-

də təhsilimi davam etdirmək üçün Aleksandrovski Uçitelski İnstitutuna qəbul olundum. Qəbul olunan gündən iki-üç gün sonra Bakı Cəmiyyəti-Xeyriyyəsi teleqrafla institutun direktoruna məlumat verdi ki, Hacılarov X.İ. Bakı hesabına (stipendiya) təqaüdə keçir. Dörd il müddətindəki mənim institut təhsilim Bakı hesabına keçdi. Bakı məni tanıyırdı, görməmişdi, kim olduğumu bilmirdi. Bakının məni tanıması və təhsilimə yardım verməsi yenə də F. bəy Köçərli yolu ilə olmuşdur.

F. bəy Köçərli bütün həyatını gənc nəslin doğru və düzgün tərbiyə almasına sərf etmişdir. F. bəy Köçərli öz tələbələrini tam mənası ilə insan olmağa, savadlı müəllim olmağa həsr etmişdir.

Firidun bəy Köçərli müəllim vəzifəsini daşımaqla bərabər, ədəbi sahədə də yorulmaqsızın çalışırdı. Tez-tez Cəlil Məmmədquluzadə («Molla Nəsrəddin»), Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, M.Ə.Sabir və daha bir çox o dövrün ədibləri ilə görüşürdü, onları ara-sıra Qoriyə dəvət edib, ədəbi müsahibələr aparardı.

F. bəy Köçərli öz yetirdiyi tələbələrə ilə və onların çalışdığı qəza və kəndlərlə sıx əlaqə saxlardı və yerlərdə olan atalar sözlərinin, tapmacaların, dastanların, nağılların və s. yığılmasını onlardan xahiş edərdi. «Balalara hədiyyə» adlı əsərin materiallarının müəyyən hissəsi F. bəy Köçərlinin tələbələrə tərəfindən toplanmış materiallardır.

Mərhum Firidun bəy Köçərli məşhur bir müəllim, ədib, münəqqid, xalqın və vətənin patriotu kimi bir sima idi.

* * *

Bəkir, dissertasiya üçün qəbul etdiyiniz mövzu uyğun, qiymətli və sevimlidir, böyük hünər və mətanətlə bu gözəl temanı başa çatdırmanızı arzu edirəm.

Məni bağışlayın, təhsilim rus dilində olduğu üçün yazımda qrammatik səhvlər çox olacaqdır. Firidun bəyin xatirəsi üçün məktubu Azərbaycan dilində yazdım.

Məndən xüsusi salam Ə.S.Qasımova, onun ailəsinə.
Əllərini sıxıb, elmi işində (fəaliyyətində) müvəffəqiyyətlər diləyirəm.

Sizin X.Hacılarov
5/II-1957
Tbilisi, Çitadəs, № 11

F. 19, s.v. 43

MÜNDƏRİCAT

ÖN SÖZ ƏVƏZİ	3
FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİNİN BİOQRAFİYASI	13
FİRİDUN BƏYİN BADİSƏBA XANIMA	
MƏKTUBLARI	39
FİRİDUN BƏYİN MÜXTƏLİF ŞƏXSLƏRƏ	
MƏKTUBLARI	81
MÜXTƏLİF ŞƏXSLƏRİN FİRİDUN BƏYƏ	
MƏKTUBLARI	87
MÜXTƏLİF ŞƏXSLƏRİN BADİSƏBA XANIMA	
MƏKTUBLARI	101
BADİSƏBA XANIMA AİD MÜXTƏLİF SƏNƏDLƏR.....	115
FİRİDUN BƏYİN ƏSƏRLƏRİ HAQQINDA	
BİBLİOQRAFİK MƏLUMAT.....	125
FİRİDUN BƏYİN MƏHV EDİLMİŞ İRSİ	137
FİRİDUN BƏYİN YARADICILIĞINDAN	
NÜMUNƏLƏR	157
Tərbiyənin amilləri. Элементы воспитания, орудия	
воспитания	158
Üç xurma və A kişi, niyə yatıbsan?	160
Mirzə Fətəli Axundov	187
Təlimati-Sokrat	205
FİRİDUN BƏY HAQQINDA XATİRƏLƏR	267
Abdulla Şaiq	268
Mehdixan Vəkilov	270
Əli Səbri Qasimov	273
Seyfulla Şamilov	278
Əlməmməd Mustafayev	280
X.Hacılarov	282

Уман 509pp. 4,50

MÜNDƏRİCAT

Çapa imzalanmış: 02.08.2005. Şerti çap vərəqi 18.
Sifariş №294. Kağız formatı 60x84 1/16 Tiraj 200.
Kitab "Nurlan" nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində
hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.

Direktor: **prof. N.B.Məmmədli**

Ünvan: Bakı 64, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev 8/4.

Tel.: 497-16-32; 8-50-311-41-89

4603000000-294

N-098-2005

Qrifli nəşr

© "Nurlan", 2005

